

**Анафияева Ж.А.
Искаков Б.М.**

**ҚАРЖЫЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ
БАСҚАРУ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Қазақ технология және бизнес университеті

Анафияева Ж.А.
Искаков Б. М.

ҚАРЖЫЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ

Оқу құралы

Астана-2014

УДК 336(075.8)

ББК 65.261я73

И 85

Пікір берушілер:

Толысбаев Б.С. - экономика ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті «Менеджмент» кафедрасы
Жағыпарова А.О. - экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Тұран - Астана университеті», «Қаржы және менеджмент» кафедрасы

Искаков Б.М., Анафияева Ж.А.

Б 89 Қаржылық тәуекелдерді басқару. Оқу құралы. Анафияева Ж.А., Искаков Б.М.– Астана, Мастер По ЖШС, 2014 – 296 б.

ISBN 978-601-301-166-0

Оқу құралы «Қаржы» мамандығы бойынша оқитын магистранттар мен студенттерге арналған курстың типтік бағдарламасына сәйкес құрастырылған.

Оқу құралында тәуекелдің мәні және оның кәсіпкерлік қызметтегі рөлі, тәуекелдің жіктелуінің негізгі принциптері, тәуекелдердің негізгі түрлері, банктік тәуекел және оның жіктелуі, банкілік тәуекелдерді басқару және оларды төмендету тәсілдері, коммерциялық банк өтімділігі және өтімділікті жоғалту тәуекелін бағалау, коммерциялық банктің активті және пассивті операцияларының тәуекелділігі, валюталық тәуекелдер және оны төмендету әдістері, несиелік тәуекелдер және оларды басқару, кәсіпорын тәуекелінің деңгейіне әсер етуші факторлар, кәсіпкерліктегі жоғалтулар мен тәуекел факторларын бағалау және оны барынша азайтудың тәсілдері, тәуекелді сақтандыру, банк қызметіндегі тәуекел менеджменттің тиімділігі қызметі, басқарушылық тәуекелінің кешенді талдауы мен экономикалық бағалау механизмін даму жолдары жан - жақты қарастырылған. Сонымен қатар жоғарыда көрсетілген тармақтар бойынша студенттер мен магистранттардың білімін тексеруге арналған тестілік сұрақтар қарастырылған.

Оқу құралы жоғары оқу орындары экономика мамандығының магистранттары мен студенттеріне арналған.

Баспаға ҚазТБҰ Ғылыми кеңесі ұсынған.

УДК 336(075.8)

ББК 65.261я73

ISBN 978-601-301-166-0

© Анафияева Ж.А., Искаков Б. М., 2014

© ҚазТБҰ, 2014

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	6
I Тарау. ТӘУЕКЕЛДІҢ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӘСІПкерлік Қызметтегі рөлі	
1.1 Тәуекелді анықтау және оның мәні.....	8
1.2 Кәсіпкерліктегі тәуекелділік.....	8
1.3 Кәсіпкерліктегі тәуекелділік функциясы.....	22
1.4 Қаржылық тәуекелді басқару жүйесі.....	24
Бақылау сұрақтары.....	37
II Тарау. ТӘУЕКЕЛДІҢ ЖІКТЕЛУІНІҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ	
2.1 Сыртқы тәуекелдер.....	40
2.2 Ішкі тәуекелдер.....	42
Бақылау сұрақтары.....	53
III Тарау. Екінші деңгейлі банктердегі тәуекелдердің негізгі түрлері	
3.1 Тәуекелдердің анықтамалары мен мағынасы.....	55
3.2 Тәуекелдерді басқару жүйесін ұйымдастыру.....	56
3.3 Ішкі бақылау жүйесін ұйымдастыру.....	60
3.4 Тәуекелдерді талдау және бағалау.....	64
Бақылау сұрақтары.....	66
IV Тарау. Банктік тәуекел және оның жіктелуі	
4.1 Банктік тәуекелдің мәні.....	67
4.2 Банктік тәуекелдің пайда болу себептері.....	67
4.3 Тәуекелдің мінездік сипаттамалары.....	69
4.4 Банк тәуекелдердің басқару.....	70
4.5 Банктік тәуекелдердің жіктелуі.....	71
4.6 Банктік тәуекелдердің негізгі түрлері.....	73
4.7 Банктің сыртқы тәуекелдері.....	75
4.8 Банктің ішкі тәуекелдері.....	78
4.9 Өзге де банктік тәуекелдердің айрықша белгілері.....	82
Бақылау сұрақтары.....	84
Тарау 5 ТӘУЕКЕЛДІ БАСҚАРУ МЕХАНИЗІМІ	
5.1 Тәуекелді басқарудың негізгі принциптері.....	85
5.2 Тәуекелдің сандық бағасына жалпы әдістемелік әдістер.....	90
5.3 Ұйым және тәуекел бағасының талдау әдістерін пайдалану.....	95
5.4 Тәуекел дәрежесін белгірудің және шараларының спецификалық әдісі	104
Бақылау сұрақтары.....	112

VI Тарау. КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНК ӨТІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ӨТІМДІЛІКТІ ЖОҒАЛТУ ТӘУЕКЕЛІН БАҒАЛАУ

6.1 Банк өтімділігінің мәні.....	113
6.2 Өтімділік тәуекелі. Өтімділікті жоғалту тәуекелін басқару.....	114
Бақылау сұрақтары.....	

VII Тарау. КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТИҢ АКТИВТІ ЖӘНЕ ПАССИВТІ ОПЕРАЦИЯЛАРЫНЫҢ ТӘУЕКЕЛДІЛІГІ

7.1 Банктің пассивті операцияларының тәуекелділігі.....	117
7.2 Банктің активті операцияларының тәуекелділігі.....	120
Бақылау сұрақтары.....	124

VIII Тарау. ВАЛЮТАЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ОНЫ ТӨМЕНДЕТУ ӘДІСТЕРІ

8.1 Валюталық тәуекелдер мінездемесі.....	125
8.2 Валюталық тәуекелді төмендету әдістері.....	126
Бақылау сұрақтары.....	127

IX Тарау. НЕСИЕЛІК ТӘУЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ БАСҚАРУ

9.1 Несиелік тәуекел қызметін ұйымдастыру.....	128
Бақылау сұрақтары.....	141

X Тарау. КӘСІПОРЫН ТӘУЕКЕЛІНІҢ ДЕНГЕЙІНЕ ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

10.1 Кәсіпорын тәуекелінің деңгейіне әсер етуші факторларды анықтау..	142
10.2 Кәсіпорын тәуекелін басқару.....	145
10.3 Кәсіпорын тәуекелінің бейтараптануының басты тетіктері.....	146
Бақылау сұрақтары.....	148

XI Тарау. КӘСІПКЕРЛІКТЕГІ ЖОҒАЛТУЛАР МЕН ТӘУЕКЕЛ ФАКТОРЛАРЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ОНЫ БАРЫНША АЗАЙТУДЫҢ ТӘСІЛДЕРІ

11.1 Кәсіпкерліктегі жоғалтулар мен тәуекел түрлері.....	149
11.2 Өндірістік кәсіпкерліктегі жоғалтулар.....	152
11.3 Коммерциялық кәсіпкерліктегі жоғалтулар.....	153
11.4 Қаржылық кәсіпкерліктегі жоғалтулар.....	159
Бақылау сұрақтары.....	169

XII Тарау. ТӘУЕКЕЛДІ САҚТАНДЫРУ

12.1 Тәуекелді сақтандыру.....	170
12.2 Сақтандырылмайтын тәуекел.....	173
12.3 Өнеркәсіп тәуекелдерін сақтандыру жүйесі.....	183
12.4 Кредиттік тәуекелдерді сақтандыру.....	190
12.5 Қаржылық кепілдіктерді сақтандыру.....	191

12.6 Коммерциялық тәуекелдерді сақтандыру	193
Бақылау сұрақтары.....	195

XIII Тарау. ТӘУЕКЕЛ-МЕНЕДЖМЕНТІ

13.1 Тәуекел менеджментінің мәні мен мазмұны.....	196
13.2 Тәуекел менеджментінің негізгі ережелері.....	206
13.3 Банк қызметінде тәуекел менеджментті қалыптастырудың теориялық аспектілері.....	208
13.4 Екінші деңгейдегі банктердегі тәуекел-менеджменттің тиімділігін талдау.....	212
13.5 Тәуекел-менеджментті дамыту және оның тиімділігін бағалау әдістемесін жетілдіру.....	217
Бақылау сұрақтары.....	221

XIV Тарау. БАСҚАРУШЫЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДІЛІК КЕШЕНДІ ТАЛДАУЫ МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ МЕХАНИЗМІ

14.1 Кәсіпорындарда басқару тәуекелдің экономикалық бағалауының мәні.....	222
14.2 Басқару тәуекелдің сандық талдаудың әдістері.....	224
Бақылау сұрақтары.....	230

Тарау 15. КӘСІПкерліктегі тәуекелділіктің төмендету жолдары

15.1 Тәуекелділікті төмендетудің негізгі тәсілі.....	231
15.2 Басқару шешімінің қабылдануы - кәсіпкерлік қызмет табысының кепілі.....	243
15.3 Экономикалық тәуекелдің төмендеу жолдары.....	245
15.4 Қаржылық тәуекелдерді бейтараптандыру механизмдері және олардың тиімділігі.....	263
Бақылау сұрақтары.....	271

ҚОРЫТЫНДЫ	272
Глассарий.....	274
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	293

КІРІСПЕ

Нарықтық экономика жағдайында тәуекел – бұл кәсіпкерліктің маңызды элементі. Тәуекел адамдардың қабылдайтын шешімдерінің дұрыс нәтижелілігіне әсер ететін көптеген шарттар және факторлармен байланысты қызметтердің кез келген түрлеріне тән. Тарихи тәжірибе көзделген нәтижелерге жетпеу тәуекелі тауарлы-ақшалай қатынастар және шаруашылық айналым қатысушыларының бәсекелестігі жалпылығында көрінетіндігін көрсетеді. Сондықтан капиталдық қатынастардың пайда болуы және дамуымен байланысты тәуекелдің түрлі теориялары пайда болады, ал экономикалық теорияның классиктері шаруашылық қызметтегі тәуекел мәселелерін зерттеуге көп көңіл бөледі.

Тәуекелсіз кәсіпкерлік болмайды. Ең көп табысты жоғары тәуекелді нарықтық операциялар әкеледі. Алайда барлық жерде шек керек. Тәуекел міндетті түрде максималды жіберілетін шекке дейін есептелуі тиіс.

Өз нарықтық қызметте қате жіберуден қорықпау өте маңызды, өйткені олардан ешкім сақтандырылмаған, ең маңыздысы - қателіктерді қайталамау. Менеджер міндеті нарықта тік бұрылыстарды жұмсарту үшін қосымша мүмкіндіктерді алдын ала ескеруге бағытталады. Менеджменттің басты мақсаты, әсіресе Қазақстанның бүгінгі жағдайында, ең қиын жағдайларда табыстың тек аз ғана төмендеуі болуы мүмкін, бірақ банкрот туралы сөз болмауы тиіс. Сондықтан әрқашан тәуекелді басқаруды әрқашан жетілдіруге ерекше назар аударылады, яғни тәуекел-менеджментін жетілдіру.

Нарықтық экономика жағдайында өндірушілер, сатушылар және сатып алушылар бәсекелестік жағдайында өздері, яғни өз үрей және тәуекел жағдайында қызмет етеді. Сондықтан олардың қаржылық болашағы көбінесе аз болжанады. Тәуекел-менеджменті тәуекелді бағалау, бизнесте пайда болатын қаржылық қатынастар және тәуекелді басқару жүйесі болып табылады. Белгілі бір дәрежеде тәуекел жағдайы болуын болжамдауға және тәуекел дәрежесін уақытылы төмендету шараларын қабылдауға мүмкіндік беретін түрлі тәсілдер қолдана отырып, тәуекелді басқаруға болады.

Тәуекел мөлшеріне және дәрежесіне стратегия және қаржылық менеджмент әдістерімен жүзеге асырылатын қаржылық механизм арқылы нақты әсер етуге болады. Бұл тәуекелді басқарудың өзіндік механизмі тәуекел-менеджменті болып табылады. Тәуекел-менеджментінің негізі -тәуекелді анықтау және төмендету бойынша ұйымдастырушылық жұмыстар болып табылады.

Экономикалық категория ретінде тәуекел өзімен бірге болуы мүмкін немесе болмауы да мүмкін жағдайларды ұсынады. Мұндай жағдайдың туындауы салдарынан келесідей үш экономикалық нәтиже болуы мүмкін: жағымсыз (ұтылыс, зиян, шығын), нольдік, жағымды (ұтыс, пайда, табыс).

Тәуекелді басқаруға болады, яғни тәуекелдік жағдай туындауын белгілі бір шекте болжамдау және тәуекел дәрежесін төмендету үшін шаралар қабылдауға мүмкіндік беретін түрлі шаралар қолдануға болады.

Көбінесе тәуекелді басқаруды ұйымдастыру тиімділігі тәуекелдің сыныптамасына тәуелді.

Мүмкін болатын нәтижеге (тәуекелдік жағдайдың нәтижесіне) байланысты тәуекелдер екі үлкен топқа бөлуге болады: таза және спекулятивтік.

Таза тәуекелдер жағымсыз немесе нольдік нәтиже алуға мүмкіндік береді. Бұл тәуекел түрлеріне келесілер жатады: табиғи, экологиялық, саясаттық, транспорттық және коммерциялық тәуекелдер бөлімі (мүліктік, өндірістік, саудалық).

Спекулятивтік тәуекелдер жағымды да, жағымсыз да нәтиже алу мүмкіндігімен сипатталады. Бұл тәуекел түрлеріне коммерциялық тәуекелдер бөлімі болып табылатын қаржы тәуекелдері жатады.

Қаржы тәуекелі кәсіпорын қаржылық институттармен (банктер, қаржылық, инвестициялық, сақтандыру компаниялары, биржалар және т.б.) қатынасы процесінде пайда болады.

Қаржы тәуекелінің туындау себептері – инфляциялық факторлар, банктің есептік мөлшерлемелерінің өсуі, бағалы қағаздар құнының төмендеуі және т.б.

Бұл оқу құралының негізгі мақсаты – қаржылық тәуекелдің мәнін толығырақ ашып, шаруашылық субъектілер немесе коммерциялық банктер негізінде қаржы тәуекелін басқару жүйесін талдау және оның жетіспеушіліктері мен оны жетілдіру бойынша ұсыныстар беру.

1 Тарау. ТӘУЕКЕЛДІҢ МӘНІ ЖӘНЕ ОНЫҢ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕГІ РӨЛІ

1.1 Тәуекелді анықтау және оның мәні

Тәуекел ұғымы ғылымның бірнеше түрінде қолданылады. Құқық тәуекелді оның құқыққа қабілеттілігі тарапынан қарастырады. Апаттар теориясы бұл терминді апатты жағдайлар мен аварияларды сипаттау үшін қолданады. Тәуекелді талдау бойынша зерттеулерді философия, медицина, психология бойынша әдебиеттен табуға болады, олардың әрқайсысында тәуекелді зерделеу берілген ғылымды зерттеу тақырыбына негізделеді және сәйкесінше өзінің әдістері мен көзқарастарына сүйенетіні анық. Зерттеу бағыттарының мұндай алуан-түрлілігі осы құбылыстың көп аспектілігімен түсіндіріледі.

Отандық, экономикалық ғылымда шын мәнінде кәсіпкерлік тәуекел туралы жалпыға танылған теоретикалық ережелер жоқ, кәсіпкерліктің қандай да бір түрлері мен өндірістің жағдайларға қатысты тәуекелді бағалау әдістері жасалмаған, тәуекелдің алдын алу мен азайту әдістері мен жолдары туралы ұсыныстар айтылмаған. Соңғы жылдары «Заманауи бизнестегі тәуекелдер» (авторлар ұжымдары), «Кәсіпкерлік әліпбиі» Б.Г. Райзберг монографиясы, А.А. Первозванский монографиясы мен «Тәуекелдер мен есептемелердің қаржылық тәуекелдігі» Н.Н. Первозванский монографиясы және т.б.

Кәсіпкерлік тәуекелдің классикалық және классикалық емес теориясын салыстыра қарау және олардың экономикалық қолданбасын қарай белгілі бір қызығушылықты тудырады. Кәсіпкерлік табысты зерттеу кезінде И.У. Сениор, Дж Милль сияқты классикалық теорияның өкілдері кәсіпкерлік табыстың құрылымында тәуекел үшін төлем мен еңбекақының (салынған капитал үлесі ретінде) пайыз табысын кәсіпкерлік қызметпен байланысты мүмкін болатын тәуекелдің орнын толтыру ретінде қарастырған.

Кәсіпкерлік тәуекелдің классикалық теориясында соңғысы таңдалған шешімнің нәтижесінде болуы мүмкін шығындардың математикалық күтілімімен теңдестіріледі. Тәуекел бұл жерде осы шешімді жүзеге асырумен келтірілетін шығын ретінде қарастырылады.

Тәуекелдің мәнін ашудың мұндай біржақты түсінігі шетелдік экономисттердің бір бөлігінде бірден қарсылығын тудырды, бұл кәсіпкерлік тәуекелділік мазмұнын басқаша түсіну өндірісінің салдарына айналды.

Біздің жүзжылдығымыздың 30 жылдары А. Пигу және А. Маршал атты экономисттер кәсіпкерлік тәуекелділіктің классикалық емес

теориясының негіздерін әзірлеп шығарды. Бұл теорияның негіздері келесіде, табысы кездейсоқ айнаымалы болып келетін және белгісіздік шарттарында жұмыс істейтін кәсіпкер мәмілені жасасу кезінде екі өлшемді басшылыққа алады:

- күтілетін табыстың мөлшері;
- оның мүмкін болатын тербелісінің мөлшері.

Кәсіпкердің мінез-құлқы тәуекелдің классикалық емес теориясына сәйкес, шекті пайдалылықтың тұжырымымен шартталып отыр. Бұл дегеніміз екі нұсқа болған кезде, мысалы, біркелкі күтілген табысты беретін капитал салымы, мұнда күтілетін табыс тербелісі азырақ болады. Егер бір түрінің шағын саны қабылданатын болса, онда күтілетін табыстан ауытқулар теңестіріледі деп есептеуге болмайды, өйткені бұл жағдайда үлкен сандардың заңы қолданылмайды. Сондықтан, кәсіпкер шешім қабылдай отырып, табыстың тербелісін есепке алуы керек және сондай нәтиже беретін, бірақ аз тербелістермен сипатталатын шешімнің нұсқасын таңдап алуы керек.

Неоклассикалық теорияға сәйкес, кәсіпкер үшін сол күтілетін мөлшердегі, бірақ мүмкін болатын тербелістерімен байланысты дұрыс табыс көзі онша қызығушылық тудырмайды.

Тәуекелдің неоклассикалық теориясының әрі қарай дамуын өз жұмыстарында Т. Бачкай, Д. Мессен және басқа экономисттер жалғастырды. Тәуекелдің мәнін олар шешім қабылданған қол жетімділік үшін мақсаттан ауытқу мүмкіндігінде көрді.

Қазіргі уақытта тәуекелділік мәселесі жеткілікті түрде қалыптасып, жетілуде. Алайда, қазір, А. Альгин көрсетіп отырғандай, тәуекелділік туралы әдебиеттің тізімі өте нашар, фундаменталды зерттеулер шын мәнінде жоқ болып отыр. Іс нобайлы сипаттағы журнал және газеттегі онша көп емес мақалаларымен шектеледі. Бұл мәселе басшылардың тәжірибелік жұмысында да тиісті негіздемесіне ие болған жоқ.

В. Абчук, А. Альгин, С. Жизнин, Ю. Осипов, Б. Райзберг, С. Валдайцев сияқты авторлардың тәуекелділік мәселесіне арналған экономикалық әдебиеттің талдауы зерттеушілер арасында кәсіпкерлік талдауды анықтауға қатысты бірыңғай пікірдің жоқ екендігін көрсетіп отыр.

В. Абчук және А. Альгин тәуекелді «белгісіздіктен шығу» бойынша әрекет немесе қызмет ретінде анықтап отыр. Л. Растринин және Б. Райзберг тәуекелді «мүмкін болатын шығындар» ретінде анықтайды, осылайша кәсіпкерлік тәуекелділіктің классикалық теориясын ұстанады.

Тәуекелділіктің көптеген анықтамаларын талдау келесідей

тәуекелділік жағдайларына арналған тән болып келетін негізгі сәттерін анықтауға мүмкіндік болады:

- Тәжірибеде іске асырылатын мүмкін болатын нәтижелерін анықтайтын оқиғаның кездейсоқ сипаттамасы;

- балама шешімдердің болуы;

- күтілетін нәтижелер мен нәтиженің ықтималдылығын анықтауға болады немесе белгілі;

- шығындардың пайда болу ықтималдылығы;

- қосымша табысты алу ықтималдылығы.

Осылайша, «тәуекелділік» санатын кәсіпкерлік қызметтің берілген түрінде ресурстардың оңтайлы қолдануға есептелген нұсқамен салыстыру бойынша соңына дейін алмау немесе ресурстардың мүмкін шығыны, потенциалды мүмкін болатын қауіп ретінде анықтауға болады. Басқаша айтқанда, тәуекелділік – оларға көзделген табыстардан төмен табыстар алады немесе қосымша шығындар түріндегі шығындарды көтеретін болады.

Бір жағынан тәуекелдің шығыны қаржы ысыраптарын түрде жиірек барлығы көрсетеді немесе күтілетін пайданың алуын мүмкін еместік түрінде көрсетеді, дегенмен қабылданған шешімдердің жағымсыз нәтижелері ғана емес тәуекел. Қауіп-қатер болжалды нәтижеге жетпеу ғана емес, ықтималдық күтілетін пайда шектен шығу да кәсіпкерлік жобалардың белгілі нұсқаларында болады. Ерекше қолайлы ауытқулардың жоспарланған нәтижелерінен де, ерекше қолайлы ауытқулардың жоспарланған нәтижелерінен де бұл және жағымсыз жетістіктің мүмкіндігін тіркеспен бейнеленетін кәсіпкерлік тәуекел қосылады.

Кәсіпкерлік тәуекелділік дегеніміз - өнімді шығару, тауарлар мен қызметтерді іске асырумен, тауарлы-ақшалай және қаржы операцияларымен, сондай-ақ ғылыми-техникалық жобаларды жүзеге асырумен байланысты кәсіпкерлік қызметтің кез келген түрі кезінде пайда болатын тәуекел түсініледі.

Тәуекел табиғаттың түрлі құбылыстары және қоғамның қызмет түрлерінің ерекшелігінен туындайтын мүмкін болатын жоғалтулар қаупімен түсіндіріледі.

Тәуекел – белгілі бір қызметтегі зиян шегу (табысты толығымен ала алмауы, шығындардың тыс мөлшерде көп болуы, т.б.) ықтималдылығын білдіреді.

Тәуекел – кез-келген бизнес түріне тән құбылыс, ал пайда кәсіпкердің тәуекелге барғаны үшін алатын сыйақысы ретінде қарастырылады. Адамдар әртүрлі қызмет ауқымында барлық уақытта тәуекелмен кездеседі. Бірақ, «шаруашылық тәуекел», «кәсіпкерлік

тәуекел» экономикалық категорияларының мәнін және мазмұнын ашатын жұмыстың негізі әлі жоқ.

Тәуекел бір жағынан бір нәрсенің мүмкін қауіптілігі ретінде, екінші жағынан жаңа нәтижеге үміттегі өжеттікті, табандылықты, тапқырлықты талап ететін табысқа әрекет ретінде анықталады.

Кәсіпкерлік қызмет - бұл инновациялық тәуекелдік қызмет. Кәсіпкер жаңа технология, жаңа техника, еңбекті ұйымдастырудың, өндірістің, инновациялық маркетингтің, менеджменттің жаңа әдістерін қолдана отырып, шығын алуға ресурстардың бір бөлігін немесе толығымен жоғалтуға тәуекелге барады. Ол бірақ жоғалтуларға емес, алдымен кәсіпкерлік табыс алуға сенеді. Және тәжірибеде көрсеткендей, көптеген жағдайларда оны алады.

Міне сондықтан инновациялық, кәсіпкерлік түрдегі фирмалар дәстүрлі технология мен техниканы, өндірісті ұйымдастыру мен басқарудың әдістерін қолданып, ұдайы өндіріс процесін жүзеге асыратындармен салыстырғанда бәсекелестік қабілетінің деңгейі өте жоғары және жоғары рентабельдік алады.

АҚШ-та жүргізілетін 50 қаржы фирмасын іріктеп зерттеуі көрсеткендей тәуекел капиталының рентабельдігінің орташа көрсеткіші акцияларға жай капитал салудан 3 рет жоғары. Бұл фирмалардың 70 % - ның рентабельдігі 20 % - дан жоғары, қалғаны 30 % жоғары.

Экономикалық әдебиетте «шаруашылық тәуекел» және «кәсіпкерлік тәуекел» түсініктері қолданылады. Көбінесе бұл түсініктерді ұқсас ретінде түсінеді. Шынында да бұл түсініктер өте жақын кәсіпкерлік қызметтегі шаруашылық тәуекелді басты құраушы.

Тәуекел - бұл мүмкін болатын қауіптілік. Экономикалық теорияда тәуекел дегеніміз - кәсіпорынның белгілі өндірістік және қаржылық қызметті жүзеге асыру нәтижесінде табыстың бір бөлігін жоғалту ықтималдығы.

Осылайша кәсіпкерлік тәуекел - өнімдерді тауарларды, қызмет көрсетулерді өндірумен, оларды өткізумен, тауар-ақша және қаржы операциялармен, коммерциямен байланысты кез келген қызмет түрінде пайда болатын әлеуетті мүмкін қауіптілік, ресурстарды ықтимал жоғалтулар.

Қарастырылған қызмет түрлерінде материалдық, еңбектік, қаржы, тәуекел осы ресурстарды толық немесе жекелей жоғалту қаупімен байланысты.

«Тәуекел» түсінігін анықтағанда «жоғалтулар», «залалдар», «зиян» сияқты жалпы қолданылатын сөздер пайдаланылады.

Бұл сөздерді экономикаға қолданғанда олар нені меңзейтіндігін анықтау керек. Жоғалтулар дегеніміз бізде болған, бізден кеткендер.

Бірақ экономикада «шығындар» деген сөз бар, ол да қолда бар, қолдан кеткен дегенді білдіреді.

Мысалы, тігінші костюм тігеді және оған мата жұмсайды. Алдынала қарастырылған шығындар жоғалтулар болып саналмайды. Бірақ егер сол тігінші матаны кездейсоқ кесіп алса, костюмды дұрыс пішпесе, костюмды тігуге қажет үш метр матадан артық 3,5 метр кетеді, яғни 3 метр - бұл шығын, ал 0,5 метр - бұл жоғалтулар.

Басқа мысал, кәсіпкер кітаптарды басып шығаруды және әрбір данасын 500 теңге бағамен сатуды ойлайды. Бірақ сату нарығында қолайсыз жағдайлар қалыптасты, кітапқа сұраным күтілген деңгейден төмен болады. Бір данасын 400 теңге бағамен сатуға тура келеді. Нәтижесінде кәсіпкер әрбір кітапқа табыстың 100 теңгесін жоғалтады.

Кәсіпкерлік тәуекел ресурстардың күтпеген, есептелмеген шығыны ретінде немесе ресурстарды ұтымды пайдалануға есептелген нұсқамен салыстырғандағы табысты ала алмауы ретінде сипатталады. Басқаша айтқанда кәсіпкер өз әрекетінің болжамында, жобасында, жоспарында, бағдарламасында қарастырылғаннан жоғары қосымша шығындар түріндегі жоғалтулар немесе ол есептелгеннен төмен табыстар алады деген қауіп тәуекелі.

Сонымен кәсіпкерлік тәуекелді белгілегенде «шығыш» және «залал», «жоғалтулар» түсінігін білу керек. Кез келген кәсіпкерлік қызмет шығындармен байланысты, залалдар қолайсыз жағдайлар тоғысқанда, жаңылысқанда болады және ойлағаннан жоғары қосымша шығындарды керсетеді. Залалға мақсатқа сай нәтиже тиім әкелмеген кез келген шығындарды жатқызады.

Экономикалық категория ретінде тәуекел өзімен бірге болуы мүмкін немесе болмауы да мүмкін жағдайларды ұсынады. Мұндай жағдайдың туындауы салдарынан келесідей үш экономикалық нәтиже болуы мүмкін: жағымсыз (ұтылыс, зиян, шығын), нольдік, жағымды (ұтыс, пайда, табыс).

Тәуекелді басқаруға болады, яғни тәуекелдік жағдай туындауын белгілі бір шекте болжамдау және тәуекел дәрежесін төмендету үшін шаралар қабылдауға мүмкіндік беретін түрлі шаралар қолдануға болады.

Көбінесе тәуекелді басқаруды ұйымдастыру тиімділігі тәуекелдің сыныптамасына тәуелді.

Мүмкін болатын нәтижеге (тәуекелдік жағдайдың нәтижесіне) байланысты тәуекелдер екі үлкен топқа бөлуге болады: таза және спекулятивтік.

Таза тәуекелдер жағымсыз немесе нольдік нәтиже алуға мүмкіндік береді. Бұл тәуекел түрлеріне келесілер жатады: табиғи, экологиялық,

саясаттық, транспорттық және коммерциялық тәуекелдер бөлімі (мүліктік, өндірістік, саудалық).

Спекулятивтік тәуекелдер жағымды да, жағымсыз да нәтиже алу мүмкіндігімен сипатталады. Бұл тәуекел түрлеріне коммерциялық тәуекелдер бөлімі болып табылатын қаржы тәуекелдері жатады.

Тәуекел дегеніміз шығынға ұшырау қауіптілігі. Күтілетін нәтиже бойынша тәуекел екіге бөлінеді: таза және алып-сатарлық (спекулятивті). Таза тәуекелдер бойынша екі нәтиже болуы мүмкін ол «-»-к нәтиже немесе «0»-к нәтиже. Алыпсатарлықта «+», «-» болуы мүмкін. Алыпсатарлыққа қаржылық тәуекелдер жатады.

Пайда болу табиғаты бойынша таза нәтижеге (тәуекелдерге) жатады:

1. табиғи;
2. саяси;
3. экологиялық;
4. көліктік;
5. мүліктік;
6. өндірістік;
7. сауда.

Қаржы тәуекелдері екі түрге бөлінеді:

- 1) ақшаның сатып алу қабілеттілігімен байланысты тәуекелдер;
- 2) капитал салымдарымен байланысты тәуекелдер (инвестициялық тәуекелдер).

Ақшаның сатып алу қабілеттілігімен байланысты тәуекелдерге тәуекелдердің келесі түрлері жатады: инфляциялық және дефляциялық тәуекелдер, валюталық тәуекелдер, өтімділік тәуекелі.

Тәуекелдердің түрлерін төмендегі суретте қарастырайық.

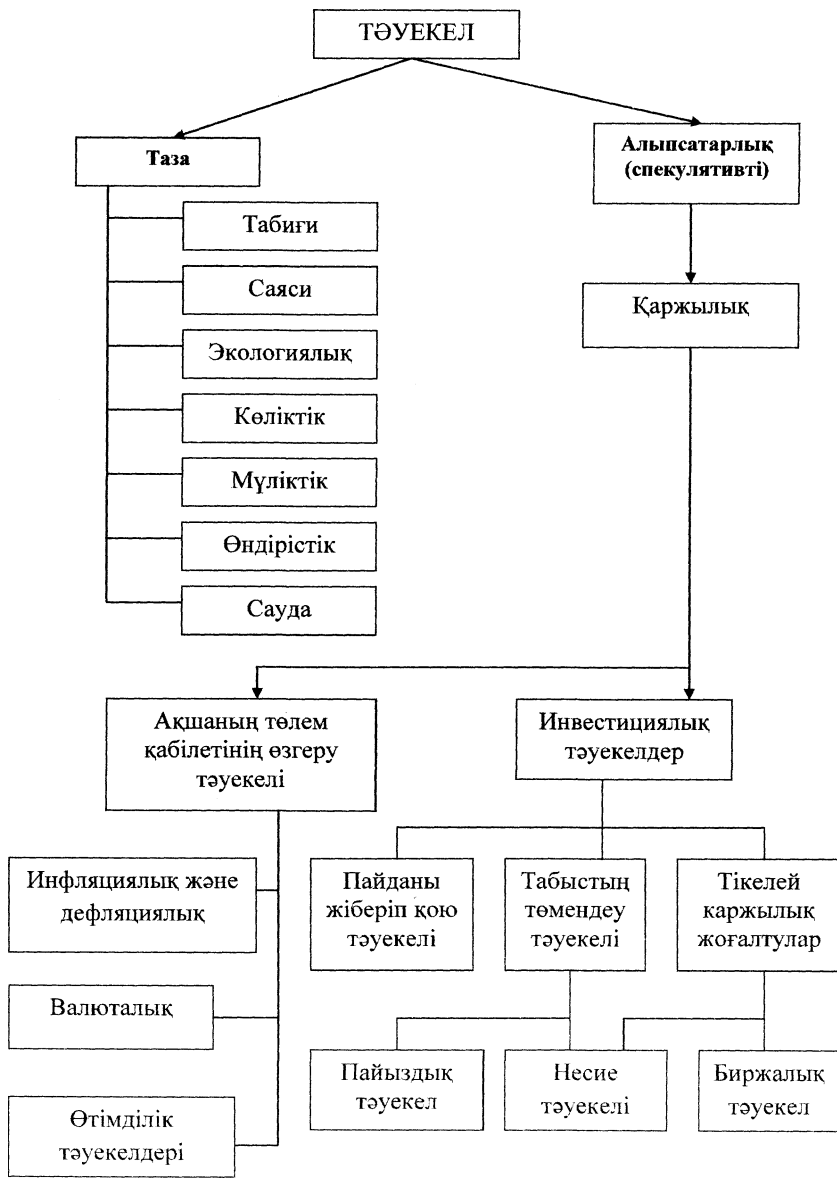
Табиғи тәуекел - табиғи апаттарға байланысты тәуекелдер. Оған: жер-сілкінісі, су тасқыны, өрт, эпидемия, т.б. жатады

Саяси тәуекел – мемлекеттегі саяси өзгерістер мен үкімет қозғалысына байланысты (революция, кәсіпкердің әскери қозғалыстар есебінен шаруашылық қызметімен айналыса алмауы, национализация, мүлікті-тауарды конфискациялау, эмбарго енгізу, т.б.).

Экологиялық тәуекел – қоршаған ортаның ластануына байланысты тәуекелдер.

Көліктік тәуекел – жүкті (тауарларды, өндіріс құралдарын) белгілі бір көлік арқылы тасымалдау тәуекелі: автокөлік, теміржол, әуе-жай, теңіз көлігі, т.б.

Мүліктік тәуекел – кәсіпкердің мүлкінен ұрланып кетуіне, диверсиялануына, ұқыпсыз салдарына, т.б. байланысты айырылуы.

Сурет 1 – Тәуекелдің жіктелуі

Өндірістік тәуекел - өндіріс процесінің тоқтап қалу, негізгі немесе айнымалы құралдардың (құрал-жабдықтар, станок, шикізат, көлік, т.б.) тозу, технологияның ескіру тәуекелі.

Сауда тәуекелі - төлемдерді кешіктіру немесе төлемеу салдарынан пайда болатын тәуекел.

Қаржы тәуекелі кәсіпорын қаржылық институттармен (банктер, қаржылық, инвестициялық, сақтандыру компаниялары, биржалар және т.б.) қатынасы процесінде пайда болады.

Қаржы тәуекелінің туындау себептері – инфляциялық факторлар, банктің есептік мөлшерлемелерінің өсуі, бағалы қағаздар құнының төмендеуі және т.б.

Инфляция ақшаның құнсыздануы болып табылады, бағалар өседі. Дефляция – инфляцияға кері процесс, ол бағалардың төмендеуінен және соған сәйкес ақшаның сатып алу қабілетінің жоғарылауынан көрінеді.

Инфляциялық тәуекел – инфляция өсімі кезінде нақты сатып алу қабілеттілігі көзқарасынан өсуден көрі алынатын ақшалай табыстар тез құнсыздануындағы тәуекел. Мұндай жағдайда кәсіпкер нақты шығыстарға тап болады.

Дефляциялық тәуекел – дефляция өсімі кезінде бағалар деңгейі төмендейді, кәсіпкерліктің экономикалық жағдайы нашарлайды табыс төмендейді.

Валюталық тәуекелдер сыртқы экономикалық, несиелік және басқа да валюталық операцияларды жүргізу кезінде бір шетелдік валюта бағамының басқа валюта бағамына қатынасының өзгеруімен байланысты валюталық жоғалту қаупімен түсіндіріледі.

Өтімділік тәуекелі – тұтынушылық құнының және сапалық бағаның өзгерісі себебінен бағалы қағаздар немесе басқа да тауарларды өткізу кезіндегі мүмкін болатын жоғалтулармен байланысты тәуекелдер.

Инвестициялық тәуекелдер келесі ішкі жүйелік тәуекелдерді қамтиды:

- 1) жіберіліп қойған пайда тәуекелі;
- 2) табыстылықтың төмендеу тәуекелі;
- 3) тікелей қаржылық жоғалтулар тәуекелі.

Жіберіліп қойған пайда тәуекелі – белгілі бір шараларды (мысалы, сақтандыру, хеджирлеу, инвестициялау т.с.с.) іске асырмау нәтижесінде жанама (косымша) қаржылық зиянның (алынбаған табыс) туындау тәуекелі.

Табыстылықтың төмендеу тәуекелі портфельдік инвестициялар, салымдар және несиелер бойынша дивидендтер және пайыздар мөлшерінің төмендеу нәтижесінде туындауы мүмкін.

Портфельдік инвестициялар инвестициялық портфельдің пайда болуымен байланысты және бағалы қағаздар және басқа активтерді сатып алумен түсіндіріледі. «Портфельдік» термині итальян сөзінен «Porte foglio» шығып, инвесторда бар бағалы қағаздардың жиынтығын білдіреді.

Табыстылықтың төмендеу тәуекелі келесідей тәуекел түрлерінен тұрады: пайыздық тәуекелдер және несиелік тәуекелдер.

Пайыздық тәуекелдерге тартылған қаражаттар бойынша төленетін пайыздық мөлшерлемелер ұсынылған несиелер бойынша мөлшерлемелерден жоғары болып кетуі нәтижесіндегі коммерциялық банктердің, несиелік мекемелердің, инвестициялық институттардың жоғалту қауіптері жатады. Пайыздық тәуекелдерге сонымен қатар акциялар бойынша дивидендтердің, облигациялар, сертификаттар және басқа бағалы қағаздар нарығындағы пайыздық мөлшерлемелердің өзгерісімен байланысты инвесторлар жоғалтулар тәуекелі жатады.

Пайыздың нарықтық мөлшерлемесінің өсімі бағалы қағаздардың бағамдық құнының төмендеуіне алып келеді, әсіресе тұрақты пайызды облигацияларға қатысты. Пайыздың жоғарылауы салдарынан төмен тұрақты пайыз бойынша шығарылған және шығару шарттары бойынша эмитент жедел қайта қабылданатын бағалы қағаздардың массалық алынып тасталуының басталуы мүмкін. Тұрақтандырылған дәрежемен салыстырғанда орташа нарықтық пайыздың өсуі кезінде тұрақты пайыздық орта мерзімді және ұзақ мерзімді бағалы қағаздарға өз қаражатын салған инвестор пайыздық тәуекелге ұшырауы мүмкін. Басқаша айтқанда, инвестор пайыздың жоғарылауы есебінен табыстар өсімін ала алатын еді, бірақ жоғарыда көрсетілгендерге салынған өз қаражаттарын босата алмайды.

Тұрақтандырылған деңгеймен салыстырғандағы орташа нарықтық пайыздың төмендеуі кезінде тұрақты пайызды орта мерзімді және ұзақ мерзімді бағалы қағаздарды айналысқа шығарған эмитент пайыздық тәуекелге ұшырауы мүмкін. Басқаша айтқанда, эмитент нарықтан төмен пайызды қаражаттар тарта алатын еді, бірақ ол өзі шығарған бағалы қағаздармен байланысты.

Тәуекелдің бұл түрі инфляция жағдайында пайыздық мөлшерлемелердің тез өсуі кезінде қысқа мерзімді бағалы қағаздар үшін де мән береді.

Несиелік тәуекел – қарыз алушының негізгі қарыз және несиегерге жататын пайыздардың төленбей қалу қауіпі. Несиелік тәуекелге сонымен қатар қарыздық бағалы қағаздар шығарған эмитент қағаздар бойынша пайыздар немесе қарыздың негізгі сомасын төлей алмайтын жағдай да жатады.

Сонымен қатар несиелік тәуекел тікелей қаржылық жоғалтулар түрлілігі болуы мүмкін.

Тікелей қаржылық жоғалтулар тәуекелі келесі түрлерін қамтиды: биржалық тәуекел, селективтік тәуекел, банкроттық тәуекел, сонымен қатар несиелік тәуекел.

Биржалық тәуекелдер өзімен бірге биржалық мәмілелерден жоғалту қаупін ұсынады. Бұл тәуекелдерге келесілер жатады: коммерциялық мәмілелер бойынша төлемеу тәуекелі, брокерлік фирманың комиссиялық сыйақы төлемеу тәуекелі және т.б.

Селективтік тәуекелдер (латын тілінен *selectio* – таңдау, сұрыптау) – инвестициялық портфель қалыптастырудағы басқа бағалы қағаздармен салыстырғанда инвестициялау үшін бағалы қағаздардың түрін, капитал салымының әдісін дұрыс емес таңдау тәуекелі.

Банкроттық тәуекелі өзімен бірге капитал салымының әдісін дұрыс емес таңдау, кәсіпкердің меншікті капиталын толық жоғалту және өзіне алған міндеттемелер бойынша есептесе алмау нәтижесінде туындайтын қауіпті ұсынады. Нәтижесінде кәсіпкер банкротқа ұшырайды.

Қаржы тәуекелі өзімен бірге уақыт функциясын ұсынады. Берілген қаржылық актив немесе капитал салымының түрі үшін тәуекел деңгейі уақыт бойында жоғарылайды. Мысалы, импорттаушының шығыстары бүгінгі күнде контрактіге отырған кезден, уақыттан мәміле бойынша төлем мерзіміне дейінгі уақытқа байланысты, себебі ұлттық валютаға шетел валютасының бағамының қатынасы өсуде.

Шетелдік тәжірибеде капитал салымы тәуекелін саналы анықтау әдісі ретінде ықтималдық теориясы ұсынылады.

Бұл әдіс инвестициялық жобаның өткен мерзімдегі нәтижелермен байланысты ықтималды болашақтағы ақшалай ағымдарын нақты анықтауға мүмкіндік береді. Егер капитал салымы жобасы бірінші мерзімде қабылданатын болса, онда келесі мерзімдерде ол қабылдануы мүмкін.

Егер түрлі мерзімдердегі ақша ағымдары бір-бірінен тәуелсіз болатын болса, онда әр уақыт мерзімі үшін ақша ағымдарының нәтижелерін ықтималды орналастыруды анықтау қажет.

Түрлі мерзімдердегі ақша ағымдары арасында байланыс болған жағдайда бұл тәуелділікті қабылдап, оның негізінде келешектегі жағдай қалай болатынын елестетіп көруге болады.

Экономикалық субъект үшін тәуекелдік — бұл нарық конъюктурасының өзгеруі (мысалы, тұтынушылардың өзгерген таламы), серіктестер тарапынан тәртіп бұзушылық, сыртқы факторлар әрекеті. Аудиторлық тәуекелдік кәсіп орынның қаржылық есеп беруіне

катысты дұрыс емес пікірдің қалыптасуында болып табылады.

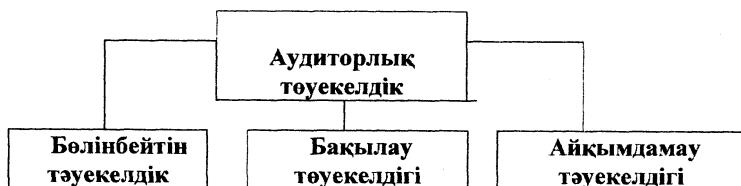
Аудитті жүргізудің жалпы қабылданған әдістері, пайдаланушының күтуі және бизнесті жүргізу практикасы аудитордың процедураны «қаржылық есеп беру бойынша пікірі шындыққа сәйкес келмейді» деген минималды тәуекелмен білдіретіндей жоспарлауы мен орындауын талап етеді.

Аудиторлық тексеру кезінде айтылған пікір пайдаланушы үшін кәсіби стандарт сақталды, елеулі мәліметтер жинақталды және осы пікірді дәлелдеу үшін бағаланды дегенді білдіреді.

Егер аудитор өзі үшін аудиторлық тәуекелдіктің кіші деңгейін анықтаса, бұл оның қаржылық есеп беруде елеулі қателіктер жоқ деген үлкен сенімділікке ұмтылатындығын көрсетеді. Нольдік тәуекелдік жүз пайыздық тәуекел абсолютті сенімсіздік абсолютті сенімділікті білдіреді. Тәуекелдік дәрежесі нольмен бірлік (0-ден 100%-ға дейін) арасындағы диапазонда ауытқуы мүмкін, бірақ осы мәндер не жоғары не төмен болмайды. Қаржылық есеп беру дәлділігінің толық кепілдігі (нольдік тәуекел) экономикалық тұрғыдан тиімсіз. Сондықтан аудитор қателер мен қателіктер абсолютті түрде жоқ деген кепілдеме бере алмайды.

Аудитор клиент бизнесін зерттеп, қаржылық есеп беруді сыртқы пайдаланушылар сенімінің деңгейіне әсер ететін факторлардың әр қайсысының мәнін бағалап, аудит аяқталғаннан кейін клиенттің, бизнестегі қаржылық жеңісінің ықтималдылығын анықтауы керек. Осы факторлар негізінде, аудитор «қаржылық» есеп беруде аудит аяқталғаннан кейін де елеулі қателіктер сақталады деп отырып, тәуекелдік деңгейін субъективті түрде қоя алады. Тексеру процесінде аудитор клиент туралы қосымша ақпарат алып, аудиторлық тәуекелдік деңгейін бағалау жөніндегі ойын өзгерте алады.

«Тәуекелдікті бағалау және «ішкі бақылау» ХАС-ында тәуекелдікке анықтама берілген. «Аудиторлық тәуекелдік - қаржылық есеп беру елеулі бұрмаланған жағдайда, аудитор сәйкес келмейтін аудиторлық қорытынды береді дегенді білдіреді». Аудиторлық тәуекелдіктің үш компоненті бар.

Сурет 2 – Аудиторлық тәуекелдіктің компоненттері

Бөлінбейтін тәуекелдік — шоттар сальдосы немесе шаруашылық операциялардың қажетті ішкі бақылаудың болмауына жол берілген жағдайда, басқа шоттар сальдосы немесе шаруашылық операциялар бұрмалауларынан бөлек, елеулі болуы мүмкін бұрмалауларға бейім болуы.

Бақылау тәуекелдігі. Клиент байқамаған қателердің бухгалтерлік есеп процесінде болуы ықтимал. Себебі бақылаудың ешбір құрылымы 100%-ға тиімді бола алмайды. Сондықтан, әдетте белгілі бір тәуекелді бақылаудың кез келген құрылымымен байланыстырады: тиімді құрылымдар салыстырмалы түрде төмен тәуекелге, тиімділігі аздаулар салыстырмалы жоғары тәуекелге ие болады.

Бақылау құралдарының тәуекелдігі кәсіпорынның бухгалтерлік есебі мен ішкі бақылау жүйелерінің сенімділік дәрежесін сипаттайды.

Бақылау құралдарының сенімділігі мен бақылау құралдарының тәуекелдігі өзара толықтырушы категориялар болып табылады:

- сенімділіктің жоғары дәрежесіне төмен тәуекелдік сәйкес болады;

- сенімділіктің орта дәрежесіне орта тәуекелдік сәйкес болады;

- сенімділіктің төмен дәрежесіне жоғары тәуекелдік сәйкес болады. Аудитор бақылаудың белгілі бір құралдары жөніндегі өз пікірін дайындау кезінде үлкен сенімділік дәрежесіне сүйенуге қаншалықты ұмтылса, аудитор олардың сенімділігі мен тиімділігін соншалықты мұқият дайындауы керек.

Айқындамау (қателерді) тәуекелдігі — бұл жиынтығында дәл емес немесе дұрыс емес мәліметтердің елеулі көлемде жиналуы және оларды аудитор талдамалық рәсімдер кезінде де, мән бойынша жан-жақты тексеру кезінде де байқамай қалуы мүмкін деген болжам. Олар бір-бірін толықтыратындықтан, олардың бірінің нәтижесінде туындаған сенімділік, аудитордың басқа тексеру нәтижесінде алатың кепілдемесінің қажеттілігін пропорционалды азайтады. Аудитор «мән немесе талдамалық рәсімдер бойынша ешқандай жан-жақты тексерулер жүргізбейді» деп болжайық. Егер қаржылық есептерде қате болса, оның байқалмай қалуы анық. Сонымен бірге мән бойынша жан-жақты тестер орындалып, талдамалық рәсімдер жүргізілсе, онда талдамалық рәсімдердің елеулі жиынтық қателерді байқамауы 40% тәуекелге, оларды жан - жақты тестер табуы 20% тәуекелге, ешбір рәсімнің байқамай қалуы олардың туысшысына тең болады. Қаржы-лық есептерде дәл емес немесе дұрыс емес мәліметтерді аудитор байқамай қалуы үшін, мән бойынша жан-жақты тексерулер, не талдамалық рәсімдер олар таппауы керек.

Бөлінбейтін немесе бақылау тәуекелдіктері айқындамау

тәуекелдігінен аудитордың оларды тек бағалап, бірақ бақылай алмайтындығымен ерекшеленеді. Аудитордың бөлінбейтін және бақылау тәуекелдіктерін бағалауы оларды жақсы түсінуге көмектеседі. бірақ оларды азайтпайды және өзгертпейді. Айқындамау тәуекелдігі ауди-тор мәмі бойынша жекелеген тексерулердің сипатын, уақыты мен масштабын өзгерту арқылы бақылап алады.

Аудиторлық қызмет көрсету нарығында клиент конкурстық негізде аудиторлық фирманы таңдай алады. Егер оның көрсететін қызметінің жалпы құны басқа аудиторлық фирмаларға карағанда едәуір жоғары болса, клиент өз ниетін өзгертіп, басқа фирманы таңшай алады. Сонымен бірге заңды аудиторлық тәуекелдік деңгейін нақты дәлелденген деңгейден орнатудан бас тартуда көмектеседі.

Бәсеке, құқықгық міндеттемелер, басқа шаралар мен кәсіпқойлық бірдей жағдайларда аудиторлық тәуекелдікті бағалау айырмашылығын төмендетуге мүмкіндік береді. Бірақ түрлі аудиторлар тең жағдайларда аудиторлық тәуекелдіктің абсолютті бірдей деңгейін орната алмайтындығын мойындау керек. Аудиторлық тәуекелдік пен айқындамау тәуекелдігі арасында тікелей тәуекелдік, сонымен бірге аудиторлық тәуекелдік пен жинақталуы қажет дәлелдердің жоспарланған саны арасында кері тәуекелділік бар.

Аудиторлық тәуекелдік компоненттерін детальдандыру айқындамау тәуекелдігінің құрамдас бөлігін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Мәні бойынша тексеру деңгейі — елеулі кателер тексеру рәсімін орындау процессінде елеулі кателер анықталмай қалу қауіпі.

Талдау тәуекелдігі - талдау рәсімі елеулі бұрмалауларды анықтамайды деген қауіп;

Тандау арқылы зерттеу тәуекелдігі - тексеруді жүргізу операцияларының іріктемесі елеулі кателерді көрсетпеуі мүмкін деген қауіп.

Аудиторлық тәуекелдігін төмендету үшін келесідей пікір әрекет етеді: аудитор толық зерттеуге арналған элементтері канша көбірек тексерсе, іріктеме көлемі сонша көп болады. Мысалы, егер аудитор талдамалық рәсімдерді тексеру мен елеулі элементтерді толық тексеруге акцент жасағысы келсе, іріктеме көлемі төмен болады және керісінше.

Кез келген аудиторлық тексерудің басты міндеті-аудитті аяқтаған кезде жиынтық аудиторлық тәуекелдік минималды төмен деңгейге жеткізілетіндей немесе керісінше, сенімділік деңгейі аудиторға кдржылық есептеме нақгылығы бойынша пікір білдіру үлгісін жоғары болатындай сенімділік деңгейіне дейін жететіндей етіп жекелеген шоттар немесе шаруашылық операциялар бойынша аудиторлық

тәуекелдікті шектеу.

Маңыздылық деңгейі мен аудиторлық тәуекелдік арасындағы өзара байланыс

Маңыздылық пен аудиторлық тәуекелдік деңгейі арасында кері өзара байланыс бар. Маңыздылық деңгейі жоғары болған сайын, аудиторлық тәуекелдік төмен болады және керісінше. Егер, мысалы, маңыздылық деңгейі төмен болса, аудиторлық тәуекелдік өседі және аудитор, бақылау тәуекелдігі деңгейін төмендету мақсатында (бақылау рәсімдерінің жеткіліксіздігі тәуекелі) не қосымша бақылау тестерін: жүргізу, не мән бойынша тексеру рәсімін өсіру арқылы бұның орнын: толтыра алады. Бизнес тәуекелі осы клиентке ұсынылған аудиторлық қорығтынды әділ болғанына қарамастан аудитордың клиентпен арақатынасы сөзсіз болуы мүмкіндігінде болып отыр. Аудит практикасында аудиторлық тәуекелдігі бағалаудың екі негізгі әдісі қолданылады:

- сезгіштік;
- сандық.

Сезгіштік әдіс аудиторлар тәжірибе мен клиент бизнесін білу негізінде қаржылық есеп беру немесе шаруашылық операциялар бойынша жалпы аудиторлық тәуекелдікті жоғары, орташа, төмен деі анықтауда болады.

- төмен тәуекелдік-ішкі бақылау жүйесін аудиторлық фирма тиімді ретінде бағалаған, бірақ аудитор мүмкін қателерді табуға қажетті сәйкес процедураларды жоспарлай отырыш, оған толық сенбеген жағдайда болады;

- орташа тәуекелдік- ішкі бақылау жүйесін аудиторлық фирма тиімсіз деп бағалаған кезде болады және аудитор жан-жақты рәсімді жоспарлайды;

- жоғары тәуекелдік- клиенттің ішкі бақылау жүйесі жоқ кезде негізінен біртұтас тексеру жоспарланады.

Сандық әдіс аудиторлық тәуекелдік моделі негізінде есеп айырысуды көздейді. Халықаралық тәжірибеде пайдаланылатын ең кең тараған модель келесі формуламен есептеледі:

$$AT=BT \times BT \times AT$$

Мұндағы AT — аудиторлық тәуекелдік;

BT - бөлінбейтін тәуекелдік;

BT - бақылау тәуекелдігі;

AT — айқындамау тәуекелдігі.

Мысалы, аудитор бөлінбейтін тәуекелдікті 80%, бақылау тәуекелдігін 50%, айқындамау тәсілін 10% деп бағалайды. Осы шамалар негізінде аудитор аудиторлық тәуекелдіктің 4%-дық шамасын ала

алады.

Айқындамау тәуекелдігі көп дәрежеде аудитор кәсіпқойлығын сипаттайтындықтан, оған аудиторлық тәуекелдік моделінен осы тәуекелдікті анықтау дұрыс болады.

Аудитор аудиторлық тәуекелдікті 5% бөлінбес тәуекелдікті 80%, бақылау тәуекелдігін 50% деңгейлерінде қойды делік. Сонымен айқындамау тәуекелдің 12,5%-ды құрайды.

Аудиторлық дәлелдемелердің қажетті саны айқындамау тәуекелдігі деңгейіне кері пропорционалды болады. Айқындамау тәуекелдігі төмен болған сайын, тексеру барысында аудиторлық дәлелдердің көп санын алу қажет.

Аудиторлық тәуекелдік моделін зерттеудің ең жалпы тәсілі аудиторлық тәуекелдік компоненттері мен аудиторлық тәуекелдік деңгейі, қажетті аудиторлық дәлелдемелердің саны мен сапасы арасындағы өзара байланысты бақылауда болып табылады. Аудиторлық тәуекелдік моделін қолдану аудитордан осы өзара байланыстар мен аудит жүргізілетін субъектіге тән қасиеттерді ескере отырып, тәуекелдік компоненттерінің әрқайсысының мазмұнын терең түсінуді талап етеді.

1.2 Кәсіпкерліктегі тәуекелділік

Тәуекелділіксіз кәсіпкерлік болмайды. Нарықтық экономиканың шарттарында анағұрлым үлкен табысты, жоғары тәуекелділігі бар нарықтық операциялар әкеледі.

Кәсіпкерлік тәуекелділік дегеніміз, өнімді шығару, тауарлар мен қызметтерді іске асырумен, тауарлы-ақшалай және қаржы операцияларымен, сондай-ақ ғылыми-техникалық жобаларды жүзеге асырумен байланысты кәсіпкерлік қызметтің кез келген түрі кезінде пайда болатын тәуекел түсініледі. Нарықтық жағдайда тәуекел кәсіпкерліктің шешуші элементі болып табылады. «Кәсіпкерлік іс туралы» заңда жазылғандай, кәсіпкерлік іс өз тәуекелділігіне, кәсіпорынның ұйымдастыру құқықтық нысаны шегінде мүліктік жауапкершілігіне негізделген. Тәуекелділік ұғымы кәсіпорын ресурстарының бір бөлігін жоғалту ықтималдылығын (қаупі), қызметті жүзеге асыру нәтижесінде табыстардың толық алынбауын немесе қосымша шығындардың пайда болуын білдіреді.

Кәсіпкерлік тәуекелділікті орнату кезінде «шығын», «шығыс» деген ұғымдарды айыру керек. Кез келген кәсіпкерлік қызмет шығындармен байланысты болады, бұл кезде көзделгеннен жоғары қосымша шығындар болып табылады. Айтылған «тәуекелділік» санатын сапалы жақтан сипаттайды, бірақ сандыққа «кәсіпкерлік тәуекелділік»

түсінігін аудару үшін негіз жасайды. Егер тәуекелділік – бұл табыс немесе ресурстар шығындарының қаупі болса, онда шығындардың абсолютті немесе салыстырмалы деңгейімен анықталатын оның сандық шамасы болады.

Абсолютты көріністе тәуекелділік материалды-заттай немесе құндық өрнекпен өрнектелуі мүмкін, егер шығын осындай өлшемге жатқызылса. Тәуекел салыстырмалы көріністе мүмкін түрінде ең ыңғайлы қабылдаған кейбір база жатқызылған шығындарды шама сияқты бейнеленеді немесе кәсіпкердің мүліктік күйі, немесе кәсіпкерліктен күтілген (пайда) табыс, немесе кәсіпкерлік қызмет осы түрге ресурстарды ортақ шығындар.

Капиталды жұмсау да, ағымдағы шығындар да тәуекелдің салыстырмалы шаманың анықтамасы үшін қарай кәсіпорынға база ретінде негізгі қорларды құн орынды алсын және кәсіпорынның айналым құрал-жабдықтары немесе кәсіпкерлік қызмет осы түрге болжалды жиынтық шығындар, көздегені бола немесе (пайда) есеп айырысу табысы. База таңдау әртүрлі маңызды мағынасы болмайды, бірақ анықтықтың биік дәрежесімен анықталатын көрсеткіш артық көру керек.

Салыстыру үшін қолданылатын негізгі көрсеткіштерін, әдетте есептік немесе табыс, шығын және түсімнің күтілетін көрсеткіштері деп атайды. Осы көрсеткіштердің мәндері бизнес-панды әзірлеу кезінде, мәміле, кәсіпкерлік жобаны техникалық-экономикалық негіздеме процесінде анықталады.

Сәйкесінше шығын дегеніміз табыстың азаюы болып табылады. Кәсіпкерлік шығындар – бұл бірінші кезекте кәсіпкерлік табыстың кездейсоқ төмендеуі. Шама тап мұндай шығындар және тәуекел дәрежесін мінездейді. Осы арадан тәуекелінің талдауы байланған, бұрын барлығы ысыраптарды зерттеумен.

Кәсіпкерлік қызмет және сақтандыру - нарықтық шаруашылықтың тығыз өзара байланысты санаттары. Кәсіпкерлік қызметтің мақсаты капиталды салынған істен пайда табу, табысты арттыру болып табылады.

Кәсіпкерлік тәуекелділіктерді сақтандыру сақтандыру компанияларына тәуекелді беру арқылы дәстүрлі жолмен ғана жүзеге асырылмайды, сонымен бірге кәсіпкерлердің тәуекелдерін төмендетуге мүмкіндік беретін қаржылық құралдарды қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Кәсіпкерлік тәуекелділікті сақтандыру түрлерінің пайда болуы, бір жағынан қарапайым мүліктік тәуекелділікті сақтандыруды кеңейту

салдары, екінші жағынан – кепілдік пен кепілші – сақтандырушылар қызметінің жаңа саласын дамыту нәтижесі болды.

1.3. Кәсіпкерліктегі тәуекелділік функциясы

Кәсіпкерлік тәуекелдің мәнін қарастыру кәсіпкерлік қызметте тәуекел орындайтын функцияларды анықтаумен байланысты.

Экономикалық әдебиетте - тәуекелдің келесі функциялары көрсетіледі:

- Инновациялық;
- Реттеуші;
- Қорғаушы;
- Аналитикалық.

Кәсіпкерлік тәуекелдің инновациялық функциясын кәсіпкер алдында тұрған мәселелерді дәстүрлі емес шешуді іздестіруді ынталандырумен орындайды. Көптеген шетел фирмалары, компаниялары тәуекелге байланысты инновациялық экономикалық қызмет негізінде бәсекеге қабілетті болып табысқа жетеді. Тәуекелді шешім, шаруашылықтың тәуекелді түрі кәсіпкерді де, тұтынушы да, қоғам да ұтатын өндірістің тиімділігіне әкеледі.

Реттеуші функция қарама - қайшы сипатта болады және екі түрлі нысанда шығады: конструкциялық және бүлдіргіш. Кәсіпкер тәуекелі, әдетте дәстүрлі емес тәсілдермен біршама нәтиже алуға бағытталған. Ол болашақта жаңа енгізілімге бөгет жасайтын (консерватизм) ескішілдікті, (догматизм) қасаң қағидашылықты, мүкістікті, психологиялық бөгеттерді жеңуге мүмкіндік береді. Кәсіпкерлік тәуекелдің реттеуші функциясының конструкциялық нысаны осыдан көрінеді. Тәуекелдің реттеуші функцияның конструкциялық нысанының мәні тәуекелге бару қабілеті - кәсіпкердің табысты қызметінің жолдарының бірі.

Тәуекелдің қорғаныш функциясы - егер кәсіпкер үшін тәуекел табиғи жағдай болса, сәтсіздіктерге шыдам да қалыпты болу тиістігінен көрінеді. Бастамашыл тапқыр шаруашылық иелеріне әлеуметтік қорғау, құқықтық, саяси және экономикалық кепілдеме қажет.

Кәсіпкер тәуекелге бел байлау үшін мүмкін болатын қателік оның бейнесін де, оның ісіне де кір келтіре алмайтынына сенімді болуы қажет.

Кәсіпкерлік тәуекелдің аналитикалық функциясы шешімдердің мүмкін нұсқаларының ішінен біреуін талдау қажеттілігінде тәуекелдің болуын білумен байланысты. Осыған байланысты кәсіпкер шешім қабылдау процесінде барлық мүмкін баламаларды талдап, ең рентабельді және ең тәуекелі азын тандайды.

Кәсіпкерлік функцияларын қарастыра отырып, тағы да тәуекелде болатын жоғалтулардың біршама әлеуетіне қарамастан, ол мүмкін пайданың кезі екенін айта кеткен жөн. Сондықтан кәсіпкердің негізгі міндеті тәуекелден мүлде бас тарту емес. Тәуекелге бара отырып кәсіпкер қандай шектерге дейін әрекет ете алатын объективті белгілер кешкендегі тәуекелге байланысты шешімдер таңдау.

Бұдан басқа кәсіпкерлік тәуекел әлеуметтік функция орындайды. Ұдайы өндірістің тиімділігі мен тұрақтылығына әсер ете отырып, әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін, халықтың әл-ауқатын арттыру үшін шынайы материалдық негіз жасайды. Кәсіпорындардың, фирмалардың және олардың бірлесуінің тұрақты жұмысында халықтың еңбекпен қамтылуы тұрақтанады.

Шаруашылық тәуекел тек кәсіпкерлерде ғана емес, менеджерлерде де мамандардың, барлық қызметкерлердің кәсіпкерлік қабілетін дамытады.

Кез келген қаржылық немесе шаруашылық операциялардың тиімділігі мен онымен бірге болатын тәуекел деңгейі бір-бірімен байланысты. Тәуекел факторын есептемей толық инвестициялық талдау жүргізу мүмкін емес. Сондықтан тәуекел деңгейін бағалай және оның нақты операция табыстылығының деңгейімен байланыстылығын бағалай білу қажет.

Тәуекелдің мәні мен түріне тәуелсіз кәсіпкерліктің негізгі мақсатына – салынған капиталдан табыс алуға – тәуекелді анықтау сәйкес келеді.

Төмен табыс табу немесе шығыстарға ұшырау ықтималдылығы қаншалықты жоғары болса, соншалықты жоба тәуекелді болатыны белгілі. Капиталды салу мүмкін нұсқауларды таңдау кезінде жиі «бұл жобаның тәуекелі төменірек сияқты» дегендей абстрактілік пайымдаулармен шектеледі. Алайда, көбінесе тәуекел деңгейін нақты анықтауға болады, сонымен қатар осы тәуекелге сәйкес келетін, ұсынылатын жобаның табыстылық деңгейін де анықтауға болады. Алынған нәтижелерге сүйене отырып, салымшы оған тиімді ақша салымын таңдай алады, сонымен қатар мүмкін болатын тәуекел деңгейін де төмендете алады.

Тәуекелдің жоғары, орташа немесе төмен деңгейлерін ажыратады. Тәуекелдің көлемін (не деңгейін) екі критерий арқылы өлшенеді (бағаланады): орташа ауытқу мәнімен (дисперсия) және мүмкін болатын нәтижелерді өзгермелілігімен (вариация).

Сонымен бірге тәуекелдің орташа күтілетін мәні мүмкін болатын нәтижелерді де бағалайды. Ауытқу орташа күтілетін мәнің орташа көлемнен ауытқу өлшемі мен деңгейін көрсетеді.

Кәсіпорынның қаржылық тәуекелін бағалаудағы дисперсия өзімен бірге тәуекелді салымдардың орташа күтілетін салымдардан нақты қаржылық нәтижелердің квадраттық ауытқулардың орташа салмақты көлемін ұсынады:

$$\sigma^2 = (x - \bar{x})^2 / n,$$

мұндағы σ^2 - дисперсия;

x – қаржы ресурстарының салымының әр жағдайы үшін күтілетін мәні;

$\bar{x}$ – қаржылық тәуекелдің орташа болжамды мәні;

n – қаржы ресурстарының салымдарының саны (жиілік).

Дисперсия қаржылық тәуекелдің жиілігінің абсолютті тербелісін сипаттайды, ал тербелістің салыстырмалы дәрежесін вариация коэффициенті көрсетеді. Ол келесі формуламен анықталады:

$$v = \sigma / \bar{x} \cdot 100,$$

мұндағы v – вариация коэффициенті;

σ – орташа квадраттық ауытқу;

$\bar{x}$ – қаржылық тәуекелдің орташа болжамды мәні.

Вариация коэффициенті 1-ден 100%-ға дейін өзгеруі мүмкін. Вариация коэффициенті қаншалықты жоғары болады, соншалықты тербеліс күшті. Вариация коэффициентінің түрлі мәндеріне келесідей сапалы баға бекітілген: 10% -ға дейін – салымдардың төмен тербелісі; 10-25% - қаржылық тәуекелдің орташа тербелісі; 25%-дан жоғары – қаржылық тәуекелдің жоғары тербелісі.

Дисперсия мен вариацияны қолданған кезде тәуекелдің қаржылық нәтижені алудың математикалық ықтималдылығы бар екенін ескеру қажет. Бұл ықтималдылық субъективті эксперттік жолмен немесе объективті қаржылық тәуекелдің деңгейін математикалық есептеу негізінде анықтауға болады.

Кәсіпорынның тәуекелдерін бағалаудың негізгі әдістері болып статистикалық әдістер есептеледі. Олардың ішіндегі перспективалы әдіс қаржылық тәуекелдерді факторлық талдау (факторлық жүйе моделін қолдану) болып табылады. Мысалы, диверсификацияланған инвестициялық тәуекелді инвестиция объектісінің даму перспективаларының бар-жоқтығы бойынша, бәсекелестік деңгейі, тапсырыстар саны, келісілген шарттар саны бойынша, ал

диверсификацияланбаған – несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелер, инфляциялық күтілімдер, ел экономикасының дамуының жалпы беталыстары бойынша бағаланады.

Қаржылық тәуекелді бағалаудың басқа да аналитикалық әдістері кеңінен қолданылады. Іскерлік белсенділік, қаржылық тұрақтылық коэффициенттері есептеледі, банкроттылыққа ұшырау ықтималдылығы анықталады, жалпы қаржылық даму деңгейі талданады.

Тәуекел деңгейінің түрлі салыстырмалы сипаттамалары жасалып, рейтингтер анықталады.

Тәуекелді бағалаудың перспективалы әдісі модельдеу болып табылады. Бұл әдістің негізгі қиындағы нақты жағдайларға байланысты модельді дұрыс таңдау. Модельдер қаржылық тәуекел ықтималдылығын бағалап, нақты жағдайды болжамдауға мүмкіндік береді.

Тәжірибеде тәуекелдерді бағалауда аналогиялар әдісі қолданылады. Қаржы менеджерлері, мамандар түрлі шығарылымдар немесе басқа кәсіпорындар тәжірибесі негізінде белгілі бір жағдайлардың болуы, қаржылық нәтижелер алу ықтималдылығын, қаржылық тәуекел деңгейін анықтайды. Осы әдіс негізінде көптеген кәсіпорындардың тактикасы мен стратегиясы құрылады. Бірақ әр кәсіпорынның өзіндік кадрлік, шикізаттық және салалық сипаттағы ерекшеліктері бар екенін ескеру қажет.

Тәуекелді бағалаудың негізгі әдісі кәсіпорынның қаржылық жағдайын кешенді талдау, оның қаржылық тұрақтылығы пен төлемқабілеттілігін талдау болып табылады.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын экспресс-талдау кеңінен тараған. Оның мақсаты – кәсіпорынның балансы мен қаржылық нәтижелер және оларды қолдану туралы есебі негізінде жалпы қаржылық жағдайын және даму динамикасын бағалау. Мұнда қаражаттарды (активтерді) орналастыру мен қолдануына, олардың көздеріне (меншікті капитал мен міндеттемелер, яғни пассивтер) назар аударылады.

Қаржылық жағдай тұрақтылығының баланстық моделі кеңінен танымал. Бұл модель негізінде қаржылық тәуекел облысы анықталады және кәсіпорынның қаржылық тұрақтылық деңгейі талданады:

$$\Phi + З + Дс = Ис + Кт + К + Р,$$

мұндағы Φ – негізгі құралдар немесе басқа айналымнан тыс активтер;

$З$ – запастар мен шығыстар;

Дс – ақшалай қаражаттар, қысқа мерзімді қаржылық салымдар, дебиторлық қарыздар және басқа активтер;

Ис – меншікті қаражаттар көздері;

Кт – орташа, ұзақ мерзімді несиелер және қарыздық қаражаттар;

К – қысқа мерзімді несиелер;

Р – кредиторлық қарыздыр.

Қаржылық тәуекелді бағалау үшін қаржылық тәуекел ықтималдылығын сипаттауға мүмкіндік беретін коэффициенттерді (мультипликаторлар) есептеуде негізделетін мультипликативті әдісті қолдануға болады. Белгілі көрсеткіштерді (коэффициенттерді) есептеу есеп берудің белгілі баптары арасындағы қатынасын анықтауда негізделеді.

Кәсіпорынның қаржылық тәуекелін компьютерлік имитациясы перспективалы болып табылады. Қазіргі кезде тәуекелді бағалау бойынша дайын бағдарламалық өнімдер жиынтығы жасалған. Әр кәсіпорынның қаржылық тәуекелді жекеше модельдеу мүмкіндіктері бар.

Қаржылық жағдайды болжамдау қаржылық тәуекел ықтималдылығын анықтауға, болашақта кәсіпорынның даму перспективасын айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге болжамдау қаржылық талдау мен жоспарлауға сүйенеді.

Қаржы тәуекелінің сыртқы белгілері келесілер: міндеттемелерді орындамау, төлемдерді тоқтату, салықтарды төлеу мерзімдерінің кешіктірілуі, өндірістік, коммерциялық дәстүрлі байланыстардың бұзылуы. Ішкі белгілері: өндірістің тоқтап қалуы, өткізу көлемінің төмендеуі, жұмысшылардың қызметтен босатылуы, мерзімі өтіп кеткен кредиторлық қарыздың жоғары үлесі, қаржы-шаруашылық қызмет нәтижелерінің төмен көрсеткіштері, қаржыландыру көздері ретінде қарыздық қаражаттарды қолдану үлесінің жоғарылығы.

Кәсіпорынның тәуекелін бағалау үшін рейтингтік әдіс қолданылуы мүмкін. Оның мәні: негізгі көрсеткіштер корреляциялық-регрессиялық талдау көмегімен топтастырылады. Кейін кәсіпорынның эксперттік өлшем бойынша белгілі көрсеткіштердің орта салмақты рейтинг мәні (орны) ретінде есептелетін интегралды рейтингі анықталады. Келесі кезеңде кәсіпорындардың талданатын топтарындағы тәуекел деңгейі бойынша әр кәсіпорынның интегралды рейтинг мәні есептеледі. Рейтингте бірінші орынды экономикалық потенциалы жоғары және төмен деңгейлі тәуекелді кәсіпорын алады.

Кәсіпорынның экономикалық қызметінің тәуекелін сапалы бағалау төмендегілерді қарастырады:

- тәуекел факторларын анықтау;

- тәуекел туындайтын жағдайларды талдау;
- тәуекелдердің потенциалды облысын анықтау.

Әр кәсіпорында жіберілетін тәуекелдің облысын анықтау қажет. Тәуекел облысы – жалпы жоғалтулар бекітілген тәуекелдің шекті мәнінен аспайтын мүмкін болатын жоғалтулардың кейбір зонасы.

Тәуекел көлеміне салалар ерекшеліктері, халық шаруашылығының құрылымдық қайта құру жағдайында сала жағдайының өзгерісі, өндірістің мерзімдік сипаты, капитал айналымдылығының жылдамдығы, өндірілетін өнім диверсификация мүмкіндігі, клиенттер мен жабдықтаушылар диверсификациясы, әлемдік нарыққа шығу мүмкіндігі әсер етеді.

Саланың арнайы тәуекелдерін ескеру қажет. Тәуекелдің келесі облыстары бар:

- тәуекелсіз зона;
- минималды тәуекел облысы;
- жоғары тәуекел облысы;
- критикалық тәуекел облысы;
- жіберуге болмайтын тәуекел облысы.

Тәуекелдерді бағалауда ең басты ықтималдылықты анықтау қажет. Ықтималдылық 2 әдіспен анықталады.

- субъектілік;
- объектілік.

Субъектілік - субъективтік критерийлерге негізделген, яғни ол бағалауының мамандандырылуы оның тәжірибесі (қаржылық эксперттердің бағалауы, қаржылық консультанттардың пікірі, т.б.). Бірақ ықтималдылықты субъективті түрде анықтаған кезде әр тұлға әр түрлі шешім қабылдайды, әр түрлі пікірге келуі мүмкін. Оның ішінен ең кең тарағаны эксперттік бағалау (түрлі экспертиза жүргізіледі, логикалық, математика-статистикалық әдіс-тәсілдерді қолданады, т.б.).

Объектілік - ықтималдылықтың математикалық мөлшерінің есебін анықтау арқылы анықталады. Мысалы: Белгілі бір салаға салымнан 250 мың тг. түсті. Ол 200 жағдайдың ішінен 120 жағдайында ғана орындалды, сонда бұндай пайда алу ықтималдығы 0,6 (120/200) болады.

$$P = n/E_n$$

P - ықтималдық.

E_n - жалпы қарастырылатын жағдайлардың саны,

n - ол күтілетін нәтиже бойынша жағдай саны.

Тәуекел мөлшері (тәуекел деңгейі) екі критерия арқылы анықталады:

- 1) орташа күтілетін мөлшер;
- 2) көрсеткіштің ауытқуы.

1) Орташа күтілетін мөлшер – барлық бола алатын көрсеткіштердің орташа деңгейін анықтайды. Мысалы: А саласына капиталды салған кезде 120 оқиғаның ішінен 48 оқиғадан 250 мың тг. (ықтималдық 0,4), 36 оқиғадан 200 мың тг. (ықтималдық 0,3), 36 оқиғадан 300 мың тг. (ықтималдық 0,3) түсім түсті. Сонда орташа күтілетін мөлшер $(250 * 0,4 + 200 * 0,3 + 300 * 0,3) = 250$ мың тг. болады.

Дәл осылай В саласына капиталды салудан түсетін орташа түсім $(400 * 0,3 + 300 * 0,5 + 150 * 0,2) = 300$ мың тг.

А және В саласына капиталды салған кездегі екі орташа күтілетін түсім сомасын салыстыра келе, осындай шешім шығаруға болады: А саласындағы түсетін түсім мөлшері 200 – 300 мың тг. аралығында, яғни орташа мөлшері 250 мың тг.; Ал В саласындағы түсетін түсім мөлшері 150 – 400 мың тг., орташа мөлшері 300 мың тг. құрайды.

2) Толық шешімін табу үшін көрсеткіштердің ауытқуын анықтау керек. Көрсеткіштердің ауытқу дәрежесі күтілетін мөлшердің орташа мөлшерден ауытқу дәрежесін қарастырады. Ол үшін практикада бір-бірімен тығыз байланысты екі критерия қолданылады: дисперсия және орташа квадраттық ауытқу.

Дисперсия квадратталған орташа көрсеткіштердің орташа күтілетін нәтижеден ауытқуын қарастырады.

$$\sigma^2 = \sum(x - x_{\text{орт}})^2 n / \sum n$$

σ^2 - дисперсия;

x - әр жағдайға (жиілік) байланысты күтілетін көрсеткіш;

x орт – орташа күтілетін көрсеткіш;

n – жиілік саны.

Орташа квадраттық ауытқу келесі формула арқылы анықталады:

$$\sigma = \sqrt{\sum(x - x_{\text{орт}})^2 n / \sum n}$$

Дисперсия мен орташа квадраттық ауытқу абсолюттік ауытқу өлшемі болып табылады.

Анализ үшін вариация коэффициенті қолданылады. Вариация - бір жағдайдан (вариант) басқа жағдайға ауысқандағы белгінің сандық

бағасының өзгеруі (тербелмелігі). Вариация коэффициенті орташа күтілетін және орташа квадраттық ауытқу қатынасы.

$$V = \pm \sigma / \bar{x} * 100\%$$

V - вариация коэффициенті, %;
 σ - орташа квадраттық ауытқу;
 Хорт – орташа күтілетін көрсеткіш.

Вариация коэффициенті арқылы көрсеткіштердің ауытқуын салыстыруға болады. Вариация коэффициенті 0-ден 100 % -ға дейін өзгере алады. Коэффициент көп болған сайын ауытқуы да көп болады. Төменде вариация коэффициенті бойынша әр түрлі мәндерді бағалау көрсетілген:

10 %-ға дейін – төмен ауытқу;
 10-25 %-ға дейін – орташа ауытқу;
 25 %-дан артық – жоғары ауытқу.

А саласына капиталды салғанда орташа квадраттық ауытқу:

$$\sigma = \sqrt{180\,000 / 120} = \pm 38,7;$$

Ал В саласына:

$$\sigma = \sqrt{750\,000 / 100} = \pm 86,6;$$

Вариация коэффициенті (А саласы):

$$V = \pm 38,7 / 250 * 100 = \pm 15,5 \%;$$

В саласының вариация коэффициенті

$$V = \pm 86,6 / 300 * 100 = \pm 28,9 \%;$$

А саласына капитал салған кезде вариация коэффициенті В саласындағы вариация коэффициентіне қарағанда аз. Осыдан А саласына капиталды салу В саласына қарағанда тиімдірек деген шешімге келуге болады.

Кесте 1- А және В саласына капиталды салған кездегі дисперсия есебі

№	Түскен түсім мың тг. x	Оқиға саны n	(x – x орт)	(x – x орт) ²	(x – x орт) ² *n
А саласы					
1	250	48	-	-	-
2	200	36	-50	2500	90 000
3	300	36	+50	2500	90 000
Барлығы	Хорт = 250	120			180 000
В саласы					
1	400	30	+100	10 000	300 000
2	300	50	-	-	-
3	150	20	-150	22 500	450 000
Барлығы	Хорт = 300	100			750 000

Тағы тәуекелді анықтаудың оңайтылған әдістері бар. Ол инвестордың тәуекел деңгейі оның кірісінің максималды немесе минималды болар болмас

мөлшеріне байланысты. Егер осы мөлшердің диапазоны үлкен болған сайын, тәуекел деңгейі жоғарырақ болады. Сонда дисперсияны, орташа квадраттық ауытқу мен вариациялық коэффициентті есептеу үшін келесі формуланы қолдануға болады:

$$\sigma^2 = P \max (x \max - \text{хорт})^2 + P \min (\text{хорт} - x \min)^2;$$

$$\sigma = \sqrt{\sigma^2};$$

$$V = \pm \sigma / \text{хорт} * 100,$$

Мұндағы:

P max – максималды табыс алу ықтималдығы;

x max – максималды табыс мөлшері;

Хорт – орташа күтілетін табыс мөлшері;

P min – минималды табыс алу ықтималдығы;

x min – минималды табыс мөлшері.

Енді есептеген кезде осылай шығады.

А саласына капиталды салу бойынша:

$$\sigma^2 = 0,3 (300-250)^2 + 0,3(250-200)^2 = 1500;$$

$$\sigma = \sqrt{1500} = \pm 38,7;$$

$$V = \pm 38,7/250 * 100 = \pm 15,5\%.$$

В саласына капиталды салу бойынша:

$$\sigma^2 = 0,3 (400-300)^2 + 0,3(300-150)^2 = 7500;$$

$$\sigma = \sqrt{7500} = \pm 86,6;$$

$$V = \pm 86,6/300 * 100 = \pm 28,9\%.$$

Бұл екінші тәсілдің нәтижесі жоғарыда қарастырылған мысалдағыдай сәйкес келеді, А саласында тәуекел азырақ.

Сонымен, осы бөлімде мен тәуекел деңгейін анықтау формулаларын қарастырдым. Жоғарыда баяндалған әдістер тәуекелге байланысты көрсеткіштерді анықтау үшін кең қолданылады.

1.4 Қаржылық тәуекелді басқару жүйесі

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдаудың логикалық жалғасы – кәсіпорын қызметінің кемшіліктерін жою жолдарын іздеу болып табылады.

Жағымсыз жағдайлардың ауқымына байланысты кәсіпорын жағдайын жетілдіруге қажетті іс-әрекеттер көлемі анықталады. Жеңіл

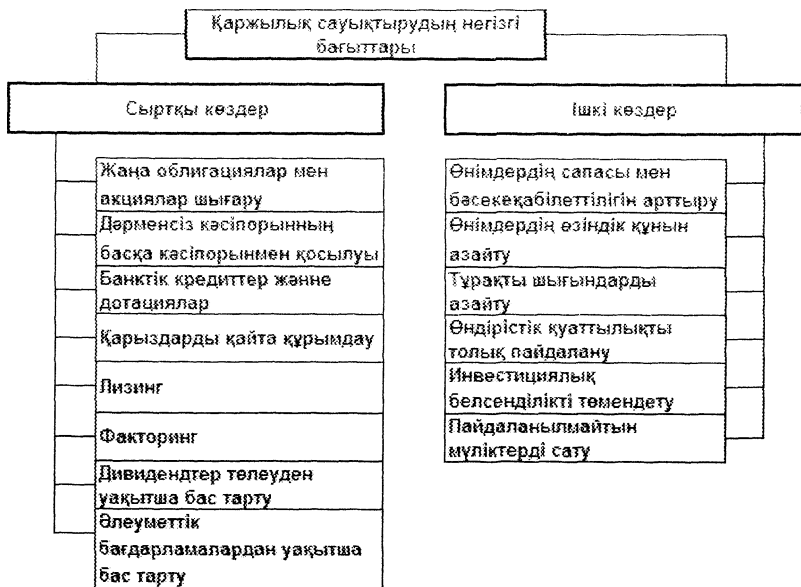
қаржылық дағдарыс кезінде ағымдағы қаржылық жағдайды бірыңғайлау, яғни ақша қаражаттарының кірістері мен шығыстарын үйлестіру жеткілікті. Ал терең қаржылық дағдарыс жағдайы қаржылық жағдайды тұрақтандырудың барлық ішкі және сыртқы механизмдерін қолдануды қажет етеді. Кәсіпорынның жағдайы аппараттық деңгейге жеткенде қаржылық жағдайды жетілдірудің жолдарын іздестіру қажет, ал табылмаған жағдайда кәсіпорынды жою туралы шешім қабылдауға мәжбүр болады.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын тұрақтандырудың ішкі механизмдері ең алдымен кәсіпорынның ағымдағы төлем қабілеттілігін қалпына келтіруге бағытталуы тиіс. Ағымдағы төлем қабілетсіздікті жою мақсатында кәсіпорын қаржылық жағдайды жетілдіру бойынша оперативтік шаралар жүргізу, яғни ағымдағы шығыстарды азайту және кейбір активтерді сату қажет. Осыдан кейін алдағы кезеңде кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған тактикалық шаралар жүргізілуі қажет. Кәсіпорынның толық қаржылық тұрақтылығының негізгі шарты ол – ұзақ мерзімді қаржылық теңдікті қамтамасыз ету болып табылады. Сондықтан кәсіпорынның стратегиялық шаралары қаржылық тұрақтылықты ұзақ мерзімде уақытқа дейін сақтап тұруға бағытталуы тиіс. Кәсіпорынды дағдарыстан алып шығу үшін қаржылық жағдайды тұрақтандырудың ішкі және сыртқы механизмдерінің жиынтығынан құралатын кәсіпорынды сауықтыру бойынша бизнес – жоспар жасалынады. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын сауықтырудың бағыттарын қарастырайық.

Кәсіпорын меншікті айналым қаражаттарының жетіспеушілігін азайту мақсатында жаңа акциялар мен облигациялар шығаруы мүмкін. Бірақ жаңа акцияларды шығару олардың бағамдарының төмендеуіне алып келуі мүмкін. Сондықтан батыс елдерінде көбіне облигацияларға көп жүгінеді.

Кәсіпорынның банкроттығының алдын алу жолдарының бірі ол – акциялар бойынша дивидендтер көлемін азайту немесе төлеуден уақытша бас тарту. Бірақ бұл шараны іске асыру үшін кәсіпорын акционерлерін қаржылық сауықтыру бағдарламасының нәтиже беретіндігін және болашақта дивидендтер көлемінің өсетіндігіне сендіру қажет.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын сауықтырудың маңызды көзі – факторинг, яғни кәсіпорынның өзінің дебиторлық борыштары бойынша талап ету құқықтарын банкке немесе факторинг компанияларға сатуы болып табылады.

Сурет 3 – Қаржылық сауықтырудың негізгі бағыттары

Кәсіпорынның материалдық техникалық базасын жаңартудың ең тиімді жол-дарының бірі – лизинг. Ол инвестициялаудың бір түрі болып табылады. Лизингтік операциялар бойынша жедел амортизацияны пайдалану өндіріс құралдарының оперативті түрде жаңартып отыруға мүмкіндік береді.

Кәсіпорынға үлкен табыс әкелетін тиімді жобаларды іске асыру мақсатымен кредиттер тарту да кәсіпорынды сауықтырудың негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Меншікті капиталдың жетіспеушілігін азайтудың бір жолы ол – оның айналымдылық жылдамдығын арттыру болып табылады.

Меншікті қаржы ресурстарының көлемін арттыру жолдары:

- тұрақты шығындар сомасын азайту
- айнымалы шығындар сомасын азайту
- жедел амортизацияны пайдалану
- пайдаланылмайтын мүліктерді сату
- сыртқы әлеуметтік және тағы да басқа бағдарламалардан бас тарту, инвестициялық белсенділікті төмендету.

Кәсіпорынды қаржылық сауықтырудың негізгі бағыттарының бірі өндіріс табыстылығын арттыратын ішкі резервтерді іздеу болып

табылады. Оған өндіріс қуаттылығын толық пайдалану, өнімнің сапасы мен бәсеке қабілеттілігін арттыру, өзіндік құнды азайту, материалдарды, еңбек және қаржы ресурстарын үнемді пайдалану жатады.

Тәжірибеде кәсіпорынның қаржылық жағдайына әсер ететін негізгі үш проблема кездеседі:

- төлем қабілеттіліктің төмен болуы, яғни ақша қаражаттарының жетіспеушілігі. Бұған кәсіпорынның кредиторлар, жұмысшылар және бюджет алдындағы міндеттемелерін өтеуге қаражаттарының жетіспеушілігі дәлел бола алады.

- меншік иелерінің мүдделерін толық қанағаттандырмау. Бұған меншік иелері алатын табыстарының олардың салған салымдарына қарағанда әлдеқайда төмен болуы дәлел бола алады.

- қаржылық тәуелсіздігінің немесе қаржылық тұрақтылығының төмендеуі. Тәжірибеде қаржылық тұрақтылықтың төмен болуы болашақта міндеттемелерді өтеу бойынша қиыншылықтар тудыруы мүмкін, ал бұл өз кезегінде кәсіпорынның кредиторларға тәуелді болуына алып келеді. Жоғарыда жасалынған талдау негізде біздің кәсіпорында алғашқы екі проблеманың (өте төменгі төлем қабілеттік және рентабельділік) қаржылық тәуелсіздігіне келсек, ол ұзақ мерзімді қарыздардың жоқ болуы және кәсіпорын қызметінің негізінен меншікті капиталмен қаржыландырылуына байланысты кәсіпорын кредиторларға тәуелді емес, яғни қаржылық тұрақты. Талдау барысында анықталған кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығының әлсіз жақтары негізінен төлемқабілеттілік пен рентабельділіктің төмен болуынан туындап отыр. Осыған байланысты біз кәсіпорынның қаржылық тұрақтандыру үшін төлемқабілеттік пен рентабельділікті арттыру жолдарын іздеу керек деген қорытындыға келеміз.

Кәсіпорынның төменгі төлем қабілеттілігі мен рентабельділігін талдау кезінде ұзақ мерзімді міндеттемелерді алу қажет пе деген сұрақ туындайды. Бір жағынан, ұзақ мерзімді міндеттемелерді пайдаланбау кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын, яғни тәуекелсіздігін білдірсе, екінші жағынан, ұзақ мерзімді міндеттемелер кәсіпорынның төлем қабілеттігі мен рентабельділігін арттыруға көмектеседі. Бұл жағдайда біз «тәуекел-табыс» деген екі факторлы моделіне тоқталып кеткен жөн. Бұл модельдің негізгі қағидаты - тәуекелсіз табыс та жоқ. Яғни тәуекел мен табыстың қолайлы қатынасын тапқан жөн. Алайда қарыз қаражаттарын пайдалану қажеттілігі болмайды егер кәсіпорын өз пайдасын өзіндік құнды төмендету негізінде арттырса.

Сонымен кәсіпорынның қаржылық жағдайын жақсартудың бірнеше жолдарын атап көрсетуге болады: өзіндік құнды азайту қажет.

Ол үшін өзіндік құнға факторлық талдау жасау, оның өсу себептерін анықтау және азайту жөнінде шаралар қолдану қажет. Материалдық, еңбек және қаржылық ресурстарының тиімді пайдалануына көп көңіл бөлу қажет.

Негізгі көзі меншікті капитал болып табылатын капитал салымдарын азайту не боламса ұзақ мерзімді қарыз қаражаттарын немесе лизингті пайдалану.

Капитал салымдарын белгілі бір уақытқа дейін қысқарту пайда алуға мүмкіндік береді, алайда бұл капитал салымынан мәңгі-бақиға бас тарту қажет екендігін білдірмейді. Сондықтан ол үшін кәсіпорын ұзақ мерзімді несиелер алуы немесе лизингті пайдалануы қажет. Сонымен қатар жаңа техникалар енгізу, ғылыми-зерттеу, тәжірибелі-конструкторлық және технологиялық жұмыстар жүргізуді ұмытпаған жөн. Бұл өндірістік шығындардың азаюына септігін тигізіп, кәсіпорын табыстылығын арттырады.

Жоғарыда айтылғандарға қосымша кәсіпорынның өндірістік қуаттылығына талдау жасау, олардың 100 % пайдаланылуын қамтамасыз ету және олардың қолданылмайтын бөлігін сату немесе жалға беру қажет. Сонымен қатар жоспарлардың жасалуы мен орындалуына көп көңіл бөлген жөн.

Тәуекелділік жағдайында шешімдер қабылдау кезінде қолданылатын нақты әдістер мен тәсілдер кәсіпорынның қызметі түріне, қойылған мақсаттар жету стратегиясына тәуелді болады. Сонымен бірге тәуекелді басқару теориясы мен практикасымен тәуекелді талдау барысында басшылыққа алынатын негізқалаушы принциптер орнатылған. Біріншіден, меншік капиталдың мөлшерінің мүмкіндігінше тәуекел етуге болады, екіншіден, азшылық үшін көпшілікпен тәуекелге баруға болмайды.

Тәуекелдерді талдаудан кейін осы тәуекелдерді басқару әдістерін талдау қажет. Әрине бұл процестің ажырамас бөлігі болып сақтандыру табылады. Сақтандырудан басқа тәуекелден қашу немесе оны өзіне алу, шектеу, хеджирлеу, сараптау, тәуекелдерді бөлу, қаражаттарды резервтеу, тәуекелдер бойынша мүмкін болатын қаржылық жоғалтуларды айыппұл санкциялар жүйесі есебінен өтеу, кепілдік және т.б. сияқты тәуекелдерді басқару әдістері қолданылады.

Тәуекелді төмендету – тәуекелді жағдайдың болу ықтималдылығын және мүмкін жоғалтулар көлемін азайту. Тәуекелді басқару әдісін таңдау кезінде тәуекел түрі бойынша максималды мүмкін болатын шығысты есептеу, оны тәуекелге ұшырауы мүмкін капитал көлемімен сәйкестендіріп, барлық мүмкін шығысты меншікті қаржылық ресурстар көлемімен салыстыру қажет.

Тәуекелді басқару жүйесінің қызметін тиімді жүргізу кәсіпорынды басқару жүйесінде құрылымдық бөлімше – тәуекелді басқару бөлімшесін құруды қарастырады. Бұл бөлімше міндетті түрде тәуекелді басқару бойынша мақсатты шаралардың арнайы бағдарламасын жасауы керек.

Кәсіпорын деңгейінде мұндай бағдарлама жасау кәсіпорынның қызметі мен құрылымының негізгі элементі ішкі және сыртқы тәуекелдерден қорғаныштылық және жоғары тұрақтылықты кепілдендіретін тәуекелдерді басқаруды қамтамасыз ету тиіс. Тәуекелдер кәсіпорын қызметтерінің түрлі жақтарына әсер етеді және ол жағымсыз сипаттамаға ие болады. Жағдайды тұрақтандыру бойынша жұмыстар тәуекелдерді басқарудан бастау қажет, яғни тәуекелмен байланысты қаржылық жоғалтуларды төмендетуге бағытталған кәсіпорын үшін экономикалық қолайлы ұсныныстар мен шаралар енгізіліп, жасалуы тиіс.

Кәсіпорынның тәуекелді басқару бөлімшесі бірнеше топтардан тұруы қажет. Бөлімшенің құрамына кіретін әр топқа ішінде білім облысы әртүрлі мамандар болу керек: ең алдымен - анти-тәуекелділік басқарушы, маркетинг бойынша маман, қаржы маманы, персоналды басқару бойынша, жоспарлы-экономикалық жұмыс бойынша, өндіріс бойынша маман.

Кәсіпорынның басқармасы тәуекелді басқару мәселелерін шешуде басты орын алады, өйткені ол тәуекелді төмендету бойынша шаралар бағдарламасын бекітеді, критикалық жағдайларда оларды өткізу шешімдерін қабылдайды, анти-тәуекелділік бағдарламамен бірге сыналатын шешімдер қабылдайды.

Тәуекелді басқару бойынша шараларды тікелей өткізу кәсіпорынның негізгі өндірісітік және басқарушылық бөлімшелерінің қызметіне қайшы келеді, олардың есеп беру көрсеткіштеріне жағымсыз әсерін тигізеді, себебі бұл шаралар жедел табыс әкелмейтін шығыстарды талап етеді.

Сондықтан тәуекелді басқару бойынша соңғы шешімдерді кәсіпорынның басқару органдарының ең жоғарғы органы қабылдағаны үлкен маңыздылықты иеленеді.

Қаржылық тәуекелмен байланысты мүмкін жоғалтуларды төмендетуде қызығушылық тудыратын кез келген кәсіпорын өзі үшін келесі мәселелерді шешу қажет:

- қаржылық тәуекелмен байланысты мүмкін жоғалтуларды бағалау;

- фирма белгілі бір тәуекелдерді өзінде қалтыра ма, яғни олар бойынша өзі жауапты бола ма, не олар бойынша жауапты басқа субъектілерге беретіндігі туралы шешім қабылдауы тиіс;

- негізгі мақсаты мүмкін жоғалтуларды төмендету болып табылатын тәуекелдерді басқару бағдарламасын жасау қажет.

Бұл міндеттерді тәуекелді басқару бойынша мақсатты шаралардың арнайы бағдарламасын жасау негізінде мүмкін. Антитәуекелдік менеджерде тәуекелді басқару бойынша дұрыс шешім қабылдау үшін барлық қажетті ақпараттар болуы тиіс.

Тәуекелді басқару мақсаттары мен міндеттері.

Тәуекелді басқару бойынша мақсатты шаралардың кез келген арнайы бағдарламасын жасаудың мақсаты кәсіпорынның тәуекелділік жағдайларында сәтті қызмет етуді қамтамасыз ету болып табылады.

Қаржылық тәуекелмен байланысты қаржылық жоғалтуларды төмендету мәселесін шешу мысалға келесідей жүргізілуі мүмкін: бар тәуекелді жою, мүмкін тәуекелдің алдын алу, мүмкін болатын зиянның тікелей алдын алу, мүмкін болатын зиянның жанама алдын алу.

Мұндай бағдарламаны талдауда тәуекелді басқару бойынша мақсатты шаралардың арнайы бағдарламасының мазмұны мен мақсаттары анықталады.

Қаржылық тәуекелді басқару принциптері. Тәуекелді басқарудың мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру менеджерге фирма тәуекелдерін басқару принциптерін нақтылауды талап етеді.

Менеджер тәуекелді басқару бойынша мақсатты шаралардың арнайы бағдарламасын жасауда негізге алатын принциптер кәсіпорынның стратегиясымен анықталады. Егер кәсіпорын өзінің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге негізделсе, онда бағдарлама жасаушы жұмыс негізіне алатын сәйкесінше принциптері қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ететін тәуекелді басқару әдісін таңдауды ұсынады. Мұндай нақты принцип мысалы компанияның барлық тәуекелдерді сыртқы ортаға шығаруға бағытталу принципі болып табылады.

Тәуекелді басқару функцияларының мәні пәндік сипаты иеленбейтіндіктен, ол коммерциялық кәсіпорындардың интегралдық құндылықтарын сақтауға бағытталғандықтан, бұл функцияларды орындау фирма бөлімшелерінің және тәуекелді басқару қызметкерлерінің біріккен күштерімен жүзеге асырылады. Тәуекелді басқару жүйесін орнату үшін біріншіден, мамандарды дайындау қажет, екіншіден, әрдайым біріккен тренингтер жүргізілуі тиіс.

Бакылау сұрактары

1. Тәуекелдің өсу рөлінің беталысы көрінісінің объектілік себебі неде?
2. Тәуекел деген не?
3. Тәуекел және белгісіздіктің арасындағы айырмашылық пен ортақтылық неде?
4. Тәуекел жағдайына қандай шаралар ілеседі?
5. Таңдалатын баламаның әрекетінің іске асыру ықтималдылығында қалай бағаланады?

2 Тарау. ТӘУЕКЕЛДІҢ ЖІКТЕЛУІНІҢ НЕГІЗГІ ПРИНЦИПТЕРІ

2.1 Сыртқы тәуекелдер

Кәсіпкерлік тәуекелдердің мағынасын топтастырудың күрделілігі олардың көптүрлілігіне байланысты. Тәуекелмен кәсіпкерлік фирмалар ағымды және де ұзақ мерзімді мәселелерді шешуде үнемі кездесіп отырады. Барлық кәсіпкерлік ұйымдар соқтығысатын тәуекелдердің белгілі бір түрлері бар, жалпымен қатар белгілі бір қызметтерге байланысты төл тәуекел түрлері де бар: мысалы, банктік тәуекелдердің сақтандыру қызметінің және соңғы кезекте өндірістік кәсіпорнынның тәуекеліне қарағанда айырмашылықтары бар.

Тәуекелдің түрлік алуан түрлілігі өте жоғары – өрттен және апаттардан бастап ұлтаралық қақтығыстарға, кәсіпкерлік қызметті және инфляциялық тұрақсыздануды реттейтін заңнамаларға өзгерістер енгізуге дейін әкеліп соқтырады.

Сондай ақ, қазіргі заманның экономикалық және саяси дамуында анықтау қиындыққа соқтыратын, санымен бағаланатын тәуекелдің жаңа түрлерін тудырады. Бизнесінің трансұлттануы күрделі қаржылай және өндірістік өзара байланыстарды тудыруға әкеліп соқтырады. Бір компанияның құлдырауы жағдайында, банкрот-компаниямен байланысты компаниялар қатарына құлдырауының ықпалын тигізетін жағдайда «Домино әсерін» тудырады. Өндірістік-шаруашылық кәсіпкерлік ұйымдарының қызметінде компьютерлеу мен автоматтандыруды күшейту компьютерлік ақауда немесе есептеу техникаларының істен шығуында шығындарға әкеліп соқтыруы мүмкін. Соңғы жылдары саяси факторларға байланысты тәуекелдер маңызды рөлге ие болды, себебі олар өзімен бірге кәсіпкерлікке көптеген шығын келтіруде.

Кәсіпкерлік мәселелеріне арналған экономикалық әдебиетте кәсіпкерлік тәуекелдердің топтастыруының жүйелі жүйесі жоқ. Тәуекелдің топтасуына көптеген жақындастықтар бар. И.Шумпетердің кәсіпкерлік тәуекелдің топтастыруының белгілі қызығушылығын тудырады, ол тәуекелдің екі түрін көрсетеді:

- өндірістің техникалық құлдырауына байланысты тәуекел, мұнда апатты жағдайлардың салдарынан туындаған игіліктердің жоғалу қаупі де жатады;

- Коммерциялық жетістіктің жоқтығына байланысты тәуекел.

Ю.Осипов кәсіпкерлік тәуекелдің үш түрін ажыратады: инфляциялық, қаржылық және операциялық. Өз кезегінде С. Валдайцев барлық тәуекелдерді екі топқа бөледі: коммерциялық және техникалық.

Кәсіпкерлік тәуекелді топтастыруға басқа да жақындастықтар бар, бірақ олар жоғарыда көрсетілгендерді қайталайды. Бірақ, көрсетілген тәуекелдердің барлық түрлері олардың алуан түрлілігін толық көлемде көрсетпейді, сондықтан да оларды белгілі бір белгілеріне байланысты тәуекелдердің түрлерін анықтау қажет.

Тәуекелмен кәсіпкер өз қызметінің түрлі сатыларында кездеседі және нақты тәуекелдік жағдайлардың орын алу себептері де алуан түрлі болуы қалыпты жағдай. Әдетте пайда болу себептері жағдайлардың тұрақсыздығына әкеліп соқтыруы мүмкін жағдайлар болып табылады. Мұндай қайнар көзіндегі тәуекелдерге: тікелей шаруашылық қызметі, кәсіпкердің өзінің қызметі, кәсіпкерлік қызметтің қорытындысына ықпалын тигізетін қоршаған орта жағдайы туралы ақпараттың жетіспеушілігі жатады. Осыған қарағанда, келесілерді айыру қажет:

- Шаруашылық қызметпен байланысты тәуекел;
- Кәсіпкердің жеке тұлғасымен байланысты тәуекел;
- қоршаған ортаның жағдайы туралы ақпараттың жетіспеушілігіне байланысты тәуекел.

Соңғы тәуекелдің пайда болуы керісінше пропорционалды, өзінің фирмасына байланысты қоршаған ортаның жағдайы туралы ақпараттандалғаны, ол қазіргі шаруашылық жағдайында аса маңызды болып табылады. Серіктестіктері (сатып алушылары немесе қамтамасыз етушілер) туралы әсіресе олардың іскерлік имиджіндегі және қаржылай жағдайлары туралы ақпараттың жетіспеушілігі кәсіпкерге тәуекелділік тудыруына әкеліп соқтырады. Ресейдегі немесе басқа шет елдердегі серіктестіктерінің салық төлеу туралы ақпараттың жетіспеушілігі – мемлекеттік органдар тарапынан кәсіпкерлік фирмадан айыппұл санкцияларын өтеуді талап етуде шығындардың қайнар көзі. Бәсекелестері туралы ақпараттың да жетіспеушілігі кәсіпкердің шығындалуына әкеліп соқтыруы мүмкін.

Кәсіпкердің жеке тұлғасына байланысты тәуекел барлық кәсіпкерлердің кәсіпкерлік саласында түрлі білімдеріне, кәсіпкерлікті жүргізуде түрлі тәжірибе және бөлек келісімшарттар тәуекелділік деңгейіне қоятын талаптарының түрлілігімен анықталады.

Пайда болу салалары бойынша кәсіпкерлік тәуекелділіктерді сыртқы және ішкі деп бөлуге болады. (сыртқы тәуекелдердің пайда болу қайнар көзі кәсіпкерлік фирмаға қарасты сыртқы орта болып табылады. Кәсіпкер оларға ықпалын тиге алмайды, ол тек оларды болжап және өз қызметінде есепке ала алады.)

Осыған байланысты сыртқы тәуекелдерге кәсіпкердің қызметіне тікелей байланысты емес тәуекелдер жатады. Сөз кәсіпкерлік қызметін реттейтін заңнамалардың күтпеген өзгертулері жөнінде болып отыр;

қызмет көрсету елінде саяси режимінің тұрақсыздығы және басқа жағдайлар, сәйкесінше және ұлттандыру, көтерілістер, эмбарго енгізу соғыстарының басталуының нәтижесінде кәсіпкерлердің шығындарына әкеліп соқтырады.

2.2 Ішкі тәуекелдер

Ішкі тәуекелдің қайнар көзі болып өз кәсіпкерлік фирма болып табылады. Бұл тәуекелдер тиімсіз менеджмент, қате маркетингтік саясат, сондай ақ ішкі фирмалық теріс пайдаланушылықтардың салдарынан пайда болады.

Ішкі тәуекелдің арасында негізгі болып кәсіпкерлік фирмадағы қызметкерлердің кәсіби деңгейлері мен мінез құлықтарына байланысты кадрлық тәуекелдер болып табылады.

Қазіргі жағдайда шаруашылықтану кәсіпкерлік тәуекелдің шешім қабылдау деңгейіне байланысты екі түрін ерекшелейді: макроэкономикалық (глобалдық) тәуекел және бөлек фирмалар деңгейіндегі тәуекел (локалдық). 80-шы жылдардың ортасына дейін Ресейде тәуекелдің негізгі үлесі глобалды деңгейге келді – мемлекет деңгейі. Шаруашылық субъектілердің өзіндіктерінің пайда болуынан бастап жағдай өзгерді, енді тәуекелдің негізгі бөлігін кәсіпкерлік ұйымдар арқалайды. Өздерінің капиталсалымдарын және инновациялық қызметтегі бағыттарын анықтап, өздері тұтынушылармен және тауармен қамтамасыз етушілермен өздері келісімшартқа отырып олар осы шешімдерге байланысты кәсіпкерлік тәуекелді өз мойындарына толықтай алады.

Уақыт ұзақтығы бойынша кәсіпкерлік тәуекелдерді қысқа мерзімді және тұрақты тәуекелдерге бөлуге болады. Қысқа мерзімді тәуекелдер тобына кәсіпкерге белгілі бір уақыт мөлшерінде қауіп төндіретін тәуекелдер жатады, мысалы, шығындар тауар тасымалдауда орын алуы мүмкін көліктік тәуекел, немесе нақты келісімде төленбеу қауіп бар тәуекелдер енеді.

Тұрақты тәуекелдерге аталған географиялық ауданда немесе экономиканың белгілі бір саласында кәсіпкерлік қызметке үздіксіз қауіп төндіретін, мысалы, жетілдірілмеген құқықтық жүйесі бар елде төленбеуі немесе жоғары сейсмикалық қауіпті аудандарда ғимараттардың құлау тәуекелі болған жағдайдағы тәуекелдер жатады.

Кәсіпкердің негізгі мақсаты – фирманың құлдырауына әкеліп соқтыратын сызықтан аспайтындай есеппен тәуекелге бел буу болғандықтан, рұқсат етілетін, қиын-қыстау және апаттық тәуекелдерді анықтауға болады. Рұқсат етілетін тәуекел – бұл «қандай да бір

жобаның немесе кәсіпкерлік қызметті іске асырудағы кірістерден толықтай айырылу» тәуекелі. Аталған жағдайда шығындар болуы мүмкін, бірақ олардың көлемі күтілетін кәсіпкерлік кірістен төмен; сондықтан да аталған кәсіпкерліктің бұл түрі немесе нақты келісімшарт, тәуекелдің болуына қарамастан өзінің экономикалық мақсаттылығын сақтайды.

Тәуекелдің келесі сатысы рұқсат етілетін тәуекелге қарағанда аса қауіпті – бұл қиын-қыстау тәуекелі. Бұл тәуекел кәсіпкерлік қызметінің аталған түрін немесе бөлек келісімді іске асыруда келтірілген шығындар көлемін жоғалтуға байланысты тәуекел. Мұнда қиын-қыстаудың бірінші сатысы нөлдік кіріс табу қаупімен байланысты, бірақ кәсіпкердің шығындалған материалдық шығындарын өтеу арқылы жүзеге асады. Қиын-қысатудың екінші сатысы кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруда толық көлемде шығындалу, яғни көзделген кірістерді жоғалту және кәсіпкер барлық шығындарды өз есебінен төлеу қаупі бар.

Апатты тәуекел деп кәсіпкердің мүліктеріне тең немесе соған тең келетін көлемде шығындалу қаупімен сипатталады. Апаттық тәуекел кәсіпкерлік фирманы банкроттыққа әкеліп соқтырады, аталаған жағдайда кәсіпкердің белгілі бір қызмет түріне немесе нақты бір келісімге салған қаражаты ғана емес, оның мүлкінің жоғалтуына да әкеліп соқтырады. Бұл мұндай жағдайға іспетес, кәсіпкерлік фирма жоспарланған кіріске сеніп сырттан қарыз алған, апаттық тәуекел орын алған жағдайда кәсіпкер қарызды өз есебіне төлеуге мәжбүр болады.

Кәсіпкерлік тәуекелдің заңдылықты деңгейі бойынша келесілер анықталуы мүмкін: ақталған (заңға сыйымды) және ақталмаған (заңға сыйымсыз) тәуекелдер. Мүмкін бұл кәсіпкерлік тәуекеліне аса маңызды тәжірибелік мағынасы бар маңызды топтастыру элементі болып табылуы мүмкін. Ақталған және ақиалмаған тәуекелді ара жіктерін ажырату үшін бірінші кезекте бұлардың ара жіктері кәсіпкерліктің әр саласында, экономиканың түрлі саласында түрлі болып келеді. Ғылыми-техникалық даму саласында зерттеулердің фундаменталдық сатысында теріс қорытынды алу мүмкіндігі 5-10 %, қолданбалы ғылыми жобаларда - 80-90%, жоба – құрама жобаларда - 90-95% құрайды. Аталған қызметтің саласы жоғары тәуекелдің орын алуымен сипатталады, онымен қоса тәуекел қаупі мүлдем орын алмайтын бөлек салалар бар, мысалы, атомдық энергетиканы атауға болады.

Барлық кәсіпкерлік тәуекелдерді сақтандыру мүмкіндігіне сәйкес екі үлкен топтарға бөлуге болады: сақтандырылатын және сақтандырылмайтын. Кәсіпкер, өзін жартылай қауіпсіздендіру арқылы, сақтандыру жарнасы түрінде нақты шығындарды жүзеге асыру арқылы тәуекелді экономиканың басқа субъектілеріне жартылай ауыстыруы

мүмкін. Осыған байланысты, тәуекелдің кейбір түрлерін, мысалы мүлік жолуының тәуекелі, өрт, апаттың және т.б. пайда болу тәуекелдерін кәсіпкер сақтандыра алады.

Сақтандыру тәуекелі – шамаланған жағдай немесе орын алған жағдайларда сақтандыру жүргізілетін жағдайлардың жиынтығы. Қауіптің қайнар көзіне байланысты сақтандыру тәуекелдері екі топқа бөлінеді:

- табиғаттың күші салдарынан орын алған апаттық жағдайларға байланысты тәуекелдер (ауа райы жағдайлары, жер сілкіністер, су тасқындары және т.б.);

- Адамның орынды әрекеттеріне байланысты тәуекелдер.

Сақтандыруға жөнді тәуекелдерге жататындар:

- өрт және басқа апаттық жағдайлардың салдарынан орын алған шығындар;

- көліктік жол апатының салдарынан орын алған шығындар;

- тасымалдауда бүлінген немесе жойылған өнімнің қорытындысы бойынша көрсетілген шығындар;

- фирма қызметкерлерінің қателері нәтижесінде орын алған шығындар;

- фирма қызметкерлерінің бәсекелестерге ақпарат беру нәтижесінде келтірілген шығындар;

- субмердігерлердің өз міндеттемелерінің орындамауларының нәтижесінде орын алған шығындар;

- фирманың іскерлік белсенділігінің уақытша тоқтатылуының нәтижесінде келтірілген шығындар;

- фирманың басшысының немесе жетекші қызметкерінің өлімі немесе сырқаттануының нәтижесінде орын алған шығындар;

- Фирманың қызметкерінің сырқаттануы, өлімі немесе қайғылы оқиғаға ұшырауы нәтижесінде келтірілген шығындары.

Бірақ сақтандыру компаниялары қолға алмайтын тәуекелдің тағы бір түрі бар, бірақ мұнда сақтандырмау тәуекелін алу кәсіпкердің кірісінің потенциалды қайнар көзі болып табылады. Бірақ сақтандыру тәуекелінің нәтижесіндегі шығындарды сақтандыру компаниялардың есебіне төленсе, сақтандырылмаған тәуекелдің салдарынан орын алған шығындар кәсіпкердің өз фирмасы қаражатынан төленеді. Негізгі тәуекелдің ішкі қабаты болып фирманың жеке капиталы, сондай ақ арнайы құрылған резервтері болып табылады. Ішкіден басқа, шығын төлеудің қайнар көзіне айналған сыртқы қайнар көздері де бар, мысалы, еншілес банктерге аналық банк жауапты болады.

Тағы да тәуекелдің екі үлкен топтарын атап өтуге болады: статистикалық (жай) және динамикалық (спекулятивтік).

Статистикалық тәуекелдің ерекшелігі олар үнемі өздерімен бірге кәсіпкерлік қызметіне шығындар әкеледі. Мұнда кәсіпкерлік фирмаға келтірілген шығындар, толықтай қоғамға келтірілген шығындар болып есептеледі.

Шығындалу себептеріне сәйкес статистикалық тәуекелдер келесі топтарға бөлінеді:

- апаттық жағдайлардың (от, су, жер сілкінісі, дауылдар және т.б.) фирманың активтеріне кері әсерін тигізу нәтижесінде орын алған шығындар;

- қылмыстық әрекеттер нәтижесінде келтірілген шығындар;

- кәсіпкерлік фирмаға қатысты тиімсіз заңнаманы (жеке меншікті тікелей тартып алуға немесе заңнаманың жоқтығына байланысты айыптыдан төлемақы алуға мүмкіндіктің жоқтығынан) қабылдау нәтижесінде орын алған шығындар;

- негізгі қамтамасыз етушінің немесе тұтынушының қызметінің мәжбүрлі тоқтауына әкеліп соқтыратын үшінші тұлғаның жеке меншікке қауіпінің нәтижесінде орын алған шығындар;

- кәсіпкерлік фирманың негізгі жекеменшікті тұлғасының немесе бас қызметкерлердің өлімдері немесе жұмысқа жарамсыздықтарының (білікті кадрларды таңдаудағы қиындыққа байланысты, сондай ақ жекеменшік құқықтарын берудегі орын алған қиындықтар) нәтижесінде орын алған шығындар;

Статистикалық тәуекелмен салыстырғанда динамикалық тәуекел кәсіпкерлік фирмағанемесе кіріс немесе шығын әкеледі. Сондықтан да, оларды «спекуляциялық» деп атауға болады. Сонымен қатар, бөлек фирмалардың шығындарына әкеліп соқтыратын динамикалық тәуекелдер бір уақытта толықтай қоғамға пайда әкелуі мүмкін. Сондықтан да динамикалық тәуекелдер басқаруға қиын болып табылады.

Ереже ретінде, бүкіл тәуекелдер өзара байланысты және кәсіпкердің әрекетіне әсер етеді. Осы жағдайлар тәуекелді оңтайландыру бойынша шешімді қабалдауды қиындатады және нақты тәуекелдердің құрамына терең жасау, сонымен қатра олардың пайда болу себептері мен факторларды қажет етеді.

Кәсіпкерлік мәселелерге арналған экономикалық әдебиеттерінде тәуекелдер жіктелуінің құрылған жүйесі жоқ, ереже ретінде мақсаттар және жіктелу тапсырмасымен белгіленентін тәуекелдер жіктелуіне көптеген әдістер бар. Жіктелу негізіне қаланған көптеген маңызды элементтер төменде тізілген болып табылады:

Қайсар бойынша тәуекелдің пайда болуы келесі топтарға бөліне алады:

- жеке меншік шаруашылық;
- табиғи факторлармен шартталған.

Пайда болу себептері бойынша тәуекелдер бірқатар факторлардың салдары болып табылады:

- болашақтың белгісіздігі, көп нұсқалық, қоғамдық құбылыстардың қайшылығы, қоғамдық дамудың ықтималдылық сипаты, апаттық элементтер, кездейсоқтық, ойда жоқтық;

- жеткіліксіздік, ақпараттық, объект, құбылыс, процесс туралы мәліметтің толық еместігі;

- серіктестіктің ойда жоқ мінез - құлығы және (адам, топ, ұжым, ұйым) қоғамдық өмірге өзінің қажеттілігі, қызығушылығы. Мақсаттарының өткізілімі мақсатында субъектінің әсері;

- қоғамның әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани өміріне ғылыми - техникалық прогрестің әсері.

Тәуекелдің ортақ жіктелуіне өмірдің түрлі жақтарымен және адамдардың әрекетімен байланысты тәуекелдің келесі түрі бөлінеді:

- мемлекеттік және өкіметтер органдардың әрекеттермен шартталған саяси тәуекелдер;

- апаттармен, жер сілкіністерімен, жанартаулардың атқылауымен, су тасқындарымен т.б. байланысты экологиялық тәуекелдер;

- әлеуметтік ширығудың өсуінің шарттануы, кластар мен топтарға қоғамның топтасуы, әлеуметтік- саяси жағдайдың, заңдардың орындалмауы мен заңдылықтың іске аспауы әлсізденген әлеуметтік тәуекелдер ;

- ғылым мен техниканың дамуы мен оның табиғи орта жағдайына, адам денсаулығына, жол апаттарымен апаттардың қауіптілігінің артуына кері әсері, өндірістермен, еңбектің зиянды шарттарымен және белгіленген технологияларды қолдануда қоршаған ортаны ластаумен байланысты тәуекелдер;

- адамдардың экономикалық әрекетімен байланысты экономикалық тәуекелдер ;

- арнайы тәуекелдер (спорттық, педагогтық, мамандық және т.б.)

Экономикалық тәуекелдер ішінен банктік, аудитрлік, сақтандыру, кәсіпкерлік және ішкі экономикалық әрекеттің тәуекелдерін бөліп алуға болады. Олардың әрқайсысы экономикалық әрекеттің бір жағымен: банктік немесе сақтандыру ісімен, кәсіпкерлікпен немесе ішкі сауда- саттықтың саласымен байланысты. Аудитрлік тәуекелді дұрыс емес көзқарасты қалыптастыру ықтималдылығы ретінде және (аудит) тексеріс нәтижесі бойынша дұрыс емес қорытындыны құруда салдар ретінде белгілейді.

Бақылау тәуекелі (ішкі бақылау табылмаған қателердің

қауіптілігі);

Компанияның сипаты ретінде клиенттің шарталған ішкі тәуекелі ішкі бақылау көмегімен қоршаған ортаның шартын тексеруге болмайды. Табылмаған тәуекел (аудиторлік тексеріс өткізу процесінде ішкі бақылау жүйесімен жіберілген кателердің көрінбеу ықтималдылығы).

Валюталық тәуекел, шетелдік валюта бағамының ауытқуымен байланысты экспорттер үшін бұл – алу кезінде шетелдік валютаның ауытқуы (немесе) төлемді алуға дейінгі тапсырысты және келісөзді бекіту, импорттер үшін тәуекел бұл – кесілген уақыттың тапсырыс датасы аралығы мен төлеу күнін бекіту;

Төлеу тәуекелі клиентті қаржы жағдайымен немесе оның елімен немесе төлегісі келмеуімен байланысты мысалға, нарық бағасының түсуінен (сатушы тәуекелі);

Жағымсыздық тәуекелі тауарды қабылдаудан бас тартумен байланысты (сатушы тәуекелі);

Бірденені орындамау тәуекелі - сатушы тауарды сату келісіміне сәйкес емес, басқа сапада, басқаша санда, кешіктірілгенді қойса қауіптілік (сатушы қауіптілігі).

Көліктік тәуекел – жолда тасымалдау және ұстап қалу кезінде бұзылу немесе тауар зауалын қауіптілігі келісілген орынға жеткізу бойынша сатып алу (сатып алу мен сатушы тәуекелі).

Нарықтық тәуекелі – оңтайлы емес нарықты іздеу қауіптілігі;

Елдік тәуекел – импорттер фирмасы бар елдің саяси, экономикалық, әлуметтік жағдайына байланысты.

Сақтандыру тәуекелі – бұл тәуекел сақтандыру жағдайының келуімен байланысты. Олар сол немесе өзге сақтандыруда сақтандырушының жауапкершілігінің көлемін білдіреді және статистикалық, эмперикалық негізінде, ықтималдылық теориясы негізінде белгіленеді.

Белгіленгендей, өндірістік, қаржылық және коммерциялық тәуекелді айыра алады. Бірақ ортақ қабалданған тәуекелінің жіктелуі жоқ. Солай, мысалға, қаржылық және несиелік тәуекелді айыра алады. Қаржылық тәуекелді заемды қаржы қарым – қатынасымен барлық кәсіпорынның қаржылық жағдайларына, яғни, заемды байланыстырады және меншіктік қаржының қарым – қатынасы жоғары болған сайын тәуекел де жоғары. Ал несиелік тәуекел заемшы ссуда бойынша төлей алмауын шарттандырады. Көрсетілген нұсқаулармен қатар инвестициялық тәуекелдің инвестициялық - қаржылық портфельдің құнсыздану ықтималдылығымен байланысын ажырата алады.

Нарықтық тәуекелді нарықтық экономикалық конъюктураның

күтпеген өзгерісі немесе тұтастай экономикалық қауіптілігі ретінде белгілейді. Көптеген авторлар сыртқы және ішкі тәуекелді бөледі. Сыртқыларға нарықтық сақтандыру, апагтық тәуекел, валюталық тәуекелді жатқызады. Сыртқы тәуекелді саяси және экономикалыққа бөледі. Ескерген жөн, кейбір авторлар өндірістік тәуекелді контракт немесе келісім шартқа тапсырышымен бірге фирманың өз міндеттерін орындамау мүмкіндіктерімен қаржылық (несиелік) тәуекел – фирманың қарызын қаржыландыру әрекеті үшін нәтижені пайдалануда инвесторлар алдында фирманың қаржылық міндеттерін орындамау мүмкіндіктерімен байланыстырады.

Осындай түрде кәсіпкерлік тәуекел келесі түрлерді өндірістік, коммерциялық, қаржы несиелік және инвестициялы тәуекелді енгізеді.

Соңғы қорытындыға таласпай, кәсіпкерлік салада маңызды инвестициялық тәуекелді жіктеп көрейік.

Жүйелік тәуекел (дифференциалды емес) тұтастай процеспен байланысты, жүйелік емес (дифференциалды) нақты экономикалық құбылыстармен байланыты және диверсикациямен кішірейтілуі мүмкін деп белгілесек, мысалы.

Қызмет еткізу кезеңімен қатар қаржылық – экономикалық және әлеуметтік тәуекелдің ықтималдылығы (білікті кадрларды алумен күрделі әлеуметтік инфрақұрылым әлсіздігі, ереуіл қауіпі) техникалық тәуекел (жаңа технологиялар, шикізат пен материалдар сапасының тұрақсыздығы, технологиялар беріктігі), экологиялық тәуекел (өндіріс зияндылық, дүркін шығарын тастаулар, қоныс тебуші орынның жақындығы).

Экономикада тәуекел түсінігінің нұсқаларының бірі Дж. М. Кейс есімімен байланысты, ол өнім құндылығы және қызмет көрсету нарықтық бағаның ойламаған жерден өзгеріске ұшырайды, жабдықтардың шарасыздық тозығы мен апаттар нәтжесінде бұзылуларға әкелуде ықтимал шығынға кіруі керек. Осымен байланысты Кейнс «тәуекел» туралы күтілген түсім анықтығын кейінгіге қалдыру ықтималдылығын жабу үшін негізгі түрін ескеру керек деп есептеген.

Біріншіден, кәсіпкер немесе заемщик тәуекелі онымен ол есептеген перспективалық пайданы шын ала алама» деген күдік пайда болады.

Екіншіден, несие беруші тәуекелі шығынға ұшырау ойымен қауіптілігімен байланысты болуы мүмкін немесе міндетті орындаудағы борышкердің басқа әрекеттерінің шетіне шығуы, сонымен қатар қамтамасыз ету мөлшерінің жеткіліксіздігі ықтималдылығымен байланысты, яғни, заемщиктің кірісті алу есебі ақталмағаны үшін еріксіз шығынға ұшыраудың қауіптілігі.

Үшіншіден, бұл тәуекел – ақша бірлігінің құндылығының азаю ықтималдылығымен байланысты.

Экономикалық ғылымда тәуекелдің классикалық және жаңа классикалық теориясы бар. Классикалық тәуекел теориясының өнімдері (Милль, Сепиор) пайызды кәсіпкерлік кіріс құрылымында салынған капитал еншісі ретінде) және тәуекел үшін төлемді (ықтимал тәуекелдің өтемі ретінде кәсіпкерлік әрекетпен байланысын) айыра алды. Классикалық теориядағы экономикалық тәуекел таңдаған шешімді өткізу нәтижесінде математикалық күткен шығынмен теңдестіреді. Аталған шешімнің іске асуына алып келетін тәуекел - мұнда. Мұндай біржақты термелеу сезілгеннен кейін тәуекелдің басқа түсінігіндей өнімін ертті.

XX жүзжылдығындағы 20 -30 жылдары А. Маршал және А. Пигу тәуекел Q-ді экономиканың жаңа классикалық теориясының негізін жасады. Кәсіпкер іс - әрекеті тәуекелдің жаңа классикалық теориясына сәйкес шектелген пайданың тұжырымымен шартталған. Бұл егер бірдей ұсынылған кірісті беретін күрделі қаржы нұсқаларының екеуінің бірін, таңдап алу керек болса, онда кіріс ауытқуы аз нұсқасы таңдалады.

Тәуекелдің жаңа классикалық теориясын соңынан осындай күткен мөлшердегі кіріске қарағанда, бірақ та ықтимал толқындарымен байланысқан адал кіріс үлкен пайдаға иеленеді. Мұнан А. Маршал бәсекені ұстау, лоторей және құмар ойындарын ойнау пайдасыз деп қорытынды жасайды. «Құмарға әуес рөліне Дж.М. Кейнс көңіл бөлген. Үлкен кіріс үшін кәсіпкер үлкен тәуекелеге баратыны туралы классикалық теориясына қосымша қанағат факторы жаңа тәуекелден қорытындыға әкеледі.

Кәсіпкерлік әрекеттің күрделі мәселелерінің бірі капитал салудың оңтайлы нұсқаларын таңдау болып табылады. Кәсіпкер өзінің жиынағында тәуекел элементін құрайтын белгісіздіктің әртүрімен соқтығысады. Олардың алдында нарықтық конъюктураның есебімен және басқа да факторлардың әсерінен тәуекел дәрежесін белгілеу тапсырмасы пайда болады.

Тәуекелден құтылуды болжайды, ал жиі ойсыздық («Qui resque riens n'a riens» - «тәуекел етпеген ұтпайды»). Сондықтан кәсіпкерлер іс-әректің ережесі «тәуекелден қашпау, ал оны алдынан ала көру, төмен деңгейдегі ықтималдылыққа дейін төмендету». Кәсіпкерлік тәуекел- бұл тәуекел, кез келген әрекет түрінде пайда болатын өнім өндірісімен, тауармен, қызмет көрсетумен, оларды жөнелтіммен, тауарлы-қаражатты және қаржылық операциямен, коммерциямен, әлеуметтік – экономика және ғылыми- техникалық жобалардың іске асуымен байланыстылығы.

Әрекеттің осы түрлерімен және материалдық, енбектік, қаржылық, ақпараттық (интелектік) қорлары пайдаланылады және айналады, толық емес бөлшегі осы қорлардағы жоғалту қаупімен тәуекел байланысты. Тәуекел – қауіп деп қарастырылған жоспар үстінен жоба, оның әрекетінің бағдарламасымен, қосымша шығындар түрінде төмен кіріс кәсіпкердің немесе шығынға әкеледі немесе есептегенінен төмен кіріс алады.

Кәсіпкерлік әрекеттің нәтижесіне мемлекетпен жүргізілген сауда және валюталық реттелуі, кодталуы, лицензиялануы, кедендік баждың өзгеруі әсер етеді. Елдік тәуекелдің деңгейінің ұсынылған сараптама тәсілдерінің бірі болып гармондық фирмада жиі жарияланатын БЕРИ индексі табылады. Оның көмегімен елдік тәуекелдің деңгейі белгіленеді, оның белгіленуімен жылына 4 рет бағасының түрлі әдістерінің көмегімен жүзге жуық эксперттер талдау жасайымен айналысады. Экспорттардың жиі көрсеткіштер құрамына:

- мемлекеттің ЖҰӨ жылдық өзгерісін жобалаудан шығатын экономиканың нәтижелігі;
- саяси тәуекелдің деңгейі;
- әлемдік банктің мәліметі бойынша борышкерлік мөлшерінің есебімен оған қызмет көрсету сапасы, экспорт көлемі, ішкі саудасаттықтың айналымының теңгерімі деп есіптелетін борышкерлік деңгей;
- банктік несиелердің қолайлығы;
- қарыз капиталының ұзақ мерзімінің қолайлығы;
- форс - мажорлы жағдайлардың пайда болу ықтималдылығы;
- елдің несие қабілетінің деңгейі;
- сыртқы қарыз бойынша орындалмаған міндеттердің сомасы

Осындай түрмен серіктес елдің жан - жақты саяси және экономикалық жағдайы сарапталады. Сараптама нәтижесі мәліметтер қорының түрінде тәуекелдің инвестициясымен бірге ранжірленген елдің тізімін ұсынылған бағасын сипаттайтын және түрлі жақтың беріктігі ұсынылады.

Валюталық тәуекел валютаны сатып алу қабілетімен байланысында табылады. Экспорттың шығын келісім шарт жағдайында төлем валютасының бағамының жоғарлауында шығынға иеленеді, себебі ол үшін алуда ұлттық валюталық қаржы көбірек жұмсалады.

Валюталық тәуекелге алып-сатарлыққа жатады, сондықтан екі жақтың бірінің шығынында валюталық бағамның өзгеруінің нәтижесінде екінші жақ қосымша кіріс мен айналымды алады.

Салықтық тәуекелді кәсіпкерлік және мемлекеттік 2 ұстанымда қарастыруға болады:

Кәсіпкердің салықтық тәуекелі салықтық саясаттың өзгеруі ықтималдылығымен байланысты (жаңа салықтардың пайда болуы, тарату немесе салықтық жеңілдіктің қысқаруы), сонымен қатар салықтың жалақы мөлшерінің өзгеруі кәсіпкерлік тәуекел деңгейі салықтың өтемді емес, ереже бойынша жоғарлату жағынан салықтың өзгеруі мүмкін ықтималдылығы бар салықтың тұрақсыз заңдылығын ұлғайтады. Үнемі енгізілетін түзетулер мен толықтырулар тәуекел қайнары болып табылады, кәсіпкерлердің өз әрекетіндегі беріктіктің сенімділігінен айырады.

Мемлекеттің салықтың тәуекелі саясаттың немесе салықтың өтем шамасының өзгеруі ықтималдылығының нәтижесінде бюджетке түсімнің қысқару мүмкіндігінен құралады. Тәжірибеде көрсеткендей мемлекет бірінші жақтан кәсіпкерлердің дамытуға кедергі болмайтын, екінші жақта бюджетке қаржының түсу максималдығын қамтамасыз ететін салық салу осындай өтемін құруда қызығушылық танытады.

Шындығында салық салу тәжірибесінің іске асуында және мемлекеттік органдардың оңтайлы салық өтемінің өнімін салықтың өтемін жасау кезінде ескертілетін түрлі жиі және қарапайым емес жағдайларда соқтығысуына тура келеді.

Ереже ретінде сақтандыру мәмілесі арқылы арнайы сақтандыру компанияларының форс –мажорлы жағдайларда шығын қайтарып алуы іске асады. кәсіпкерлерге байланысты емес сыртқы тәуекелмен қатар. Кәсіпкерлерге байланысты емес сыртқы тәуекелмен қатар құзыретті емес кәсіпкердің қабылдаған қате шешім мәнді дәрежесін белгілейтін ішкі тәуекел әсер етеді.

Ұйымдастырушылық тәуекел, жұмысты ұйымдастыру кезінде жеткіліксізділікпен шартталған (өткізілімнің төмен деңгейі, бейімділіктің тұрақсыз деңгейі).

Қордық тәуекел, бұл тәуекелдің себептерінің жетіспеуі;

- жағдайдың өзгеруі кезінде қор бойыншаартықтықтың беріктілігінің болмауы;

- жұмыскер күшінің жетіспеуі;

- өнімнің жетіспеуі, жеткіліксіздіктің үзілуі;

- қорлардың артықтығының болмауы сұранымның ұлғаюына, ал аса күрделі жағдайларда оның сәтсіздігіне алып келеді.

Портфельдік тәуекел кез келген фирманың қызмет ету процесінде мөлшерді белгілеуде инвестицияның салу саласында немесе күрделі есепті шешуге тура келеді, фирмада және еркін қаражат жағдайындағы жеке кәсіпкерде осындай есеп пайда болады.

Портфельдік тәуекел құнды қағаздар жеке түрлерін бойынша шығындану ықтималды, сонымен қатар барлық қарыз категориясы

бойынша қорытындыланады. Қандай бір қаржылық активтердің бір түрінде құнды қағаз портфелін жасау үшін қаржыны инвестірлеу жеткілікті. Бірақ та бір компанияның акциясына қаржыны салуы инвестордың оның бағамдық құндылығының ауытқуына байланысты. Егер ол өзінің капиталын бірнеше компанияның акциясына салса, онда нәтижелік, әрине солай бағамдық ауытқуға байланысты болады, бірақ та әрбір бағамнан емес орташаланғаннан ғана.

Мұндай әртүрлі құнды қағаздар диверсифициялды атауды алып жүреді. Диверсифициялды тәуекелдің деңгейіне әсер ететін негізгі факторлар болып альтернативті салаға салынған қаржылық қорлар, тауарлық және қорлар, конъюктуралар нарықта табылады.

Жүйелік тәуекелді акциядағы олардың кірістілігіне бағалардың өзгеруімен, облигация бойынша ағымды және күтілетін процесін дивиденттің күтілген мөлшері.

Несиелік тәуекел немесе қарызды қайтармау тәуекелі, бұл тәуекел-ол бойынша заемщиктің негізгі қарызы мен пайызын төлемеу. Несиелік тәуекел білдірілген сенімді түсіндіру есебіндегі күмәнмен байланысты, яғни, заемщиктің ықылассыздығымен, дәлірек оның міндетінен әрекет етуінен жалтару. Несиелік тәуекелдің төмендеуінің негізгі әдісі қаржылық жағдайының сараптамасы мен заемщиктің төлем қабілетсіздігі, сонымен қатар аманатпен басқа кепілдік беру.

Инновациялық тәуекел – қаржыландыру және ғылыми-техникалық жаңалықты қолданумен байланысты. Шығын мен ғылыми-техникалық прогрестің созылуы және уақыт бойынша жекеленген, олар кейбір кең шекте ғана көріне алынуы мүмкін. Инновациялық тәуекел объективті шарасыз шынайылығы ретінде қабылданады. Әлемді тәжірибе куәландырады, іргетастық зерттеу кезеңінде кәсіпкер еншісіндегі алынған нәтиже 10 % асырылмайды. Бірақта көптеген дамыған елдерде теріс нәтижелерге келеңсіз қарым- қатынасы жоқ. Әдетте, инновациялық тәуекел шарасыз және осы тәуекелді қарызын қайтарып беруіне міндетін демеуші өзіне алады, зерттеу ұйымдарына құрбан етуі ретінде қабылданады. Және мемлекет тарапынан (жеңілдік ұсыну). Сонымен қатар, салық салу және инновациялық тәуекелде мемлекеттің қолдауымен ғылыми –техникалық зерттеу сақтандырылады.

Ішкі тәуекелдер банк түрі мен қызметінің мінездемесі және әріптестерінің құрамына(клиенттер мен контрагенттер) байланысты болады.

Банк түріне байланысты тәуекелдер.

Банктер және банктік мекемелер мемлекеттік және жеке (мемлекеттік емес) бола алады. өз жағынан кооперативтік және коммерциялық болып бөлінеді. Коммерциялық банктің 3 типі бар. Олар: мамандандырылған, салалық және әмбебап. Бұлардың әрқайсысында тәуекелдің барлық түрі кездеседі, алайда олардың пайда болу жиілігі және спецификасы банктік мекеменің типіне байланысты болады.

Әмбебап коммерциялық банктер барлық банктік қызмет көрсетулермен (несиелік, есеп айырысу және қаржылық) айналысады. Бұдан басқа, соңғы уақытта әмбебап коммерциялық банктер дәстүрлі емес операциялармен, мысалы, құнды қағаздармен жасалатын операциялар, лизинг, факторинг, клиринг және т.б. қарқынды түрде айналысуда.

Мамандандырылған коммерциялық банктер өз қызметін негізінен нақты қызмет көрсетулерге, яғни айқындалған тауарлық бағытқа бағыттаған. Мысалы, инновациялық, инвестициялық, несиезинақтаушы, ипотекалық, депозиттік, клирингтік және т.б. банктер.

Өзге банктер өз жұмысын салалық (ауылшаруашылық, өндірістік, құрылыс) немесе функционалдық (биржалық, сақтандыру, трасталық, кооперативтік, коммуналдық) белгісіне бағыттайды.

Сонымен қатар қызметтің нарықтық бағыт алған коммерциялық банк түрі бар, яғни олар аумақтық, аумақаралық, трансұлттық.

Түрлі коммерциялық банктер кездесетін ішкі тәуекелдер деңгейі мен түрі негізінен, олардың қызмет спецификасына байланысты болады.

Маманданған коммерциялық банктер, мысалы инновациялық, несиеудің жаңа технологиялармен байланысты тәуекелге ие. Таңдамалы статистикалық талдау нәтижесіне сәйкес ең көп тәуекел эксплуатацияға алдын ала квалификацияланбаған потенциалдық тиімділігі есептелмеген технологиялық жаңашылдық енгізу. Сонымен қатар көптеген инвестициялық банктер мысалы, төмен деңгейдегі портфельдік тәуекелдерге ие; өйткені олар өз клиенттеріне несиелік құнды қағаздар портфелі басқармасы бойынша түрлі қызмет түрлерін ұсына алады. Осылайша олар есептелген кіріс алады.

Салалық банктерде, ең бастысы, тәуекел деңгейіне нақты сала түрі (ескі немесе жаңа, перспективалық, стратегиялық) мен спецификасы. Әмбебап банктер қызметі тәуекелдің екі типіне, сондай ақ олардың мазмұнына да қатысты.

Бақылау сұрақтары

1. Тәуекел жағдайының тәжірибеде қандай ықтималдылықты

мақсатты түрде ескерген жөн?

2. Дж. М. Кейнс экономикалық өмірде тәуекелдің қандай түрлерін бөлді?

3. Тәуекелдің классикалық теориясы қалай экономикалық тәуекелді қарастырады?

4. Жаңа классикалық тәуекелдің ерекшелігі неде?

5. Кәсіпкерлік тәуекел деген не?

3 Тарау. ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙЛІ БАНКТЕРДЕГІ ТӘУЕКЕЛДЕРДІҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ

3.1 Тәуекелдердің анықтамалары мен мағынасы

Банкте өз қызметін жүзеге асыру кезінде пайда болатын тәуекелдердің негізгі түрлері мынадай:

1) валюталық тәуекел - банк холдингі өз қызметін жүзеге асыру кезінде пайда болатын тәуекелдердің шетел валюталарының бағамының өзгеруіне байланысты шығыстардың (шығындардың) пайда болу тәуекелі;

2) инвестициялық тәуекел – күрделі салымдардың кірістілігінің өзгеруіне байланысты олардың құнсыздануы негізінде шығыстардың (шығындардың) пайда болу тәуекелі;

3) кредиттік тәуекел – банктік заем, лизинг, факторинг, форфейтинг, банктік кепілдіктерді беру операциялары және басқа операцияларды жүргізу кезінде өздеріне қабылдаған ақшалай міндеттемелерін орындау жөніндегі шарттың (келісім-шарттың) бастапқы кездегі талаптарын бұзу негізінде шығыстардың (шығындардың) пайда болу тәуекелі;

4) операциялық тәуекел - қызметкерлер тарапынан ішкі процестерді жүзеге асыру барысында жіберілген кемшіліктер мен қателер, ақпараттық жүйе мен технологиялардың жұмыс істеуі, сондай-ақ сыртқы оқиғалар салдарлары нәтижесінде пайда болған шығыстар (шығындар) тәуекелі;

5) құқықтық тәуекел - банк холдингі Қазақстан Республикасының заңнамалық талаптарын бұзу салдарынан не банк холдингі қызметінің оның ішкі құжаттарына, ал Қазақстан Республикасының резидент еместеріне қатысты - басқа мемлекеттердің заңнамаларына сәйкес келмеуінен пайда болған шығыстар (шығындар) тәуекелі;

6) өндірістік тәуекел - өндіріспен, өнімдерді (қызмет көрсетуді) сату және сатудан кейінгі қызмет көрсетуге байланысты пайда болған шығыстар (шығындар) тәуекелі;

7) проценттік тәуекел - сыйақы мөлшерлемесінің қолайсыз өзгеруі салдарынан пайда болған шығыстар (шығындар) тәуекелі;

8) репутациялық тәуекел – теріс қоғамдық пікір салдарынан немесе банк холдингіне деген сенімнің төмендеуінен пайда болған шығыстар (шығындар) тәуекелі;

9) өтімділікті жоғалту тәуекелі - банк холдингінің өз міндеттемелерін орындамау мүмкіндігіне не уақтылы орындамауына байланысты тәуекел;

10) рыноктық тәуекел - қаржы рыноктарының қолайсыз қозғалысына байланысты жоғалту мүмкіндіктерін білдіреді. Рыноктық тәуекелдің макроэкономикалық табиғаты бар, яғни рыноктық тәуекелдердің көздері қаржы жүйесінің макроэкономикалық көрестікіштері болып табылады;

11) тәуекелдерді басқару жүйесі - төрт негізгі элементтің басын қосатын процесс: тәуекел бағасын, тәуекел өлшемін, тәуекел бақылауын және тәуекел мониторингін;

12) ішкі бақылау жүйесі - Қазақстан Республикасының заңнамасын, банк холдингі саясатын, ішкі ережелер мен рәсімдерді сақтауға ықпал ететін, банк холдингінің шығындарын немесе беделі тәуекелін төмендететін қаржылық және басқарудың сенімді жүйесін қолдау және банк холдингінің ұзақ мерзімді рентабельділік мақсатын іске асыруды қамтамасыз ететін ішкі бақылаудың рәсімдері мен саясатының жиынтығы;

13) ішкі аудит қызметі - банк холдингінде ішкі аудитті ұйымдастыруды және жүзеге асыруды қамтамасыз ететін банк холдингі қызметін жетілдіру мақсатында объективті баға беру және кеңес беру қызметін жүзеге асыратын банк холдингінің бөлімшесі. Банк холдингіндегі ішкі аудит тәуекелдерге баға беру процесін жетілдіру, тәуекелдерді және ішкі бақылауды басқару ұсынымдарын беру жолымен белгілі бір мақсаттарға жетуге ықпал етеді;

14) ел (трансферлік) тәуекелі - шет мемлекеттің немесе шет мемлекет резидентінің банк холдингі алдында қаржылық тәуекелге қатысы жоқ себептерге байланысты міндеттемелері бойынша төлем қабілетсіздігі немесе ықыласы жоқтығы салдарынан пайда болған шығыстар (шығындар) тәуекелі;

15) баға тәуекелі - қаржы құралдарының рыноктық құнына ықпал ететін қаржы рыногы талаптары өзгерген жағдайда пайда болатын қаржы құралдары портфельдерінің құнының өзгеруі салдарынан пайда болған шығыстар (шығындар) тәуекелі.

3.2 Тәуекелдерді басқару жүйесін ұйымдастыру

Банк холдингтері үшін тәуекелдерді басқару жүйесінің мақсаты мыналар болып табылады:

банк холдингі мен оның еншілес ұйымдарының мақсаттарына жауап беретін шешімдерді қабылдауды қамтамасыз ететін саясаттың, практиканың және рәсімдердің болуы;

банк холдингідегі банк холдингі мен оның еншілес ұйымдары душар болған тәуекелдердің барлық түрлерін бірегейлендіруді, бағалауды, бақылауды және қарауды жүзеге асыру;

тәуекелдерді басқару жүйесінің тұтастығын және функционалдылығын мына жолдармен қамтамасыз ету:

банк холдингінің стратегиясын жүзеге асыру арқылы;

жол берілген тәуекелдерді және олардың банк холдингінің стратегиялық мақсаттарымен сыймдылығын айқындайтын саясатты жетілдіру арқылы;

банк холдингінің стратегиясы мен жол берілген тәуекелдер арасындағы өзара байланысты және сәйкестілікті қамтамасыз ету арқылы;

аталған жүйелердің уақтылылық, анықтық және мазмұндылық критерийлеріне сәйкес келуіне ықпал ететін басқару акпараттар жүйесін жетілдіру және функционалдылығын қамтамасыз ету арқылы.

Банк холдингі тәуекелдерін басқару жүйесінің құрамында мынадай үш негізгі элемент бар:

тәуекелдерді басқару саясаты;

ұйымдық құрылым;

тәуекелдерді басқару рәсімдері.

Тәуекелдерді басқару саясаты мыналарды көздейді:

Банк холдингінің басшы қызметкерлерінің өкілеттіктерін және функционалдық міндеттерін реттейтін, оның ішінде операциялар жасаудың дұрыстығын тексеруді қамтамасыз етуді және онымен байланысты тәуекелді бақылауды көздейтін ережелер;

банк холдингідегі тәуекелдерді басқарудағы мақсаттары;

тәуекелдермен жұмыс істеу кезінде пайдаланылатын банк холдингінің негізгі принциптері мен әдістері;

банк холдингі шоғырландырылған негізде қабылдаған қаржылық көрсеткіштер мониторингінің және тәуекелдердің рәсімдерін, яғни банк холдингі еншілес ұйымдарының қызметін, оның ішінде банк холдингі тәуекелдерінің жиынтық лимиттері шегінде еншілес ұйымдарға арналған тәуекелдер лимитін ескеру;

банк холдингі еншілес ұйымдарының қызметіне байланысты тәуекелдер мониторингінің және еншілес ұйымдардың тәуекелдерге өлшем жасау бағаларының дұрыстығы мен сенімділігі рәсімдері;

банк холдингінің, оның ішінде еншілес ұйымдардың қаржылық қызмет мониторингі рәсімдері;

банк холдингінің еншілес ұйымдармен, оның ішінде банкпен жасайтын операцияларын тексеру жөніндегі өкілеттіктері;

банк холдингі жасайтын мәмілелер шарттарына қойылатын талаптар;

банк холдингінің еншілес ұйымдардың меншікті капиталының жеткіліктілігін қолдау жөніндегі шаралары;

банк холдингінің Директорлар кеңесі (шаруашылық серіктестігі -- қадағалау кеңесі ұйымдық-құқықтық нысанда құрылған банк холдингі үшін (бар болса)), Басқарма мүшелерінің және жауапты қызметкерлердің тәуекелдерді басқару жөніндегі өкілеттіктері және функционалдық міндеттері;

талаптары корпоративті басқарудың тиімділігін қамтамасыз ететін банк холдингі қызметін басқару саясаты;

Қазақстан Республикасының болашақ экономикалық талаптарын ескеріп, қысқа мерзімді кезеңге арналған жылдық бюджеттік/қаржылық жоспарды және ұзақ мерзімді кезеңге арналған стратегиялық жоспарды жасау тәртібі;

банк холдингі жұмысында төтенше үзіліс болған жағдайдағы төтенше жағдайлар рәсімдері.

Тәуекелдерді басқарудың ұйымдық құрылымы банк холдингі ішіндегі тәуекелдерді басқару жүйесіне көзқарасын білдіруді, басқарудың әр түрлі деңгейлеріндегі тәуекелдер бойынша шешімдер қабылдау принциптерін, сондай-ақ тәуекелдерді басқару бөлімшесінің құрылымын анықтауды көздейді.

Банк холдингінің ұйымдық және функционалдық құрылымы банк холдингінің ішкі саясатымен реттеледі.

Банк холдингінің ұйымдық-функционалдық схемасы оның ішінде мыналарды реттейді:

банк холдингінің әрбір басшы қызметкерінің қызметтік міндеттері мен өкілеттіктерін;

банк холдингінің бөлімшесінің немесе тәуелсіз баға беруге жауап беретін тәуекелдерді басқару жөніндегі тұлғаның өкілеттіктері мен міндеттерін және банк холдингі жүргізген операцияларға байланысты негізгі тәуекелдерге талдау жасауды;

банк холдингі бөлімшесінің немесе тұлғаның тәуекелдерді басқару жөнінде Директорлар кеңесіне (қадағалау кеңесіне) есептілігін;

банк холдингінің оның функционалдық міндеттеріне сәйкес келетін басқару органдарының құрылымын;

есепті жыл ішіндегі банк холдингі басшы қызметкерінің (басқарма мүшелерін қоспағанда) қызметіне баға беру, оның ішінде шара қолдану немесе банк холдингі қызметінің мақсатты көрсеткіштерін оның орындамағаны үшін жауапкершілікке тарту тәртібі.

Тәуекелдерді басқару рәсімдері әр жеке тәуекелге деген тәсілді сипаттайды және тәуекелдерді басқару саласындағы практикалық құрал болып табылады.

Тәуекелдерді басқару рәсімдерінің мақсаты әрбір тәуекел түрінің жарамдылығын анықтау және бағалау жүйесін әзірлеу және оларды бақылауды барабар шараларымен қамтамасыз ету.

Ішкі рәсімдер мыналарды реттейді:

банк холдингінің өндірістік қызметіне басшылық жасауды қамтамасыз ететін бөлімше;

операцияларды жүргізудің техникалық тәртібі;

операциялардың бухгалтерлік есебі;

анықтау жөніндегі жауапкершілікті және банк холдингі қызметі тәуекелдерінің негізгі түрлерінің мониторингін бөлу.

Банк холдингі қызметі тәуекелдері жүйесінің болуы шешімдер қабылдау кезіндегі жауапкершілікті шектеуді көздейді.

Директорлар кеңесі (қадағалау кеңесі) мыналарды жүзеге асырады:

банк холдингі тәуекелдерін басқарудың жалпы стратегиясын бекіту;

тәуекелдер бойынша есеп беру және шешуші көрсеткіштер негізіндегі тәуекелдерді басқару мониторингі;

тәуекелдерге баға беру әдістемелерін бекіту;

тәуекелдерді басқару саясатын бекіту.

Тәуекелдерді басқару бөлімшесі мыналарды жүзеге асырады:

тәуекелдерді басқару стратегиясын әзірлеу;

тәуекелдерді басқару стратегиясын іске асыруды қамтамасыз ету;

тәуекелдерге баға беру әдістемелерін әзірлеу;

тәуекелдерді басқару әдістемелерін және ішкі рәсімдерді әзірлеу;

бекітілген әдістемелер негізінде тәуекелдерге баға беру;

ағымдағы тәуекелдерді және жаңа тәуекелдер мониторингін есепке алу;

компания тәуекелдері бойынша деректер базасын және біріктірілген ақпаратты енгізу;

лимиттер есебі және оларды қадағалау мониторингі;

банк холдингі бөлімшелеріндегі тәуекелдерді басқару мониторингі;

банк холдингі душар болған тәуекелдер туралы, сондай-ақ банк қызметіне әсер етуі мүмкін тәуекелдер туралы банк холдингі қабылдаған мәліметтерді талдау.

Банк холдингі қызметкерлердің қызметтік міндеттерін қызметкерлер және (немесе) клиенттер, сондай-ақ еншілес ұйымдар

үшін тиімсіз салдарлары болуы мүмкін мүдде дауы (банк холдингі және (немесе) оның қызметкерлерінің және (немесе) клиенттердің, сондай-ақ еншілес ұйымдардың) және оның пайда болу шарттары болмайтындай операциялар және басқа да мәмілелер жасау кезінде заңға қарсы іс-қимылдардың болмауын қамтамасыз ететіндей етіп бөлуді қамтамасыз етеді, сондай-ақ тура сол бір бөлімшеге немесе қызметшіге мынадай құқықтар береді:

операцияларды және басқа мәмілелерді жасау және оларды тіркеу және (немесе) есепте көрсету;

ақша төлемін санкциялау және олардың нақты төлемдерін жүзеге асыру;

банк холдингінің клиенттеріне кеңес беру және ақпараттық қызмет көрсету және тағы да сол клиенттермен операциялар жүргізу;

қайда болмасын мүдде дауы пайда болуы мүмкін болған жағдайда кез-келген басқа аймақтарда іс-қимыл жасау.

Банк холдингі әлуатті дау мүдделері бар аймақтарда анықтау және бақылау тәртібін, басшы қызмет атқарып отырған, сондай-ақ банк холдингінің басқа да қызметкерлерінің заңға қарсы іс-қимылдарды жасыру мүмкіндігін болдырмау үшін лауазымды қызмет міндеттерін тексеру тәртібін белгілейді.

3.3 Ішкі бақылау жүйесін ұйымдастыру

Банк холдингінің Директорлар кеңесі (қадағалау кеңесі) және басшылығы ішкі бақылаудың барабар жүйесінің болуын қамтамасыз етеді және банк холдингі қызметкерлерінің ішкі бақылау аясында өз міндеттерін орындауы үшін жағдай жасайды.

Банк холдингіндегі ішкі бақылау жүйесі мынадай максаттарды орындау үшін құрылады:

1) банк холдингі қызметінің операциялық және қаржылық тиімділігі банк холдингі активтерін басқарудың тиімділігі мен рентабельділігін тексеруді және шығындардың ықтималдылығын анықтауды болжалдау үшін;

2) қаржылық және басқару ақпараттарының сенімділігін, толықтығын және уақтылылығын болдыру үшін;

3) банк холдингінің заңнамаларды сақтауын тексеруді, сондай-ақ банк холдингінің ішкі саясатындағы рәсімдерін анықтайтын құжаттар талаптарын болжалдайтын Қазақстан Республикасының заңнамалық талаптарын сақтау үшін.

Банк холдингінің ішкі құжаттар арқылы бақылаудың тиісті дәрежедегі құрылымын былайша құру көзделіп отыр:

басшылық жүзеге асыратын тексерулерді;
келісу жүйесін және құқықтарды бөлуді;
әр түрлі бөлімшелерді тиісті дәрежеде бақылауды;
тәуекелдер лимиттерін сақтауды тексеру және анықталған тәртіп
бұзуларды жоюға одан әрі бақылау жасауды;
шоттарды салыстыру жүйесін және түйіскен тексерулерді;
мүлікті түгендеуді.

Банк холдингінің ішкі бақылау жөніндегі саясаты мыналарды
белгілейді:

ішкі бақылау жүргізудің ауқымы мен жиілігін;

банк холдингіне ішкі бақылау жүргізу жоспарын жасауға
қойылатын талаптарды.

Ішкі бақылау жүйесінің мониторингі тұрақты негізде жүзеге
асырылады. Банк холдингінің ішкі құжаттарында ішкі бақылау
жүйесінің мониторингін жүзеге асыру тәртібі белгіленеді (әдістемелер,
ережелер, кезеңділік, мониторинг нәтижелерін қарау тәртібі). Банк
холдингі ішкі бақылаудың тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін,
оның ішінде банк холдингі қызметіне ықпал ететін, өзгеріп отыратын
ішкі және сыртқы факторларды ескере отырып, оны жетілдірудің
қажетті шараларын қабылдайды.

Ішкі бақылау жүйесінің мониторингін операцияларды және басқа
мәмілелерді және олардың бухгалтерлік есеп және есеп берудегі
көрсеткіштерін жүзеге асыратын бөлімшелерді қоса алғандағы
басшылық және әртүрлі бөлімшелердің қызметкерлері, сондай-ақ ішкі
аудит қызметі жүзеге асырады.

Банк холдингі қызметінің әртүрлі түрлерін қадағалауды жүзеге
асыру кезеңділігі банк холдингі қызметі саласында пайда болатын
өзгерістердің жиілігі мен сипатын, солармен байланысты тәуекелдерді
негізге ала отырып белгіленеді.

Қарау нәтижелері құжаттандырылады және банк холдингінің
(оның бөлімшелерінің) тиісті басшыларына жіберіледі.

Ішкі бақылау жүйесінің сәйкестігін тексеру үшін банк холдингінде
ішкі аудит қызметі құрылады (шаруашылық серіктестіктері үшін –
ревизиялық комиссия) – (бұдан әрі – ішкі аудит қызметі) немесе ішкі
аудитор функциясын атқарып отырған жауапты тұлғаға өкілеттік
беріледі.

Ішкі аудиттің мақсаты банк холдингі қызметінің барлық
аспектілері бойынша ішкі бақылау және тәуекелдерді басқару жүйесінің
барабарлығы мен тиімділігіне баға беру, банк холдингі бөлімшелеріне
жүктелген функциялар мен міндеттерді орындау жай-күйі туралы
уақтылы және анық ақпаратпен қамтамасыз ету, сондай-ақ жұмысты

жақсарту жөнінде ықпалды және тиімді ұсынымдар беру болып табылады.

Ішкі аудит қызметі Директорлар кеңесінің (қадағалау кеңесінің) ішкі бақылау жүйесінің жай-күйіне объективті баға беру және оны жетілдіру үшін ұсынымдар беру жолымен ішкі бақылау жүйесінің болуын және барабар жұмыс істеуін камтамасыз ететін функцияларын жүзеге асыру кезінде пайда болатын міндеттерді шешу мақсатында құрылады.

Ішкі аудит қызметі өз қызметінде банк холдингі жарғысын, ішкі бақылау жүйесін және банк холдингі ішкі аудит қызметін ұйымдастыру жөніндегі ережелерді, сондай-ақ банк холдингі қызметін реттейтін басқа да ішкі құжаттарды басшылыққа алады.

Ішкі аудит қызметінің негізгі функциялары мыналар болып табылады:

1) Ішкі аудит қызметінің жұмысы туралы Директорлар кеңесі (қадағалау кеңесі) үшін есеп беру дайындау;

2) ағымдағы жылы ішкі және сыртқы аудит жасалуы қажет банк холдингі операцияларындағы тәуекел аймақтарын белгілеу;

3) банк холдингі басшылығына және сыртқы пайдаланушыларға берілетін қаржылық ақпараттардың шынайылығын және нақтылығын анықтау;

4) сыртқы және ішкі аудиторлар анықтаған бухгалтерлік есептегі немесе ішкі аудиттегі кез-келген елеулі кемшіліктерді белгілеу;

5) банк холдингінің нормативтік құқықтық актілерді, ішкі ережелерді, банк холдингі жарғысын, сондай-ақ банк холдингі Директорлар кеңесі (қатысушылардың жалпы жиналысы) бекіткен ішкі ережелердің сақтауын анықтау;

6) ішкі бақылау және тәуекелдерді басқару жүйесінің барабарлығын және тиімділігін тексеру және баға беру;

7) банк холдингі тәуекелдеріне баға беру методологиясының қолдану толықтығын және тиімділігін және операцияларды, мәмілелерді жасау тәртібін және рәсімдерін, әдістемелердің, бағдарламалардың, ережелердің, тәртіптердің тәуекелдерді басқару рәсімдерін тексеру;

8) деректер базасының бүтіндігіне бақылауды және оларды санкцияланбаған енуден қорғауды, күтпеген жағдайлар жағдайындағы іс-қимыл жоспарының болуын қосқандағы автоматтандырылған ақпарат жүйесінің жұмыс істеу тиімділігін тексеру;

9) бухгалтерлік есеп және есеп берудің анықтығын, толықтығын, объективтілігін және уақтылылығын, сондай-ақ ақпаратты және есеп беруді жинаудың және ұсынудың сенімділігі мен уақтылылығын тексеру;

10) банк холдингі мүлкінің сақталуын қамтамасыз ету тәсілдерінің (әдістерінің) қолданылуын тексеру;

11) жасалған операциялардың экономикалық мақсатқа сәйкестігіне және тиімділігіне баға беру;

12) ішкі құжаттардың Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерге сәйкестігін тексеру;

13) ішкі бақылаудың процестері мен рәсімдерін тексеру;

14) кадр бөлімінің жұмысына баға беру;

15) банк холдингінің ұйымдық құрылымы мен басқаруға қатысты әдістемелерді, принциптерді, ережелерді қосқандағы банк холдингі операцияларына байланысты Қазақстан Республикасының заңнамалық нормаларының және банк холдингінің ішкі ережелерінің болуына баға беру;

16) банк холдингінің ішкі құжаттарымен көзделген басқа мәселелер.

Банк холдингінің ішкі саясаты бойынша ішкі бақылау арқылы мыналар көзделеді:

еншілес ұйымдар қызметін, сондай-ақ сыртқы мердігерлер қызметін тартуды қосқандағы банк холдингінің барлық бөлімшелеріне тұрақты ішкі тексеру жүргізу;

тексеріліп отырған, оның ішінде коммерциялық немесе өзге де заң арқылы сақталатын құпиясы бар немесе конфеденциалды ақпараты бар бөлімше қызметіне байланысты барлық қажетті құжаттарға ішкі аудит қызметінің рұқсатының болу құқығы;

функционалды міндеттерін орындауда банк холдингінің басшы қызметкерлерінен немесе басқа бөлімшелерінен тәуелсіздігі және ішкі аудит қызметінің Директорлар кеңесіне (қатысушылардың жалпы жиналысына) есептілігі;

банк холдингінің ішкі бақылау жүйесіндегі кемшіліктерді банк холдингінің сыртқы аудиторымен бірлесіп талқылау үшін бірлескен кездесулер өткізуі;

бөлімше үшін орындалуы міндетті болып табылатын өткізілген кездесулер қорытындысы бойынша ұсыныстар дайындау, сонымен қатар оларды жүзеге асырудың тәсілдері мен талаптарын тікелей банк холдингі бөлімшелерінің анықтайтындығы жөніндегі ішкі аудит қызметінің өкілеттігі;

ішкі бақылау қорытындысы бойынша, оларды оңтайлы орындау үшін қабылданатын, банк холдингі бөлімшелері өткізетін және жоспарлайтын іс-шаралар мониторингі.

Ішкі аудит қызметінің жұмысын реттейтін ішкі құжат (Ішкі аудит қызметі туралы ереже) мыналарды анықтайды:

ішкі аудит қызметі жұмысының мақсаты мен аясын;
ұйымдастырудағы ішкі аудит қызметінің мәртебесін, оның
өкілеттіктері, міндеттері және басқа қызметтерге қатысын.

3.4 Тәуекелдерді талдау және бағалау

Тәуекелдерді талдау – тәуекелдің болу мүмкіндігін анықтау шаралары мен олардың маңыздылығын бағалау, негізінен, жоба мақсаттарын жүзеге асыруда жағымсыз әрекеттердің пайда болу мүмкіндігін және оның кері әсерін анықтау. Тәуекелдерді талдау өз ішіне тәуекелдерді бағалау мен оны төмендету шараларын, сонымен қоса жағымсыз зардаптарын төмендету шараларын қамтиды.

Тәуекелдерді бағалау – бұл тәуекелдердің мөлшерін (дәрежесін) санлық немесе сапалық тәсілдермен анықтау.

Американдық эксперт Б.Берлимер талдау кезінде біршама ерекшеліктерді қолдануды ұсынды:

Тәуекелден болатын жоғалтулар бір бірінен тәуелсіз.

Іс әрекеттің бір бағыты бойынша жоғалту басқа бойынша жоғалтулардың болу мүмкіндігін жоғарылататыны міндетті емес (форс-мажорлық жағдайларды қоспағанда).

Максималды болуы мүмкін зиян қатысушының қаржылық мүмкіндіктерінен аспауы тиіс.

Тәуекелдерді талдауды екі бір бірімен байланысты, бірін бірі толықтыратын түрлерге бөлуге болады: сапалық және сандық. Сапалық талдау мақсаты тәуекелдердің факторларын, мүмкін болатын аймағын және түрлерін анықтау(идентификациялау) болып табылады. Сандық талдау жеке тәуекелдердің және кәсіпорныда мүмкін болатын жалпы тәуекелдердің деңгейін сандық түрде анықтауға мүмкіндік беруі тиіс.

Тәуекелдерді талдау әдістері

Қазіргі кезде тәуекелдерді талдауда жүйелік амалдар аса тиімді болып табылады. Бір жағынан мұндай әдіс жобаның іске асуының мүмкін болатын нәтижелері жайлы, яғни инвестордың күтілетін жағымды және жағымсыз жағдайлары туралы, толық түсінікті қалыптастырса, екіншіден, тәуекелдерді талдауда математикалық әдістерді (әсіресе, статистикалық-ықтималды) кеңінен қолдануға мүмкіндік береді.

Тәуекелдер теориясында келесідей математикалық модельдер бөлінеді: тура, кері және сезімталдылықты зерттеу мәселелері. Тура модельдерде тәуекелді бағалау алдын ала белгілі болып тұрған ақпарат негізінде оның деңгейін анықтаумен байланысты жүзеге асады. Кері модельдерде мүмкін болатын тәуекел деңгейін қанағаттандыратын бір

немесе бірнеше өзгеріп тұратын бастапқы параметрлерге шек қоюмен сипатталады. Бастапқы ақпараттың нақты еместігімен байланысты болатын сезімталдылықты зерттеу әдісінің негізгі идеясы – әлсіздікті талдауда, модель параметрлерінің нәтижелік көрсеткіштерінің өзгеру деңгейін анықтауда (ықтималдылықтарды үлестіру, көрсеткіштердәі ауысуы) жатыр. Инвестициялық жобаның сезімталдылықты зерттеу нәтижелері талдау барысында алынған жобалық нәтижелер деңгейінің дұрыстығын көруге мүмкіндік береді. Олардың бұрыс болған жағдайда сарапшы келесідей мүмкіндіктердің біреуін қолдануға мәжбүр болады:

нәтиженің бұрыс болып көрсетілгеніне себепкер қате параметрлерді анықтап алу;

нәтижесінің сезімталдылығын төмендету мақсатында бастапқы ақпаратты талдаудың басқа әдісін таңдау;

жобалық тәуекелдерді талдаудың математикалық моделін өзгерту;

жобалық тәуекелдердің сапалық талдауынан бас тарту.

Инвестициялық жобаларды талдау үшін белгісіздікті қарастыратын және оны сипаттау әдістері бойынша ерекшеленетін келесідей математикалық модельдер қолданылады:

стохастикалық модельдер;

лингвистикалық модельдер;

стохастикалық емес (ойын) модельдері.

Тәуекелдерді талдау әдістерін және олармен байланысты модельдерді төмендегідей сыныптауға болады:

I. ықтималдықтарды үлестіруді тартумен байланысты:

ықтималдықтарды үлестіруді есепке алмау әдістері;

ықтималдықтарды үлестіруді есепке алу әдістері.

II. ауыспалының жеке көрсеткіштерінің жүзеге асу ықтималдылығы есебіне және барлық талдау процесін ықтималдықтарды үлестіруге байланысты:

болуы ықтимал әдістер;

тандалған әдістер.

III. модельдерді құру үшін нәтижелік көрсеткіштерді табу амалдарына байланысты:

аналитикалық әдіс; имитациялық әдіс.

I топ әдістерін қолдану барысында әрбір стохастикалық мөлшер үшін тек бір ғана мәні алынады. Тәуекелдің экзогенді айнымалысын осылайша «қоюландыру» мақсаты – бұл ешбір өзгеріссіз анықталған жағдайда талдау үшін өңделген әдістерді қолдана білу мүмкіндігі.

II топ әдістерін қолдану үшін есептеу моделінің нәтижесі ретінде айнымалының нәтижесі емес, ықтималдықтарды үлестіру алынады. Ықтималдылық әдістері кезінде ықтималдылық теориясының

қағидалары бойынша модельдің есептелуі мен құрылуына негізделеді, ал тандалған әдістер кезінде тандалған есептерді бөлумен байланысты болады.

II амал үшін өзіне тән ерекшелік ретінде шешім қабылдауды модельдеу әдісін қолдануды айтуға болады. Мұнда мақсатты, оптималды және жүйелік амалдарды атап өткеніміз жөн. Мақсатты әдіс үшін модельді құрған кездегі мақсатты нақты қою тән. Мақсатты көрсеткіштердің кез келген өзгерісі модельдің реконструкциясына, ал ол өз кезегінде қосымша шығындарды көздейтін қайта есептеулерге әкеліп соғады. Бұл әдісті қолдану берілген мақсаттар қойылған әркез шешім қабылдауды қажет ететін ұқсас жағдайлар үшін тиімді.

Жүйелік әдіс мақсаттарды жүйелеу әдісі емес, модельді құру кезінде нақты ақиқаттың бейнесін көрсететін әдіс. Бұндай модельді бағалау кезінде және есептеулер жүргізген кезде атқарылатын әрекеттердің оптималды стратегиясы емес, нақты жүйенің қалайша жүзеге асатыны сипатталады. Содан кейін мақсаттар жүйесі таңдалып, жүйенің әрекет сипаты мен ұсыныстар нәтижесінде болжамды ақпарат негізінде шешім қабылдау мүмкіндігі туады. Инвестициялық жобалау кезінде пайда болатын мақсаттардағы өзгеріс модельдің өзін өзгертпейді және жаңадан есептеулер жүргізу керек емес болады.

III амал құрастырылған модель бойынша нәтижелік көрсеткіштерді табудың аналитикалық және имитациялық әдістерін ажыратады. Нәтиже алудың аналитикалық әдісі экзогенді айнымалылардың көрсеткіштері негізінде жасалады. Оның артықшылығы ретінде шешім қабылдау уақытының тездігін айтсақ, кемшілігі ретінде берілген мәселенің қолда бар математикалық аппаратқа адаптациялау керектігінде және осы процестің «айқындылығының» жеткіліксіздігі. Имитациялық әдіс модельмен көптеген зерттеулер жүргізу нәтижесінде сатылай нәтижелік көрсеткішке жету арқылы жүзеге асады. Осы әдістің негізгі артықшылығы барлық есептеулердің айқындылығында, түсінудің оңайлығында және жобаны жоспарлау процесінің барлық қатысушылары тарапынан талдауды бағалауда. Ал негізгі кемшілігі ретінде шығарылатын ақпарат көлемінің көп болуына байланысты есептеулерге деген шығындардың көп болуын атап өтуіміз жөн.

Бақылау сұрақтары

1. Тәуекелдердің анықтамалары мен мағынасы сипаттамасы?
2. Тәуекелдерді басқару жүйесін ұйымдастыру жолдары қандай?
3. Ішкі бақылау жүйесін ұйымдастыру нысаны?
4. Тәуекелдерді талдау және бағалау қағидалары қандай?

4 Тарау. БАНКТІК ТӘУЕКЕЛ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖІКТЕЛУІ

4.1 Банктік тәуекелдің мәні

Нарық құралымы және нарықтық инфрақұрылымның, жаңа механизмнің, шаруашылық байланыстың орнауы және кәсіпкерліктің пен бәсекенің дамуының қағидасының жаңа тетіктерінің, республиканың егемендігінің көтерілуі экономикалық тәуекел қағидасының (теориясының) зерттелуін қалайды, шаруашылықтың барлық сатысында реттеліп, сарапталуы тиіс: республикалық, аймақтық, жергілікті, сондай-ақ оның түрі мен пішініне қарамастан шаруашылық бірліктерінің барлық деңгейінде қарастырылуы керек.

Осы мәселенің шешілуінде басты рөл банктік жүйеге қарайды. Бұл мемлекеттік экономиканың тұрақсыздығы мен нарықтық қатынастардың даму жағдайындағы несиелік және банктік қатынастар рөлінің өсуімен анықталады. Банк тек нарық капиталын, бағалы қағаз, валюта нарығын құрылымдап қоймай, тауар биржасы мен жаңа шаруашылық құрылымдардың шығуына, пайда болуына негіз болады, сондай-ақ банктер кәсіпкерлік пен мекемелердің қаржылық жағдайы, тауарлық және валюталық нарық конъюктурасы, аймақтың экономикалық жағдайы туралы құнды мәліметтерді иеленеді. Соңғы жағдай өзінің клиентінің банктегі сыртқы және ішкі, коммерциялық және саяси тәуекелі туралы байқап, терең қарастыруды айғақтайды.

Нарықтық қатынастардағы коммерциялық банк жұмысындағы басты ұстаным үлкен пайда табу болып табылады. Ол шығындар әкелу ықтималдығымен шектеледі.

Кез келген шаруашылық қызметте қаражат жоғалту қаупі, яғни шығынға бату қаупі тұрады, бұл сол аталған не болмаса өзге шаруашылық операцияларынан шығады. Мұндай шығынның қаупі қаржылық тәуекелмен байланысты екені белгілі.

Тәуекел – ол кез келген өндірушінің қызметінің ситуациялық мінездемесі. Соның ішінде банк, ол белгісіздікті және сәтсіздік жағдайында жағымсыз жағдай орын алу мүмкіндігін сипаттайды.

4.2 Банктік тәуекелдің пайда болу себептері

Тәуекел мынадай жағымсыз нәтижелермен сипатталады: табыстың жоғалуы және кредиттік төлемнің жүзеге аспау шығынының болуы, қор базасының қысқаруы, баланстық операцияларға төлемнің шығуы. Бірақ сол уақытта неғұрлым тәуекел деңгейі төмен болса, соғұрлым жоғарғы табыс алу ықтималдығы (мүмкіндігі) төмен болады. сол

себеппен, бір жағынан алғанда, кез келген кәсіпкер ең төменгі шекті (минимум) тәуекел деңгейін ұстауға тырысады және алдында тұрған бірнеше баламалы шешімдердің ең төменгі тәуекелін таңдайды, ал басқа бір жағынан қарағанда, қызмет дәрежесі, іскерлік белсенділік, табыс табу мен тәуекел деңгейінің ұйқасқан жағдайын, яғни үйлесімді арақатынасты таңдауды қажет етеді.

Тәуекелдің деңгейі ауқымданады, егер:

Мәселелер аякасты туса және қарсы болжамдар жағдайында;

Банктің өткен, бұрынғы ескі тәжірибесіне сай келмейтін жаңа міндеттердің құрылу жағдайында (айрықша атап өтетін жайт, біздің шарттарымызда, коммерциялық банктің институты енді ғана дами бастаса);

Басшылық қажетті және жедел шараларды қабылдай алмайтын күйде болуы, бұл қаржылық шығынға (қажетті және қосымша табыс алу мүмкіндігінің азаюы) әкеледі;

Банктің қызметінің бар тәртібі немесе заңнаманың жетілмеуі нақты ситуациялық шаралардың қабылдануына кедергі келтіреді.

Тәуекелге банктік операцияның түгелге жуық көріністері душар. Қазіргі кезеңдегі Қазақстанның коммерциялық банктерінің тәуекелін саралай келе, мына жағдайларды ескеру қажет:

- өндірістің құлдырауымен ғана сипатталып қоймай, көптеген мекемелердің қаржылық тұрақсыздығы, сондай-ақ шаруашылық байланыс қатарларының жойылуымен сипатталатын экономиканың дағдарыс жағдайы;

- банктік жүйесі құралымының бітпегендігі, яғни аяқталмауы;

- кейбір негізгі заңнамалық актінің жетілмеуі немесе болмауы, базаның және шынайы жағдайдың арасында қайшылық;

- инфляцияны да ескеру қажет;

Айтылмыш жай-жапсарлар банктік тәуекелге және оның зерттелу әдісінің құрамына байыпты өзгерістер енгізеді. Алайда бұл тәуекелдің пайда болуы мен оның деңгейінің серпінділік үрдісінің (тенденция динамики) арасындағы ортақ мәселесінің бар болуын тізімнен шығармайды.

Тәуекелділік ақиқат деректердің, жағдайлардың ауып кетуінен пайда болады, сондай-ақ бүгінгі күйдің, жағдайдың және келешек дамудың сарапшылығынан, яғни бағалауынан пайда болады. Осы ауытқулар жағымды және теріс болады.

Тәуекел - бұл күрделі, жүйелі көрініс, оның көптеген дәл түсулер де бар, ал анда-санда кереғар тұстары да бар. Тәуекел түрліше түсіндіріледі:

Ықтимал қауіптің немесе сәтсіздіктің шарасы.

Қателесудің немесе сәттіліктің ықтималдығы жағдайындағы сол немесе басқа шешімді қабылдау альтернативті, яғни баламалы шешімдер. Тәуекелдің бұл түсінігі сол немесе өзге маңызды нұсқасымен сипатталу мазмұнын құрайды.

Теорияға (қағидаға) сәйкес, тәуекелге мыналар тән:

- белгісіздік;
- баламаның біреуін таңдау қажеттігі;
- Баламаның пайда болу мүмкіндігін бағалау

Көрсетілген элементтер ситуациялық тәуекел жағдайында белгілі бір шешім қабылдайтын нақты бір тұлғаның қызметімен байланысты екенін айғайтайды.

Тағайынды тәуекелдің жағдайында көрсетілген элементтер анықтайды, не тәуекел нақты беттің қызметімен тоқулы беки -. Сәйкесінше, тәуекел шешім қабылдау және оны жүзеге асыру стадияларында (баспаларында) өмір сүреді.

4.3 Тәуекелдің мінездік сипаттары

Тәуекел мынадай сипаттармен сипатталады: қайшылық, альтернативтілік, белгісіздік.

Қайшылық келесідей көрсетіледі. Бір жағынан тәуекел жағымды нәтиженің алынуына бағытталған. Басқа жағынан, ол субъективизм және объективті дүниелерді елемуге әкеледі.

Альтернативтілік екі жағдайдың, екі әрекеттің, екі мүмкіндіктің, екі нұсқаның біреуін ғана таңдауға негізделеді. Егер таңдау болмаса, онда тәуекел де болмайды. Альтернативтілік күрделіліктің әр түрлі дәрежесіне ие болады.

Белгісіздік – бұл ең алдымен тиянақтылықтың сауатсыздығы, бізмәнділіктің болмағандығының белгісі.

Тәуекелдің екі тұжырымдамасы бар - субъективті және объективті. Объективті тұжырымдама бойынша, тәуекел белгісіз, беймәлім жағдайдан шығады, оның нақты болу яки болмауы белгісіз жайт. Субъективті тұжырымдама бойынша, тәуекел - сол есеппен қауіптілікті негіздеу нұсқасының таңдауы. Қауіптіліктің арты жағымсыз жағдайларға, апаттарға әкеліп соғуы мүмкін.

Демек, табыс алу мүмкіндігі егер тәуекелділіктің, шығындардың болу ықтималдығын алдын ала қарастырып, оны сақтандырған жағдайда ғана болады екен.

Сол себептен коммерциялық банктің қызметінде экономикалық тәуекелділіктің мәселелеріне айрықша көңіл бөлінуі тиіс.

Олардың негізгісіне банк тәуекелінің, негізгі баға мен экономикалық, саяси есеп классификацияның зерттемесі жатады және банктің басқа да тәуекелділігі, жеке қарыз алушы, кәсіпорын, сала топ.

4.4 Банк тәуекелін басқару

Банк тәуекелін реттеудің негізгі міндеті бұл банк активтері мен пассивтерін басқару үрдісі кезінде қауіпсіздік және өтімділік көрсеткіштерінің кіріспен тиімді қатынаста болуын қамтамасыз ету, яғни банк шығындарын минимизациялау.

Банктегі тәуекел деңгейін тиімді басқару бірқатар мәселелерді шешуі тиіс: тәуекелді анықтаудан (мониторинг) оның құнын анықтауға дейін. Қандай да бір оқиғаға байланысты тәуекел деңгейі банкті қоршаған сыртқы ортаның динамикалық сипаты салдарынан үнемі өзгеріп отырады. Бұл банкті нарықтағы өз орнын үнемі анықтауға қандай да бір оқиғаның тәуекел деңгейін бағалауға, тұтынушылармен қарым қатынасын қайта қарастыруға және өздерінің активтері мен пассивтерінің сипатын бағалауға мәжбүрлейді, яғни тәуекелді басқару саласында өз саясаттарын үнемі түзетіп отырады.

Банктегі тәуекелді басқару үрдісі келесі мәселелерді қамтиды: тәуекелді болжау, мүмкін тәуекелдің мөлшері мен салдарын анықтау, тәуекелге байланысты туындайтын шығындардың алдын алу немесе минимизациялау бағытындағы іс шараларды жүзеге асыру.

Бұның барлығы әр банктің өзіндік тәуекелді басқару стратегиясын жобалауын талап етеді, яғни шешімді қабылдау саясатының негізінде банкті дамытудың барлық мүмкіндіктерін уақытылы және бір ізді пайдалану және сонымен бір уақытта тәуекелді басқарылатын тұрақты деңгейде ұстап тұру міндетін қамтиды.

Тәуекелді басқару стратегиясының мақсаты мен міндеттері ең алдымен банк жұмыс істейтін тұрақсыз экономикалық сыртқы ортамен анықталады. Банк оңтайлы бағалай алатын және тиімді түрде басқаратын тәуекелдерді таңдай білуі тиіс. қандай да бір тәуекелге баруға шешім қабылдай отырып, банк оны басқаруға және бақылауға дайын болуы тиіс, бұл тиісті үрдістерді сапалы бағалау дағдыларын талап етеді.

Банк тәуекелін басқарудың негізгі ұстанымдары ретінде келесілері қабылдануы тиіс:

- Мүмкін шығын көздері мен жағдайларын болжау және оларды сандық тұрғыдан бағалау;
- Тәуекелді қаржыландыру, оның азаюына экономикалық жағдай жасау;

- Басқарушылар мен қызметкерлердің тәуекелді басқару механизмдері мен саясатында жауапкершілігі мен міндеттерін айқындау;

- Банктің барлық бөлімшелері мен қызметтерінде тәуекелді басқарудың реттелетін жүйесі, тәуекелді басқару үрдісінің тиімділігін бақылау.

Тәуекелді басқару үрдісінің ең маңызды соңғы кезеңі: тәуекелді пайда болуының алдын алу (жол бермеу) немесе минимизациясы. Тиісті тәсілдер тәуекелдің орнын толтыру тәсілдерімен бірге тәуекелді реттеудің негізін құрайды.

4.5 Банктік тәуекелдердің жіктелуі

Банктік тәуекелдер жіктелуінің негізіне жататын ең маңызды элементтер:

1. Коммерциялық банктің түрі
2. Клиенттер құрамы
3. Банктік тәуекелдердің пайда болуы немесе әсер ету сферасы
4. Тәуекелді санаудың әдісі
5. Банктік тәуекелдердің дәрежесі
6. Тәуекелдерді уақыт бойынша үлестіру
7. Тәуекелді есептеу мінез-құлқы
8. Банктік тәуекелдерді басқару мүмкіндігі

Тәуекелдер уақыты бойынша өткенді шолатын (ретроспективті), ағымдық және перспективті (келешекті) болып бөлінеді. Ретроспективті тәуекелдерді талдау, олардың мінез-құлқы және төмендеуі ағымдық және перспективті тәуекелдерді дәлірек болжауға мүмкіндік береді.

Банктік тәуекелдерді дәрежесіне (деңгейіне) қарай төмен, бірқалыпты және толық деп бөлуге болады.

Банктер өзінің қызмет ету үдерісінде тәуекелдердің – өзара пайда болу орнына байланысты ерекшеленетін, сыртқы және ішкі факторлардың жиынтығына, олардың деңгейіне байланысты, талдау тәсіліне және сипаттау әдісіне байланысты түрлі жиынтығына жолығады. Оған қоса, тәуекелдердің барлық түрлері өзара байланысқан және банктердің қызметіне ықпал етеді. Тәуекелдің бір түрінің өзгерісі басқа тәуекелдердің барлық дерлік түрлерінің өзгерісіне алып келеді. Бұның бәрі сайып келгенде, нақты тәуекел деңгейін талдау әдісін таңдауды және оңтайландыру шешімін қабылдауды қиындатады, басқа да көптеген тәуекел факторларының тереңдетілген талдауына әкеп соғады. Сондықтан олардың деңгейін талдаудың нақты әдісін таңдау, оңтайлы факторларды іріктеу өте маңызды болып табылады.

Банктік тәуекелдер жіктелуінің жоғарыда көрсетілген элементтері аса маңызды және көрсетілу қағидатымен өзінің сипаттамасы бар. Әрбір элементті жеке қарастырсақ.

Банктік тәуекел түрі. Маманданған, салалық, әмбебап коммерциялық банктерде тәуекелдердің түрлі жиынтығы кездеседі, егер бұл инновациялық банк болса, онда жоғарғы тәуекел жаңа технологияларды несиелеумен байланысты болады. Салалық банк – холдингтік банктер нақты сала кәсіпорындарының құнды қағаздарымен операциялар жасағанда тәуекелге жолығады. Әмбебап коммерциялық банктер өзінің түрлі операцияларынан кез келген тәуекелге тап болады, бірақ өз шығындарын басқадай кірістер арқылы жабуға үлкен мүмкіндікке ие.

Клиентте құрамы және тәуекелдің пайда болуы. Қарыз алушылар тарапынан шағын және ірі несиелер банктік тәуекелге әрқалай әсер етеді. Шағын қарызгерлер көбінесе экономикадағы кездейсоқтыққа тәуелді немесе ірі несиелер бір немесе бір сала, аймақ, елдің қарызгерлер тобына, өтімділікке, банкке несие қайтаруға жоғары әсер бере алады. Банктің менеджментінде олардың несиеқабилеттілігін анықтау, өз клиенттерінің қаржылық тұрақтылығын бақылау маңызды қызмет болып табылады. Қарыздың бір (топ) қарызгерге шаққандағы көрсеткіші банктің Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі бекіткен пруденциялық нормативіне жатады.

Банктік тәуекелдердің пайда болуы және әсер ету сферасы. Тәуекелдің пайда болу сферасы үшке бөлінеді: ел (елдің) тәуекелі; банктің өз қаржылық сенімділігінің тәуекелі (капитал жеткіліксіздігі, өтімділіктің баланстанбауы, міндетті резервтердің жеткіліксіздігі); түрлі операциялар тәуекел – бұл төлемеушілік, қайтарымсыздық тәуекелі, банк кепілдігінің тәуекелі.

Банктік тәуекелді санаудың әдісі бойынша. Бірқатар елдерде Орталық банктермен нарықтық экономика жағдайында коммерциялық банктер үшін өтімділік нормативтері дайындалуда және бекітілуде. Тәуекелді санау әдістері кешенді (банктік тәуекел мөлшерін бағалау мен болжауда барлық өтімділік нормативтерін сақтау), жеке тәуекел жеке немесе банктік операциялар тобының тәуекел коэффициенті шкаласын жасауға негізделеді.

Тәуекелді өлшеу дәрежесі. Банктік тәуекелдер дәрежесі берілген операциядан банк құралдарының жоғалтуына әкелу шындығымен сипатталады және пайызбен немесе нақты коэффициенттермен көрсетіледі. Актив топтарының барлық топтарына тәуекел дәрежесін түсіретін түзету коэффициенттері тағайындалады. Кепіл беру мүмкіндігіне қарай дәл сол тәуекелде әр түрлі тәуекелді өлшеу дәрежесі болуы мүмкін.

Тәуекел және есеп операциясының сипаттамасы. Бұл баланстық және баланстан тыс операциялар бойынша тәуекелдер.

Банктік тәуекелдерді басқару мүмкіндіктері. Мұнда тәуекелдер ашық – мүлдем реттеуге келмейтін және жабық – ол бойынша шектелулер қойылады, реттеледі.

Қорыта келгенде, банкте тәуекелдердің барлық түрлеріне бағалау, пайда болу себептері және барлық тәуекелдер жиынтықтарын басқару мүмкіндігі жүйесі жасалу керектігін банктік тәуекелдер жіктелуін негізге ала отырып айтуға болады. Банктік тәуекелдердің экономикалық жіктелуі банк қызметінде өз мәнінде алуан түрлі болып келеді.

4.6 Банктік тәуекелдердің негізгі түрлері

Банктік тәуекелдер алуан түрлі және байқалуы, пайда болу сферасы банктің түріне және операцияларына, клиенттер құрамына байланысты ажыратылады. Оларды әр түрлі жолдар арқылы оқып білу өте маңызды болып табылады.

Ерікті банктік операциялар тәуекелдеріне несиелік, пайыздық, валюталық, портфельдік тәуекелдер және жоғалған қаржылық пайда тәуекелдерін жатқызады.

Несиелік тәуекел – кредиторға тиесілі негізгі қарыз бен пайызды қарызгерлердің төлемеу қаупі.

Пайыздық тәуекел – несиелік мекемелер, инвестициялық қорлардың пайыздық мөлшерлемесінің асып кетуімен байланысты коммерциялық банктердің жоғалту қаупі.

Валюталық тәуекел – сыртқы экономикалық, несиелік және басқа да валюталық операциялар жасағанда шетел валютасының басқа валютаға шаққандағы және ұлттық валюта бағамының өзгерісіне байланысты валюталық жоғалтуларды айтады.

Портфельдік тәуекел – нарықта бағалы қағаздарды жоғалту мүмкіндігі.

Мүмкін болған пайданы жіберіп алу тәуекелі – бұл қандай да бір іс-шара немесе шаруашылық қызметтің жасалынбау нәтижесінен жанама қаржылық шығындар (алынбаған пайда) тәуекелі.

Сонымен қатар, көбіне тәуекел жайында банктің әкімшілік-шаруашылық шығындарының орнын толтыру қабілетсіздігімен байланысты айтады.

Жоғарыда аталған барлық тәуекелдер өзара тығыз байланысты. Несиелік тәуекел банктің төлемқабілетсіздігіне және өтімділік тәуекеліне, сонымен қатар, банктің әкімшілік-шаруашылық шығындарының орнын толтыру қабілетсіздігімен байланысты тәуекелдерге

әкелетіні анық. Пайыздық мөлшерлеме тәуекелі банкке тәуелсіз және фактор есебінде несиелік ресурс нарығындағы конъюктурамен байланысты және табиғатында дербес болып табылады. Бірақ егер банк нарықтағы пайыздық мөлшерлемеге бейімделмесе, ол барлық тәуекелдер тізбегін және несиелік тәуекелді ауырлатып жібере алады.

Банктік тәуекелдерді банктің қызметіне байланысты және банктің қызметіне байланысты емес тәуекелдер деп белгісіне қарай сипаттауға болады.

Банктік тәуекелдер өзара өтімділік тәуекелі және жетістік тәуекелі деп бөлінеді.

Өтімділік тәуекелі банк клиенттерінің жеке қасиеттері мен сенімділігіне тәуелді. Оларға мыналар жатады:

- депозиттік тәуекел
- уақытын ұзарту тәуекелі
- несиелік тәуекел (ссуда және ол бойынша пайыздың қайтарыл-
мауы)

- жаңа жоспарланбаған несиелер тәуекелі

- нарықтық тәуекел

- жаңа қызмет түрлерінің тәуекелі

Жетістік тәуекелі жұмысшылардың кәсіби қабілетіне тәуелді бо-
лып келеді. Тәуекелдің келесі түрлерін бөліп көрсетуге болады:

- пайыздық тәуекел

- валюталық тәуекел

- ел тәуекелі

- салалық тәуекел

Несиелік тәуекел – қарызгерлердің негізгі қарызды өтемеуі. Банк кірістің негізгі бөлігін несиелік қызметтен алады, сондықтан әлеуетті кірісті клиенттің ссуда өтемеу ықтималдығына қатынасын есептеу өте маңызды жұмыс болып табылады. Атап өткен жөн: несиелік бергенде әлеуетті шығындар тәуекелі көрсетілген міндеттемелер мен кепілдемелерге, құптауға (акцептуге), сыртқы сауданы қаржыландыруға, бағалы қағаздармен операцияларға, валюта айырбасына, фьючерстік келісімдерге, айырбастарға (СВОП), опциондарға байланысты.

Әлеуетті несиелік тәуекелдер операцияға және операция кезеңіне байланысты бөлінеді, мысалы келісім жасау кезіндегі «Форвард».

Банктік тәуекелдер негізгі пайда болу факторына байланысты экономикалық және саяси болып бөлінеді. Саяси тәуекелдер – бұл басқа елдерге тауар шығаруға тыйым, ел территориясындағы әскери қозғалыстар сияқты мекеме қызметі нәтижесіне жағымсыз әсер беретін саяси жағдай өзгерісіне шартталған тәуекелдер.

Экономикалық (коммерциялық) тәуекелдер – бұл ел экономикасындағы немесе банктің өз экономикасындағы жағымсыз өзгерістермен шартталған тәуекелдер. Экономикалық тәуекелдің көбірек тараған түріне жеке тәуекелдердің шоғырланған балансталмаған өтімділік тәуекелі жатады (төлем міндеттемесін өз уақытында орындай алмау). Экономикалық тәуекелдер басқалай басқару деңгейінің және нарық конъюктурасының өзгерісімен түсіндіріледі.

Тәуекелдердің бұл негізгі түрлері өзара тығыз байланысты және практикада оларды ажырату аса қиынырақ. Өз кезегінде саяси тәуекел де, экономикалық тәуекел де әсер ету аймағына байланысты сыртқы және ішкі болуы мүмкін.

4.7 Банктің сыртқы тәуекелдері

Коммерциялық сыртқы тәуекелдер валюталық, елдің тәуекелі және апатты жағдайлар тәуекелі (форс-мажорлық жағдайлар) болуы мүмкін.

Елдің тәуекелі ел-клиенттің және/немесе ел-контрагенттің саяси-экономикалық тұрақтылығына, импортер мен экспортерге байланысты жаһандық тәуекелдің болуымен, банк қызметі мен банктік мекеменің (бірікке банк – ББ) интернационалдырумен тікелей байланысқан тәуекелдер. Олар бас лицензиясы бар банктік мекеме мен шетел капиталы қатысуымен құрылған барлық банктерге өзекті болып табылады. Банк басқармасы жіберетін негізгі қателіктер шетел контрагентінің қаржылық тұрақтылығын қате бағалаумен байланысты. Елдің тәуекел деңгейін талдаудың ұсынылатын тәсілдерінің бірі БЕРИ индексі. Ол БЕРИ неміс фирмасымен жарияланып тұрады. Оның көмегімен елдің тәуекел деңгейі ертерек анықталады.

Елдің тәуекелі айырбасталымдылық тәуекелі, трансферт тәуекелі және төлем мораториясына құрылымдалады.

Елдің тәуекел деңгейін талдаудың өзіндік әдістемесін Швейцарияның банктік корпорациясы қолданады. Оның негізгі қағидалары:

- елдің тәуекелін болжау цифрлық мәліметтер мен арақатынастарды оқуға негізделген сандық көрсеткіштермен қатар, мемлекеттік құрылыстың құрылымдық және сапалық сипаттамасын талдауға сүйену керек;

- жоғары тәуекелділік жағдай туралы қорытынды себептер толық түсінікті болу керек. Талдаудың екі түрінің (сапалық және сандық) үйлесімі айқын және нақты болуы керек: барлық кестелер мен сәйке-

стендірулер талдауды жеңілдету мен әсер етуін арттыру үшін қысқартуларды түсіндіру керек.

Валюталық тәуекелдер немесе бағамдық (курстық) шығындар валюта бағамының тербелуі нәтижесіндегі ақшалай шығындар, банктік операциялар нарығын интернационалдандырумен, трансұлттық (біріккен) кәсіпорындар мен банктік мекемелердің құрылуымен және олардың қызметтерін әртараптандырумен байланысты тәуекелдер.

Алғаш валюталық тәуекелдерді басқару әрекеттері қалқымалы бағам енгізілгенде, яғни 70-жылдар басында жасалынды. Өз кезегінде валюталық тәуекелдер келесідей жіктеледі:

а) коммерциялық, яғни қарызгердің өз міндеттемелерінің мүмкінсіздігіне немесе қаламауымен байланысты;

б) айырбасталымдық (конверсиондық), яғни нақты операциялар бойынша валюталық шығындар тәуекелі. Бұл тәуекелдер нақты келісімдер тәуекелдерімен құрылымдалады. Айырбасталымдық тәуекелдерінің ең кең тараған әдістеріне мыналар жатады:

- хеджирлеу, яғни әрбір тәуекелдік келісімге өтемдік валюталық позицияны құру. Басқаша айтқанда, бір валюталық тәуекелді – кіріс немесе шығынды – басқа тәуекелмен өтеу;

- валюталық айырбастар (своп) екіге бөлінеді. Біріншісі параллельді несиелерді толтыруды, яғни екі тарап екі бөлек елде бірдей соммадағы бірдей мерзімдегі және бірдей жабу тәсілімен, бірақ әр түрлі валютадағы несиені еске түсіреді. Екінші нұсқа – қарапайым екі банк арасындағы «спот» мөлшерлемесімен валютаны сату немесе сатып алу келісімі. Айырбастардың параллельді несиелерден айырмашылығы олар пайыз төлеуді қоспайды;

- «мэтчинг» әдісі деп аталатын тәуекелдердің өзара актив және пассив бойынша есебі.

в) трансляциялық (бухгалтерлік) тәуекелдер шетел филиалдары клиенттері, контрагенттерінің «Шығын және кіріс» шотындағы және балансындағы активтер мен пассивтерді асыра бағалаудан туындайды. Өз кезегінде бұл тәуекелдер қайта санау валютасын таңдауға, оның тұрақтылығына және басқа да факторларға байланысты. Трансляциялық валюталық тәуекелдер басқару әдісіне қарай сыртқы және ішкі болып бөлінеді. Олар стратегияны анықтауда да, банк қызметіндегі және банктік мекемедегі тактикалық бағдарламаларды жасауда қолданылады.

Сыртқы әдістерге сыртқы клиенттер мен контрагенттер, монополиялық құрылымдар арасындағы шетел валютасындағы төлемдерді баюлату немесе жылдамдату жатады; бас банк пен оның филиалдары арасындағы төлемдерді реттеу; жеткізулермен фактураны жасауда аса тұрақты валютаны таңдау.

Стратегиялық тұрғыдан валюталық тәуекелден банктің өзімен қоса, оның клиенттері мен контрагенттерін қорғау белсенді баға саясатымен, сақтандырудың құнымен және түрімен, сақтандыру компаниясының сенімділік дәрежесімен тығыз байланысты.

Сонымен қатар, барлық дерлік ірі банктер активтері мен пассивтерін валюта түрі мен мерзіміне қарай теңестіріп, өздерінің валюталық операцияларының портфельін қалыптастыруға тырысады. Негізінен барлық валюталық тәуекелдерді басқарудың сыртқы әдістері оларды әртараптандыруға бағдарланған. Осы мақсатқа жету үшін көбінесе форвардтық, фьючерстік, опциондық сияқты мерзімдік валюталық операциялар (банкаралық нарықта да, биржаларда да) кеңінен қолданылады. Валюта «спот» (жылдам немесе екі күндік есеппен), «своп» (спот/форвард, әр түрлі банк арасындағы спот) немесе «форвард» (банк пен клиент арасындағы «аутрайт») шарттарымен сатылады.

г) форфетингтеу тәуекелдері форфетер (көбіне банк болып табылады) экспорттердің барлық тәуекелдерін кері қайтара алмайтындай етіп өзіне алғанда туындайды. Бірақ форфетингтеу (коммерциялық тәуекелдерді қайта қаржыландыру әдісі) бірнеше артықшылықтарға ие. Мынадай жолдармен тәуекелдің деңгейі төмендеуі мүмкін:

- мүмкін жағдайлардағы баланстық арақатынастарды жеңілдету;
- болашақ қаржылық тұрақтылықты нығайтуға мүмкіндік беретін өтімділік жағдайын жақсарту (уақытша болса да);
- бұрын сақтандырылған талап етулерді көрсеткенде сөзсіз туындайтын мүмкін қиындықтарды сақтандыру жолымен шығын ықтималдығы мен мүмкіндігінің азаюы;
- пайыздық мөлшерлеменің тербелуімен байланысты тәуекелдердің төмендеуі немесе мүлдем болмауы;
- валютаның бағамдық тербелімдерімен және қарызгердің қаржылық тұрақтылығының өзгеруімен байланысты тәуекел деңгейінің жылдам төмендеуі;
- вексель бойынша ақша тәркілеу несиелік органдарының қызметтерімен және басқа да төлем құжаттарымен байланысты тәуекел мен шығынның болмауы.

Апатты жағдайлар тәуекелі.

Соңғысы, сыртқы тәуекелдерге апатты жағдайлар тәуекелін жатқызады, басқаша форс-мажорлық жағдайлар деп атайды. Олар табиғаттағы апатты оқиғалардың болу-болмауымен және олардың салдарымен, мемлекет тарапынан болатын түрлі шектеулермен байланысты.

Бұл тәуекелдердің банктің мекемеге әсерін шектеу тек қана жағдай өзгергені туралы бір-біріне уақытылы ақпарат беру арқылы мүмкін.

Сыртқы тәуекелдер деңгейін төмендетудің негізгі тәсілдерінің бірі болып банкпен немесе басқа банктік мекемемен жасалатын өз экспорт-импорттық операцияларының оңтайлы нысанын таңдау табылады.

Көбінесе практикада сыртқыэкономикалық операцияларды жасаудың екі негізгі нысаны кездеседі:

а) тікелейге экспорт-импортты, түрлі делдалдар көмегімен немесе еншілес кәсіпорын мен филиал арқылы сыртқыэкономикалық байланыстарды жасауды, инвестициялық операцияларды жатқызуға болады,

б) жанамаға лицензияны сату-сатып алуды, франчайзерлік операцияларды жасауды, техникалық, басқару қызметіне келісім жасауды, жаңа технологияларды немесе «ноу-хау»-ды сатып алуды жатқызуға болады. Бұлар банктердің жоғары валюталық (өз елінде және серіктес елінде), несиелік, портфельдік, елдің тәуекелі жағдайымен өз қызметтерін аймақаралық және сыртқыэкономикалық байланыстарды жасағанда ұсынылады.

4.8 Банктің ішкі тәуекелдері

Ішкі тәуекелдер банктің түрі мен ерекшеліктеріне, қызметінің (операцияларының) сипаттамасына және серіктестерінің (клиенттерінің және контрагенттерінің) құрамына байланысты.

Банк түріне байланысты тәуекелдер.

Банктер және банктік мекемелер мемлекеттік және жеке (мемлекеттік емес) болуы мүмкін. Олар өзара кооперативтік және коммерциялық деп бөлінеді. Коммерциялық банктің үш түрі болады – мамандандырылған, салалық және әмбебап. Олардың әрқайсысында барлық тәуекел түрі кездеседі, бірақ олардың пайда болу жиілігі және ерекшелігі банктік мекеменің түріне байланысты болады.

Банктік операциялар сипаттамасына байланысты тәуекелдер.

Тәуекелдер банктік операциялар сипаттамасына қарай баланстық және баланстан тыс операциялар ерекшеліктеріне байланысты; екеуі де активті және пассивті операциялар тәуекелдеріне жіктеледі.

Пассивті операциялар тәуекелдері

Дәл осы пассивті операциялардың көмегімен банк активті банктік операциялар жүргізу үшін өзінің ресурстарын реттейді. Коммерциялық банктердің пассивті операцияларына меншікті капиталды қалыптастыру (арттыру) кезіндегі пайдадан аударымдарды; өзге заңды тұлғалардан алынған несиелер шамасын; депозиттік операцияларды жатқызады. Пассивті операциялардың тек қана бірінші тобы банктердің меншікті қаражаттарын қалыптастырады. Басқа заңды тұлғалардан банктік сұуда-

ларды алу көбінесе банк балансының өтімділігін жедел реттеу немесе күтілмеген несиелер беру үшін қажет.

Депозиттік операциялар – бұл заңды және/немесе жеке тұлғалардың қаражаттарын талап етілгенге дейінгі немесе белгілі бір мерзімге салымдарға тарту бойынша операциялар. Депозиттер жедел, талап етілгенге дейін жеке тұлғалардың жинақтық салымдары, бағалы қағаздар түрінде болуы мүмкін. Пассивті операциялардың тәуекелдері активті операцияларды ресурстармен қамтамасыз етудегі мүмкін болатын қиындықтармен байланысты. Көбінесе бұл, салымшыны (бір өндіруші, немесе «туыстас компаниялардың» тобы) анықтайтын қызметтің тиімділігімен байланысты. Депозиттерді қалыптастыру бойынша тәуекелді азайту үшін банктерге пассивті және активті операциялар, яғни банкке кәсіпорындардың салымдары мен бір банктермен басқа банктерге орналастырған салымдар арасындағы оңтайлы ара қатынасты сақтау; жедел құралдар сапасының деңгейін арттыру үшін сақтау үшін тартылатын бағалы қағаздардың көлемі мен өтімділігін анықтау; меншікті қаражаттар мен тәуекелді активтердің мақсатты минималды ара қатынасын табу қажет.

Активті операциялар тәуекелдері

Активті операциялар тәуекелдері банктер өз қызметі шегінде үнемі жолығатын пайыздық тәуекелдер аталатын деңгеймен байланысты. Пайыздық тәуекелді басқару активтерді (несиелер мен инвестициялар) және пассивтерді (қарыздық құралдар) басқарудан тұрады.

Активтерді басқару банктің өзінің және оның клиенттерінің бағалы қағаздар портфелінің өтімділік деңгейіне, сонымен қатар бар бәсекелестік (бағалық және бағалық емес) деңгейіне, ал пассивтерді басқару ссудалар беру үшін қаражаттардың болуына тәуелді.

Портфельді тәуекел жеке бағалы қағаздардың типтері бойынша, сонымен қатар ссудалардың барлық категориялары бойынша жоғалту ықтималдықтарының болуында көрініс табады. Портфельдік тәуекелдер қаржылық, өтімділік тәуекелдері, жүйелік және жүйелік емес деп жіктеледі. Банктер, АҚ-дар, кәсіпорындар, сонымен қатар біріккен банктердің қарыздық құралдары көп болған сайын олардың акционерлері мен құрылтайшылары үшін қаржылық тәуекел жоғары болады. Сонымен бірге қарыздық құралдар маңызды, әрі пайдалы қаржыландыру көзі болып табылады, себебі көбінесе қосымша бағалы қағаздар тиражын шығару және сатудан арзанырақ болады.

Өтімділік тәуекелі - бұл қаржылық активтердің жедел қолма қол түрге айналу қабілеттілігі. Орталық биржаларда акциялары айналатын ірі және беделді өндірушілер мен банктердің мұндай тәуекелі барынша төмен. Шағын фирмалар – жаңадан құрылғандар, венчурлық фирмалар

бұл жағынан қауіптірек жағдайда болады. Берілген жағдайда делдалдарды таңдауға ерекше мән берген жөн. Қаржылық делдалдардың негізгі түрлері, олардың құқықтары мен міндеттерінің ерекшелігі банктің іскерлік белсенділігіне үлкен әсер етеді. Олардың дұрыс таңдалуы тәуекелдің барлық түрлерінің деңгейіне ықпал етеді.

Жүйелік тәуекел акцияларға бағалардың өзгеруіне, олардың табыстылығына, ағымдағы және күтілетін облигациялар бойынша пайызға, жалпы нарықтық ауытқулардың әсерінен болатын қосымша пайда мен күтілетін дивиденд мөлшеріне тәуелді. Ол пайыздық мөлшерлемелердің өзгеру тәуекелін, жалпы нарықтық бағалардың өзгеру тәуекелін және инфляция тәуекелін біріктіреді. Барынша дәл болжауға болады, себебі акцияның биржалық бағамы мен жалпы нарық жағдайы арасындағы байланыс (корреляция) тығыздығы үнемі және сенімді түрде әр түрлі биржалық индекстермен тіркеліп отырады.

Жүйелік емес тәуекел нарық жағдайына тәуелді емес және нақыз кәсіпорынның, бантің ерекшелігі болып табылады. Ол салалық және қаржылық болуы мүмкін. Жүйелік емес портфельдік тәуекел деңгейіне әсер ететін негізгі факторлар қаржылық ресурстарды салудың балама салаларының болуы, тауарлы және қор нарықтарының конъюктурасы және басқалар болып табылады. Жүйелік және жүйелік емес тәуекелдердің жиынтығын инвестициялар тәуекелі деп атайды.

Жалпынарықтық бағалардың құлдырау тәуекелі – бұл қандай да бір қаржылық активтер бойынша алынбай қалатын табыс. Көбінесе ол бағалы қағаздардың құлдырауымен бірге болады.

Инфляция тәуекелі – бұл салалардың өмірлік циклімен байланысты анықталатын тәуекел. Салалардың дамуына әсер ететін негізгі факторлар келесілер:

а) бір жағынан әлемдегі, жеке аймақтар, елдер, нарықтар бойынша жалпы экономикалық тұрақсыздықпен, екінші жағынан, ресурстарға бағаның өсуімен байланысты экономиканың бағытының өзгеруі;

б) өткізудің ішкі және әлемдік нарықтарындағы сұраныстың өзгеруі;

в) өркениеттің жалпы тарихи дамуы.

Несиелік тәуекел. Тәуекелдің бұл түрі бірдей деңгейде банктерге е, сонымен бірге клиенттерге де қатысты және өнеркәсіптік (өндірістің құлдырау ықтималдығымен немесе белгілі бір саланың өнімінің сұранысына байланысты) болуы мүмкін; реттеу мен жеткізу тәуекелі қандай да бір себептермен келісім шарттық қатынастардың орындалмауымен шарттастырылған: ресурс түрлерінің трансформациясымен байланысты, және форс мажорлы жағдайлар тәуекелі.

Қарыз алушыларға несие беру тәуекелі берілетін несиенің түрін байланысты. Несиені беру мерзіміне байланысты қысқа, орта және ұзақ мерзімді; қамтамасыз ету түріне байланысты – қамтамасыз етілген және қамтамасыз етілмеген, бұлар өз кезегінде персоналды және банктік бола алады; кредиторлардың ерекшелігіне байланысты – банктік, мемлекеттік, коммерциялық (фирмалық), сақтандыру компанияларының және жеке тұлғалардың несиелері, клубтық (кредиторлар санышектеулі) және ашық (оған кез келген банк немесе кәсіпорын қатыса алады) деп құрамдастырылатын консонционалды; дебиторлар түріне байланысты – ауыл шаруашылық, өнеркәсіптік, коммуналдық, персоналды; пайдалану бағытына байланысты – тұтынушылық, өнеркәсіптік, айналым қаражаттарын қалыптастыратын, инвестициялық, маусымдық, уақытша қаржылық қиындықтарды жою үшін, аралық, бағалы қағаздармен операциялар үшін, импорттық және экспорттық; көлемі бойынша – шағын, орта, ірі; ұсыну тәсілі бойынша – вексельдік, ашық шоттар көмегімен, маусымдық, консигнация.

Несиеудің тәуекелін азайтудың негізгі әдісі қарыз алушылардың несие және төлем қабілеттіліктерін талдау болып табылады. Сонымен қатар банк кепілдік талап ете алады. Банкке кепілдік сапасын, оның өтімділік деңгейін, оның нарықтық құнымен несие көлемі ара қатынасын бақылау қажет.

Транспорттық тәуекел. Транспорттық деп аталатын тәуекелдер өз тарапынан қызығушылық туғызады. Олардың алғашқы жіктелуі Парижде (1919 ж.) келтірілген және ИНКОТЕРМС-тің бастапқы ережелері жарияланғанда Халықаралық сауда палатасымен сәйкестендірілген (1936 ж.). Соңғы түзетулерден кейін (1990ж.) түрлі транспорттық тәуекелдер жауаптылығы және деңгейі бойынша төрт E, F, C, D топқа жіктеледі.

E тобы бір оқиғаны қарастырады, - жеткізуші (сатушы) тауарды өз қоймасында ұстағанда (Ex\York). Жеткізуші және оның банкі сатып алушы тауарды қабылдағанға дейін тәуекелді өзіне алады. Сатушы ғимаратынан соңғы бекетке дейінгі аралықтағы тасымалдау тәуекелі сатып алушы мен оның банкімен қабылданады.

F тобы тәуекелді табыстау сәтін реттейді (белгіленген жерде, белгіленген портта немесе жүкті кеме бортынан түсіргеннен кейін).

C тобына мына оқиғаларды жатқызады: экспортер, сатушы, оның банкі сатып алушымен тасымалдауға келісім жасайды, бірақ өзіне ешқандай тәуекелді қабылдамайды.

Соңғы D тобы барлық транспорттық тәуекелдер сатушыға жатқызылатындығын білдіреді.

Лизингтік және факторингтік тәуекелдер. Лизингтік және факторингтік операциялар, бартерлік және клирингтік келісімдер жасалғанда.

Лизинг – бұл жаңа техника мен технология дамуын қаржыландырудың әдісі, әсіресе таза негізгі капиталдың бөлек элементтерін шұғыл енгізу керек кездегі өзекті құрал-саймандарды сатуды кеңейту, тауарлардың өмірлік циклін қысқарту.

Қазіргі кезде лизинг жоғарғы тәуекелге ие операциялар қатарына жатады. Сондықтан олардан болатын шығындарды мақсатты түрде банктің резервтік қорынан жабу керек.

Лизингтік операциялар жасайтын субъектілер арасындағы қатынас нысанына қарай жедел, қаржылық, қайтарымды, халықаралық болуы мүмкін. Жоғарыда көрсетілген барлық лизинг түрлері тура және жанама, мерзімді және қалпына келтірілетін (револьверлік), таза және толық бола алады.

Факторингтік операциялар бойынша тәуекелдерді төмендету үшін қарызгердің төлемқабілеттілігін талдау, шаруашылық байланыстар мен жеткізушілер арасындағы қарым-қатынас сипатын, төлем құрылымын, өнімнің бәсекеге қабілеттілігін, оның қанша рет қайтарылғандығын білу керек.

Тәуекел деңгейін есептеудің негізгі тәсілдерінің бірі эксперттік бағалау әдісі көмегімен нақты оқиғада әсер беретін тәуелді және тәуелсіз, сыртқы және ішкі факторларды талдау болып табылады.

Сонымен бірге, коммерциялық банктер практикасында нарықтық экономикасы дамыған елдерде банктік кепілдеме жүйесі кеңінен қалданылады. Кепілдеме операциясына қатысатын банктер санына байланысты тікелей және жанама делдалдық операцияларды бөліп қарастырады.

Әдетте, банктік кепілдеменің негізгі элементтері сомма, шарт және өтеу мерзімі болып табылады. Операция сипатына қарай банктік кепілдеменің (жеткізу кепілдемесі, аванс кепілдемесі, кедендік билік кепілдемесі) сол немесе басқа түрі қолданылуы мүмкін.

4.9 Өзге де банктік тәуекелдердің айрықша белгілері

Банк клиенттерінің ерекшеліктеріне байланысты тәуекелдер.

Банк мәніне қарай – бұл коммерциялық кәсіпорын. «Банк-клиент» өзара байланысының негізгі қағидасы банк кірісін аз шығынмен алу қағидасы және барлық тәуекел түрлерін төмендету қағидасы болып саналады. Шындығында, банк өз капиталымен тәуекелге бара алады (ол

өзінің қызметінде күнделікті тәуекелге барады), бірақ клиент капиталымен және кірісімен бара алмайды.

Клиент мөлшеріне байланысты банктік тәуекел деңгейі. Кәсіпорын мөлшеріне байланысты клиенттер үш топқа жіктеледі – кіші, орта және ірі. Кіші және орта қарызгерлер аса икемді келеді, клиент пен нарық сұранысына жылдамырақ жауап бере алады. Олардың құрылымы өзінің іскерлік белсенділігінің бағытын тезірек өзгертуге, жоғары кіріс алуға мүмкіндік беретіндіктен аса оңай болып келеді. Алайда, өз капиталының шектеулілігіне байланысты олар бәсекелестікке, саяси немесе экономикалық сипат өзгерісіне жауап бере алмайды. Ірі кәсіпорындар, керісінше, аса инертті болып келеді. Олар нақты тұтынушы мен нарық сұранысындағы өзгерістерге онша жауап бермейді. Олар өзінің іскерлік белсенділігінің бағытын жиі өзгерте бермейді, бірақ ауқымды өз қаражаттарын иеленеді және көптеген жағымсыз экономикалық жағдайларға «шыдай» алады. Және әрқашан дерлік орташа кіріс пен рентабельдікті қамтамасыз етеді.

Банктік тәуекелдің деңгей аралық байланысы және түрлі меншікке клиенттердің тиістілігі. Түрлі меншікке тиістілігіне байланысты өндірушілер келесі топтарға бөлінеді – мемлекеттік, жеке, кооперативтік, акционерлік. Соңғы екеуі біріккен (трансұлтты) және моноұлтты болуы мүмкін. Осыған байланысты түрлі тәуекелдер өздерінің қызмет ету үдерісінде үлкен және кіші мәнділікке ие болады. Активтік және пассивтік операциялар арасындағы оңтайлы қатынасты иеленіп, өзінің өтімділігін және рентабельдігін қажетті үздіксіз қызметті деңгейде ұстап тұратын портфельді жинақтау банктің негізгі қызметтерінің бірі.

Банктік тәуекелдерді реттеу қарызгердің қаржылық жағдайын бағалауға негізделмеу керек, берілген несиелер соммасы мен банктің өз құралдарының арасындағы нақты белгіленген қатынаспен тағайындалу керек, яғни клиент жойылған жағдайдағы банктердің мүмкін болатын шығыстарды жабуға резервтік әлеуетті құру көзделеді. Нормативтердің сандық сипаты экономика жағдайына және банктік жүйенің орталықтану деңгейіне шартталған.

АҚШ үкіметі алдындағы өз міндеттемелерін өтемеген және Халықаралық валюталық қорға мүше емес елдерге несиені беруге тыйым салатын Джонсон заңы (1934 жылдан бері) деп аталатын АҚШ-та заң қабылданған.

Коммерциялық банктер өзінің тәуекел деңгейін талдап және қалай басқару керектігі тек нақты жағдайларға ғана тәуелді болады.

Бақылау сұрақтары

1. Экономикалық тәуекелдің шегі немен белгіленеді?
2. Қандай түрде тәуекелдің резервтік қоры тәуекелділік әрекетке көзқарасын өзгертеді?
3. Қандай жағдайда тәуекел құқықты болып табылады?
4. Теріс нәтижеде тәуекел қорғала ма (шығынды) және егер қорғалса қандай жағдайда?
5. Құқықты әрекетті тәуекел деген не?

5 Тарау. ТӘУЕКЕЛДІ БАСҚАРУ МЕХАНИЗІМІ

5.1 Тәуекелді басқарудың негізгі принциптері

Тәуекел шартында және онымен байланысты шығынды механизмді жасау жұмысында қажеттілік пайда болжау мен шешімді қабылдау мен мақсатына жету мақсаты ол тәуекелді ескеруге мүмкіндік берер еді. Мұндай механизм менеджмент тәуекелі болып табылады.

Тәуекелді басқару қабылдау әдістерінң жиынтығы ретінде сипатталады және белгілі шамада іс- шараларда тәуекел жағдайлардың болуы мен қорытындыға шаралар қолдану немесе теріс салдардың төмендеуіне рұқсат береді.

Жүйе сияқты тәуекелді басқару 2 жүйеліктен: (субъективті) басқарудың және (объектілі) басқарудан тұрады.

Менеджмент тәуекелі объектісі болып тәуекелдер, капиталдың тәуекел салымы, тәуекел өткізімі процесінде субъектілердің шаруашылықты жүргізу аралығындағы экономикалық қатынастар табылады.

Менеджмент тәуекелі жүйесінде субъектіні басқару болып қаржы менеджерлері немесе тәуекел менеджерлері болып табылады, олар түрлі әдістермен, амалдармен басқару объектісіне әсер етуі керек. Менеджердің негізгі мақсаты әрекеттің сондайбір нұсқауын тауып алу керек, ол тәуекелдің оңтайлы үйлесімімен кірісін қамтамасыз етеді, бұдан шығатын қорытынды, кіріс жоба болған сайын оны өткізілімін тәуекел дәрежесі тым жоғары.

Мұнымен басты мақсаты болып:

- жоғарламаған тәуекел дәрежесін бағалау ,
- тәуекел дәрежесін бағалау;
- берілген тәуекел дәрежесін ұйымдастыру үшін сараптау;
- тәуекелді ескерту немесе төмендеуі бойынша қажетті жағдай

шара жасау;

- шығын келтірілген максималды - мүмкіндікті қайтаруға шараларды қолдануда тәуекел оқиғалары болады.

Нақты әдістер және қабылдаулар кәсіпкерлік әрекеттің мамандығына байланысты, ал сонымен қатар субъектінің кәсіби дайындығына – менеджер тәуекеліне байланысты.

Тәуекелді басқарудың негізгі принциптері:

- өз капиталы мүмкіндік бере алатынынан асып тәуекел етуге болмайды;

- тәуекел салдары туралы ойлаған жөн, яғни, бұл жағдайды болжап және оны кішірейту;

- шығын үшін көппен тәуекел етуге болады.

Бірінші принциптің жөнелтілімі тәуекел жағдайдың келу кезінде максимал ықтимал шығынды белгілеу қажеттілігін болжайды. Салынған капитал көлемі мен қаржы қорымен ықтимал шығынды сәйкестендіру қажет. Бұл шығын дамуды белгілеу қаржы жағдайына болашақта банкроттыққа дейін әсері белгілеу.

Екінші принциптің өткізілімі үшін шығын мөлшері мен оның ықтималдылығын бағалау қажеттілігі талап етіледі, ал содан кейін өз міндеттілігіне тәуекелді алу мүмкіндігі туралы шешім қабылдау немесе жаққа тәуелділікті басқа тұлғаға жауапкершілікке бару немесе (тәуекел) іс- шарасынан бас тарту.

Үшінші принцип өткізілімі іс- шараларды енгізу туралы шешімді қабылдас бұрын ықтимал шығын есебі туралы шешімді қабылдау қажеттілігін болжайды.

Аса тәжірибелі болып екінші принцип, тәуекелдің рұқсат ету жағдайын табуға шақырылған:

- тәуекелден құтылу;
- тәуекелдің төмендеу,
- тәуекелді қабылдау.

Тәуекелді қабылдау – іс- шаралардың өткізілімінен бас тарту.

Тәуекелдің төмендеуі – ықтималдылықтың қысқартылуын және шығын көлемін болжайды. Толық немесе бөлшектеп басқа біреуге беру тәуекелді дәрежесінің төмендеуінің амалдарының бірі.

Тәуекелді қабылдау – кәсіпкерге тәуекелдің барлығын қалдыру деген сөз, бұл мүмкіндік меншік капиталымен күтілген шығынды қайтарып алу. Тәуекелді басқару теориясы мен тәжірибесі бір қатар ережелер жасады, олардың негізінде тәуекелді басқаруды қабылдаудың сол немесе өзгесін және шешім нұсқаларын тандап алуы іске алады. Ережелердің негізі болып табылатын :

- ұтыс максимумы (агрессияшыл кәсіпкер)
- ұтыс пен ұтылыстың оңтайлы сәйкестігі (ақылды кәсіпкер)
- нәтиженің оңтайлы ықтималдылығы (консервативті кәсіпкер).

Басқарушылық бұл – басқаруға басқарушы жүйенің мақсатты әсері белгілі мақсаттарға жету мақсатымен, қойылған мақсатты шешу мақсатымен. Басқарушылық шешімді ұйымның орындауымен байланысты.

Тәуекелді басқару процесін екі құрамға бөледі:

- тәуекел сараптамасы;
- тәуекелді шығарып тастау шарасы мен минимизациясы.

Тәуекел талдауы жиынтықты және тәуекел тұрғысы бойынша берілген өңдеуді, сонымен қатар тәуекелдің сапалық және сандық

сараптамасын қосады. Шығарып тастау және тәуекел шектің – жіберілетін деңгейінің түсінігін, тәуекелді төмендетудің әдістерін таңдау, капитал салымды тәуекел нұсқаларын қалыптастыру, күтілген қайтарып алу мөлшерін салыстыру негізінде және тәуекел мөлшерінде олардың оңтайлылығының бағасы. Тәуекелді басқару процесінің негізгі кезеңдері I- сызбада келтірілген.

Тәуекел тұрғысы бойынша жинақ пен берілгенді өңдеу бұл-тәуекелдің бастапқы және негізгі кезеңдері. Ақпараттар анық, толық болған дұрыс және мақсаттан және тәуекел жағдайдың мақсатының сипатынан тәуекел жағдайы ықтималдылығының келуін белгілеу керек (банктік жұмыс үшін қайтарып алу мүмкіндігі қаржылық туралы, серіктестер мен бәсекелестердің төлемқабілетсіздігі туралы, серіктестің саяси және экономикалық жағдайы туралы ақпарат, тауарлар нарығының жағдайы мен қызмет көрсету, сақтандыру шарттары туралы ақпарат.

Өткенде осындай жобалар тәжірибесі туралы мәліметтер мұндай ақпараттар қайнары бола алады. Яғни, статистикалық ақпараттар сараптамасы, сарапшылар көзқарасы, әртүрлі түрдегі аналитикалық шолулар, арнайы компаниялар мәліметтері.

Тәуекелді басқару процесінде және сапалы ақпараттарға негізгі талаптар қойылады, бұл толық ақпараттардың жоқтығымен шартталған, сонымен бірге шығын әкелуге қабілетті тәуекел факторы болып табылады.

Ақпараттар болу мен оны мәнді дәрежеде дұрыс пайдалану таңдалған шешімді белгілей алады. Берілген сандық статистикалық өлшемнен құралғаннан басқа, тікелей тимейтін ақпарат өзіне өлшемді шамаға қосады, мысалы, ықтимал шешімдер және олардың нәтижелері туралы болжамдар. Ізденіс мен іскерлік шешімді таңдауда пайда болады, қиындықтарды тәжірибеде көрсетеді, ол алдымен жеткіліксіз жоғары сапа және толық емес бар ақпараттарға шартталған.

Күрделі шешімдерді өңдеуде пайда болған ақпараттармен байланысты негізгі қиындықтарды келесі топтарға бөлуге болады.

Біріншіден, бастапқы статистикалық ақпараттардың шынайылығы мен жеткіліксіздігі.

Екіншіден, кейбір ақпараттар бөлігі сапалы сипаты бар және сандық бағаға берілмейді. Жоспарлардың өткізіліміне саяси және есптеуге болашақ табыстың экономикалық нәтижесі және т.б. бағалауға болмайды. Бірақ, факторлар мен құбылыстар шешім нәтижелеріне мәнді әсерін тигізеді, оларды еске алмайсын.

Үшіншіден, шешімді дайындау процесінде жиі жағдайлар пайда болады, керекті ақпаратты алуға болады, алайда көп уақытты немесе

қаражатты кетіруге байланысты шешімді қабылдауда ол жоқ.

Төртіншіден, факторлардың үлкен тобы болашақта шешімнің өткізіліміне әсер ете алады, бірақ дәл болжай алмайсың.

Бесіншіден, шешімді таңдау кезінде аса мәнді қиындықтардың бірі кез келген ғылыми немесе техникалық идеялардан тұрады, ол өзінде оның өткізілімінің түрлі сызбасының әлеуметтік ықтималдылығын кұрайды, ал кез келген экономикалық әрекет көптеген шығындарға әкеледі. Шешімнің аса жақсы нұсқауын таңдау мәселесінде пайда болды және сондықтан әдетте шектелген қорларға барады, ал сонынан бір нұсқауды қабылдау үнемі басқа шешімдерге тараумен байланысты.

Алтыншыдан, ықтимал шығындарды салыстыруға әкеле алатын негізде аса жалпыланған шығындар көп мәнділігімен соқтығысамыз. Ықтимал шешімдерден жалпылама баға алу үшін нәтижелікке, маңыздылыққа, құндылыққа және әрқайсысынан пайдалылыққа жататын айырмашылығы, байсалды кедергілер болып табылады. Осымен байланысты күрделі мәселелерді шешудің басты ерекшеліктері қолданудың есебі, мұнда үнемі жетекшілер, ғалымдар, мамндар пікірін пайдалану мен түптеуден құралады. Мұндай пікірлер ақпараттың жеткіліксіздігін шағын болса да өтемін жасауға жеке және объектілердің болашақ жағдайы туралы мамандардың ұсынысын екере отырып, ұжымдық тәжірибені толық пайдалануға рұқсат береді.

Ғылым мен техниканың даму заңдылығы жаңа білім, ғылыми-техникалық ақпаратты ұзақ уақытты мерзімінің ағысында жиналуынан құралады. Бұл жинақ жиі емес жабық формада ғалымдар мен жасаушылардың түйсігінде жүреді. Олар басқалардай емес, жұмыс істейтін осы аймақта перспективасын бағалауға қабілетті ол жүйенің өзі құруына қатысты сипаттамасына әкеледі.

Көптеген күрделі ғылыми және техникалық мәселелерді шешуде жүйеленбеген жеке мамандар пікірін пайдалану негізгі элементтердің көп түрлілігінің өзара байланысы арасында және олардың барлығын басып алу мүмкін еместігін тәжірибеде көрсетеді. Шешім дайындығының дәстүрлі процедурасын пайдалануда факторлардың кең диапозонын қарстыру мәселелерді шешудің баламалы жолдың күллі спектрін ескеру мүмкін емес.

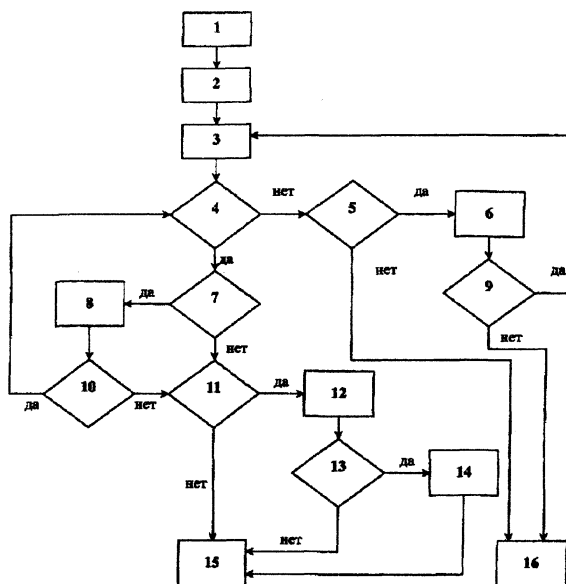
Алайда есекрген жөн, кең мәліметті алу қымбат және ақпараттың нақты еместігінің төмендігі қосымша шығынды талап етеді. Ақпаратты таңдауда уақыт факторын ескерген дұрыс. Толық ақпарат жинағын толық емес жағдайдың бірі ретінде, экономикалық жұмыс істеген мақсатты экономикалық түсінік үшін толық емес ақпараттар нәтижесінің шығын мүмкіндігін қосымша ақпарат алу құндылығымен өлшенген жөн. Ақпараттың толық еместігін шығын толық ақпарат және

оныз да күткен нәтиже арасындағы әртүрлі ретінде анықталады.

Тәуекел сараптамасында маңызды рөлді оның сапалық және сандық бағалары ойнайды.

Сапалы сараптама бастапқы шығуын және тәуекел себебін болжайды, кезеңдер шығуынан тәуекел пайда болады; барлық ықтимал тәуекелдердің идентификациясы тәжірибелік пайда мен тәуекел шешімдердің ықтимал негативті нәтижесінің шығуы.

Сапалы сарапманың нәтижесінің қорытындысы бағаның сандық кезеңі болып табылады.

Сурет 4 -Тәуекелді басқару процесінің сызба блогі

1. Жиілік және мәліметтерді өңдеу
2. Тәуекелдің сапалы сараптамасы
3. Тәуекелдің сандық бағасы
4. Тәуекелді приемлемды бағасы
- 5,11.Тәуекелдің төмендеу ықтималдылығының бағасы
- 6, 12. Әдістер таңдауы және тәуекелді төмендету нұсқаларының қалыптасуы
7. Тәуекелдің ұлғаю ықтималдылығының бағасы
8. Тәуекелді ұлғайтуда нұсқалардың талдауы мен қалыптасуы
- 9,13. Тәуекел төмендігінің мақсаттылық бағасы

14. Тәуекелді төмендетудің нұсқаларын таңдау
15. Жобаның өткізілімі (тәуекелді қабылдау)
16. Жобаның өткізілімінен бас тарту (тәуекелден құтылу)

Сандық баға тәуекелдер мен тұтастай жобасы бойынша сандық белгісін болжайды. Бұл кезеңде тәуекелділік жағдайлар мен соңының сандық мәнділігін белгілейді. Тәуекел дәрежесінің сандық бағасы жүзеге асады.

Тәуекел деңгейінің берілген нақты жағдайында жіберілген болып белгілененді:

Экономикалық әдебиеттерде тәуекелдің сандық бағасының көптеген әдістерін баяндайды. Аса таралған болып:

- статистикалық әдіс;
- сараптамалық әдісі.

Статистикалық әдістің мәні статистикалық шығынды және нақты жағдайларда кірісті зерттуде қорытындыланады, өлшем құруда және сол немесе басқа нәтижесінің жиі болуынан, сол базада аса ықтимал болжамды құру. Статистикалық әдіс үшін мәліметтердің ас көлемдігі қажет, ал бұл үнемі қол жеткіліксіз.

Сараптамалық бағаның әдісі тәуекелдің сандық бағасын алумен қорытындыланады, ас тәжірибелі кәсіпкерлер және мамандар өңдеудің негізінде .

Бұл әдіс күрделі формальді емес мәселелерді шешуде статистикалық шынайы ақпараттар жоқтығында қолданылады.

5.2 Тәуекелдің сандық бағасына жалпы әдістемелік әдістер

Категория тәуекелі ықтималды сондықтан белгісіздік процесінде және тәуекелдің дәрежесінің сандық белгілік ықтималды есептесуге пайдаланады. Есептесудің статистикалық әдісінің басты құралы.

X (кіріс) зерттелетін кездейсоқ өлшемінің орташа мәні

Дисперия σ^2

σ^2 (стандартты) ортақ квадраттың қалдығы

v вариация коэффициенті

Зерттелетін кездейсоқ өлшемнің ықтимал бөлінісі

Статистикалық теориясынан (n) шектік саныны үшін кездейсоқ өлшемнің ықтимал мәнінің орташа мүмкіндігі:

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^n X_i P_i;$$

Мұндағы X_i -кездейсоқ өлшемнің мәні.

P_i – кездейсоқ өлшемнің пайда болу ықтималдылығы.

Орташа өлшем – күтілген нәтиженің жалпы сандық сипаттамасын береді.

Дисперсия коэффициенті:

$$\sigma^2 = \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 P_i;$$

Дисперсия - қалдық квадраттардан орташа өлшемдердің орташа нәтижеден өзгерісті нәтиженің шамасын көрсетеді:

$$\sigma = \sqrt{\sigma^2}$$

Дисперсия және орташа квадратты қалдықтар абсолюттік шама және варьерлік белгісі өлшенетін бірлікте ол да өлшеуде қызмет көрсетеді. Өзгеріс шамасының сараптамасы үшін вариация коэффициенттері жиі қолданылады, орташа арифметикалыққа орташа квадратты қалдықтың дәрежесін көрсетеді:

$$v = \frac{\sigma}{\bar{a}}$$

Варияция коэффициенті арқылы бөлігінің ықтимал кернеулігінің дәрежесін салыстырады.

Күтілген нәтиженің қалыптасуына көптеген факторлар қатысады, онда әрине кездейсоқ өлшем болып табылады. Кездейсоқ өлшемнің бірі оның ықтималдылығының бөліну заңдылығы. Бөліністің сипаты мен түрі зерттелетін құбылыстың табиғатын және ортақ шартын көрсетеді.

Тәжірибеде көрсеткендей, әлеуметтік – экономикалық құбылыстардың бөлінісінің сипаттамасы үшін аса жиі қалыпты бөлінісін қолданылады.

Қалыпты бөлініс заңы былай дейді: Бір кезде жағдайдың бөлінісі үшін сипаттама, олардың шығыны өзімен тәуелсіз факторлардың үлкен санының біріккен әрекетінің нәтижесін береді. Факторлардың бірі иеленген әсерін білдірмейді. Тәжірибеде қабылданған бөліністің түсінігін тексеру үшін келісім категориясы қолданылады (империялық және теория аралығында) олар бөлініс заңдылығы туралы қабылданған гипотезді қабылдау немесе қабылдануды білдіреді, қалыты бөлініс ықтималдылығының теориясына келісілген кездейсоқ өлшем үздіксіз

және оның бөлініс функциясы $y=f(x)$ түрі болып табылады және x әрбір нүктесі үшін ықтималдылық бөлінісінің тығыздығын белгілейді.

Қалыпты графикалық функциясы $y=f(x)$ түрін және x әрбір нүктесі үшін ықтималдылық бөлінісінің тығыздығын белгілейді. Қалыпты таратылымның дифференциалды функциясының графикасының маңызды қасиеті, ауданның, қалыпты шектелген қисық және осымен үнемі 1 тең.

Қалыпты таратудың тығыздық функциясын қолдану (ықтималдылық) жиілігін білуді, күтілген өлшемнің пайда болуын білуге мүмкіндік береді.

Кездейсоқ өлшемнің бағасы үшін түсуге ықтималдылық тығыздығының интегралды функциясы қолданылады.

Берілген интервал α - дан β - дейін кездейсоқ өлшемнің түсу ықтималдылығы келесі түрде .

$$P=(\alpha < x < \beta) = \dots$$

Жоғарыда баяндалған ереже бастапқы болып табылады. Статистикалық әдістер арқылы сандық баға үшін қолданылған.

(α) күтілген нәтижесінің жібірілетін максималды қалдығын беруде принциптерді белгілейік, α - да нәтиже болу керек.

$$X_1 = X_{ix} - \Delta$$

$$X_2 = X_{ix} - \Delta$$

X_{ix} шектен тыс ықтималдылығы қандай деген сұрақ шынайы, бұл ықтималдылық штрихталмаған учаскенің ауданы есепжолымен есептелген берілуі мүмкін. Қисық қалыпты таратудың қасиеттілігінен шығатын P_2 белгісіз нәтиженің дәрежесін белгілейді.

$$P_2 = 1 - P_1$$

Ереже ретінде, оң жақтағы оң нәтиженің өзгерісінің шекарасы белгіленбейді. Тәуекел өлшемін белгілеуде жағдаяттағы бойынша

жүреді, ($X_{ix} \leq x_1$)

$$P_2 = P(X_{ix} > x_1)$$

$$P_1 = P(X_{ix} > x_1)$$

Тәуекелдің сандық бағасы және олардың белгілену әдістері.

Кез келген күрделі көрсеткіштен белгілі, көрсеткіштің белгілі өлшемін беру жалғыз өлшеміне сәйкес келеді.

Зерттелетін (δ) өлшеміне ықтимал таратудың графигін құрса, онда беру функциясын құруға болады және қандай ықтимал ұту немесе ұтылудың басып алудың мүмкін екенін бағалауға болады.

Беру өлшемін таразылап, X зерттелетін өлшеміне түсу ықтималдылығының сәйкестігі $X_1 - X_j$ оны теріс аймақ $X_1 - X_j$ түсу ықтималдылығымен сәйкестендірсе K - тәуекелді анықтауға болады, ықтималдылықтың ұтылыс функциясының ұту ықтималдылығына қатынасына:

$$P = \frac{\hat{O}_{\pm} / \bar{n}}{\hat{O}_{\pm} / \hat{o}}$$

тәуекел кішірейеді, егер оң аймақта жағдайдың ықтималдылығы бар болса, ол сонымен бірге кішірейеді, егер оң аймақта қайтарым болса, немесе шығын теріс аймақта болса жоғарыда көрсетілген тәуекелдің коэффициентті қолдауда жеткіліксіздіктің бірі болып табылады. Жеткіліксіздіктен арылу үшін 0- ден 1- ге дейін қалыптастырылған шекаралар іске асырылады. Тәуекелдің коэффициентінің басқа жеткіліксіздігі, ол оның көмегімен субъективті факторларды ескеру мүмкін емес. Тәуекелді салмақты жеткіліксіздігі оның анықталуы үшін нақты қайтарым функциясын құру болып табылады. Осындай байланысты құру түрлі экономикалық көрсеткіштер үшін аса күрделі, оны ірі жобаларда компьютерді бағдарламалардың көмегімен бағалауда қолданылады.

Жоғарыда көрсетілген жеткіліксіздіктен, тәжірибе саласында түрлі тәуекел критерилерін қолдануға әкеледі, күрделі шешімді жағдайларда және кәсіпкерлік әрекеттер онымен бірге тәуекелдің сандық бағасы шкаламен толықтырылады, оларды тәуекелдің ұсынысты дәрежесі ретінде қарастыруға болады.

Мысалға: баға шкаласына 0,1-ден 0,25 –ке дейін критерилерін қосуға болады, жеткілікті тәуекел 0,25 ас жоғары. Тәуекел бағасының аса тартылған әдісінің бірі болып қолданылған

$$R = \Phi_n * P,$$

Мұнда Φ_n – шығын өлшемі.

P - тәуекел жағдайдың басу ықтималдылығы

Инвестициялық қаржы саласында критерии сапасында жобалардың тәуекел сандық бағасында капитал саламы келесі көрсеткіштерді қолданған жөн:

- ықтимал нәтиженің орташа күтілген мәні;
- орташа кварталды қалдық.

Бұған қоса К тәуекелдің түрінің өзгерісін қолдануға болады, ол барлық капиталдың құндылығына ықтимал шығынның максималды өлшеміннің қарым - қатынасы ретінде есептелген. Тәуекел К жақын тәуекел банкроттықты белгілейді. Көрсетілген әдістерден басқа тәуекелдің сандық бағасына спецификалық әдістер мен тәуекелдің жеке түрлерінің бағасы үшін қабылдаулар бар.

Қазіргі уақытта ғылыми - түсініктеме ұсыныстар приемливості бойынша сол немесе басқа тәуекелдің деңгейінде нақты жағдайда белгілеу.

Кесте 2 - Тәуекелдің эмперикалық шкала деңгейі

Қаланбаған шығынның ықтималдылығы (тәуекел өлшемі)	Тәуекел градациясының атауы
1- ден 0,1-ге дейін	Минималды
0,1 –ден 0,3-ке дейін	Шағын
0,3-тен 0,4-ке дейін	Орташа
0,4-тен 0,6-ға дейін	Жоғары
0,6-дан 0,8 –ге дейін	Максималды
0,8 –ден 1-ге дейін	Критерилі

Шкаланы құрастырушылар пікірінше, бірінші үш деңгей қалыпты немесе тәуекелге сәйкес келеді, ондайда кәдімгі шешім шығару ұсынылады. Үлкен деңгейімен шешу тәуекелге жақын шешімді қабылдаушы тұлғаларға байланысты.

Вариация коэффициентінің приемлемді бағалауда келесі параметрлерге бағдарлануға болады. Егер тәуекел кернеулігі 0,1- ден 0,2 –ге қолайлы, 0,25 жоғары.

Тәртіпті стратегиялық таңдауымен бірге нақты шешімді қабылдауда кәсіпке мақсатты айыра білу және белгіленген аймақта бөлу (тәуекел аймағында) деңгейге байланысты, ықтимал шығын болды. Тәуекелдің сандық бағасының жеткіліксіздігін орындауда басқарушылық шешімдер қабылдау процесінде өңдеу мен тәуекелдің арнайы шкалаларын пайдалану, олар тәуекелге баратын кәсіпкердің тәртібін жетілдіруге рұқсат береді.

Көрсеткіштер көптігі, соның нәтижесінде тәуекел бағасы іске асады, оларды қолдану бойынша тәуекел мен ұсыныстар туады. Аса

шкаласының көп түрлігі негізделген эмперикалық тәуекел шкаласы болып табылады. 2 кестеде көрсетілген, оны тәуекел аймағында қолдануға болады деп зерттеушілер ұсынған.

Банкроттық тәуекелді белгілеуде көптеген көзқарастар мен көптеген коэффициенттер бар. Жаңа әдістердің бірі тәуекелдің сандық бағасының шкаласын қалыптастыруға шын күтілген шығынының өлшемі тәуекелдің шкалалық оңтайлы сипаттамасы. Ықтимал шығынның деңгейіне қарағанда тәуекел келесі шартталған аймақтан бөліну жолымен іске асады:

- тиімді тәуекел аймағы;
- жіберілетін тәуекел аймағы;
- сыншылдық тәуекел аймағы;
- апатық тәуекел аймағы.

Приемлемді тәуекел аймағы үшін таза кіріс жағдайының сипаты, екінші аймақ үшін есептік мөлшерінен асырылмайтын кіріс (күтілген): бұндай аймақ үшін шығын ықтимал, есептік мөлшерінен асырады, бірақ күтілетін кірістен өлшемін асрмайды: күтілген кірістен асып түсуге және кәсіпорын мүлкіне тең мөлшерне жетуге қабілетті.

5.3 Ұйым және тәуекел бағасының талдау әдістерін пайдалану

Талдау бағаларының әдістік мәнділігі сарапшылардың жүргізген интуитивті – логикалық талдауы мәселесі пайымдықтың сандық бағасы мен нәтижелі формальді өңдеуі тұйықталады. Нәтижені өңдеуді алумен сарапшылардың жинақталған көзқарасы мәселесін шешу ретінде қабылданады. Интуицияны кешенді пайдалануы формальді өңдеуімен мәселені нәтижелі шешімін алуға мүмкіндік береді.

Сарапшылар басқару процесінің өз рөлін орындауда 2 негізгі функцияны шығарады: объектілерді қалыптастырады (баламалы жағдаяттар, мақсаттар, шешімдер және т.б.) және олардың сипаттамасының өлшемін өндіреді (жағдайдың жетілу ықтималдылығы мақсаттардың мәнді коэффициенттері шешімді жоғары қою және т.б.). Объектілерді қалыптастыру сарапшылармен логикалық ойлау және интуиция негізінде жүзеге асды. Мұнымен білім мен сарапшылар тәжірибесі үлкен рөлді ойнайды. Объектілер сипаттамасының өлшемі сарапшылардан білім мен өлшем теорияларынан талап етіледі. Сарапшылық бағалар әдісінің сипаттамалық ерекшеліктері қалыптаспайтын мәселелердің күрделі шешімінің ғылыми құралы болып табылады, біріншіден барлық сараптама жүргізуші ғылыми қалыптасқан ұйым әрбір кезеңнің аса нәтижелік жұмысымен қамтамасыз етеді және екіншіден сараптаманы ұйымдастырушы ретінде

сандық әдістерін қолдануды, солай нәтижелерді қалыптасқан топтық өңдеу және сарапшылар пікірін бағалау. Бұл екі ерекшеліктер сарапшылық бағалардың әдісін кәдімгі бұрыннан белгілі сараптамалар айыра алады, адамдық әрекеттің түрлі салаларында кең қолданылады.

Статистикалық әдістер қолдануда түрлі себептермен, жағдаяттарда, мүмкін емес, тәуекел деңгейін бағалауда эвристикалық әдісі кең қолданылады.

Эвристикалық әдістер ерекшеліктері мен үлгілері алынатын шешімнің қатал математикалық дәлелдемелер онтайлығының жоқтығы.

Әрекеттің түрлі аймақтарында сараптамалық бағаның әдістерін кең қолданады (сараптамалар, консилиумдар, кеңестер). Практикалық әрекетте жеке сияқты топтық та сараптамалық бағалар қолданылады. Жеке сараптамалық бағаларды қолданудың негізгі мақсаттары болып табылатындар:

- оқиғаның даму әрекетін және болашақта құбылысты болжау, сонымен қатар осы олардың бағасы;
- басқа сарапшылар ұсынылған сараптама мен нәтижелерді жинақтау;
- басқа мамандар мен ұйымдардың жұмысқа (пікірі, сараптамасы) қорытынды шығару.

Жеке сараптама беделі жылдам ақпаратты алу мен аса үлкен емес шығындарына жататын болып табылады. Жеткіліксіздікке жоғары деңгейлі субъектілікті жатқызуға болады және бағаны дәлелі ретінде сенімділігінің жоқтығы.

Ұжымдық сараптамалық бағаны бұл жеткіліксіздіктерді шеттетеді. Топтық пікір білдіру процесіне, жеке бағаны салыстыру бойынша келесі айыра алатын ерекшеліктер беруші:

- ұжымдық бағаларды аса субъективті;
- олардың негізінде дәлелді үлкен дәрежесі бар шешім қабылдауы.

Топтық сараптамалық процедурасы келесі түрлерін айқындайды:

- ашық немесе жабық дауыс беру салдарымен тұрақты мәселелерді анық талқылау;
- талқылау мен дауыс берусіз еркін пікір білдіру;
- жабық дауыс беру немесе сарапшылар сауалдарына сауалнама алу салдарымен жабық талқылау.

Сарапшылық бағалауды қолдану бойынша ұйым жұмысының басқарушы құжатты дайындау мен басып шығару болып табылады, мұнда жұмыс тұжырымдалып, мақсатталған және оны орындау бойынша негізгі ережесі болып табылады. Осы құжатты келесі

мәселелер көрсетілген жөн:

- тапсырма мен тәжірибе қолайлы;
- тәжірибе мақсаты;
- тәжірибелі қажеттілігінің қалануы;
- жұмысты орындау мерзімі;
- басқарудың тапсырмасы мен топ құрамы;
- топтың міндеттері мен құқықтылығы;
- жұмыстың қаржылық және материалдық қамтамасыздығы.

Бұл құжатты дайындау үшін сонымен бірге басқарма үшін бүкіл жұмысқа сараптама басқарушысы тағайындалады, оған басқару тобын қалыптастыру және оның жұмысына ұйымдастырушы міндеттілігі артылады.

Басқару тобын қалыптастырғаннан кейін келесі тәртіпте сарапшылық топты талдау жұмысы жүзеге асады, шешілетін мәселені анықтау, әрекеттің әрбір аймағы бойынша сарапшылардың іскерлік құрамын белгілеу мәселесімен байланысты әрекет аймағының шеңберлік белгілеу, оларды тауып алу есебімен сарапшылардың алдын ала тізімін айқындау, жұмысқа қатысуға сарапшылар келісімін алу, сарапшылық топтың аяқталған тізімін құру.

Сарапшылар тобының қалыптасу процесімен паралельді басқару тобы ұйым өндіріс және сарапшылар сауалдары әдісін жүргізеді, бұнымен қоса келесі мәселелерді шешеді:

- сауалды жүргізу орны мен уақыты;
- сұрақтар саны мен тапсырмасы туры;
- сауалдар жүргізу формасы;
- сауалдар фиксациясының тәртібі мен нәтижелер жиынтығы;
- қажетті құжаттар құрамы.

Басқару тобының келесі кезеңі сауалдар болып табылады. Берілген кезеңде тапсырмалы және өңдеудің мерзімін, процедура және өндіру алгоритімі, өндіруді жүргізу үшін күш пен қаражатты белгілеген жөн.

Сарапшылардың тікелей сауалдар жүргізу процесінде және оның нәтижелерін басқару тобы өңделген жоспармен сәйкес жұмыс комплексін орындау жүзеге асырады, қажеттілік шамасы бойынша мазмұн, мерзім және қорды қамтамасыз етуде оны корректілеу.

Басқару тобының соңғы кезеңі болып жұмыс нәтижесін әрлендіру болып табылады. Бұл кезеңде сарапшылық бағалау нәтижелерінің талдауы жүргізіледі, есеп беруді құрастыру, нәтижелерді талқылау және қолдау, бекітуге жұмыс қорытындысын беру, сараптау және жақты ұйымдастырудың нәтижелерімен танысу.

Сарапшылар талдауы.

Сарапшылық бағалау процедурасының өткізілімі үшін

сарапшылар тобын қалыптастыру. Ортақ талаптар бойынша сарапшылар тобын құру сараптамалық мәселелері нәтижелі шешімі болып табылады.

Мәселелерді шешудің нәтижелігі сарапшының нақты сипаттамасы және оған шағыны болып белгіленеді. Сараптамалық зерттеу нақтылығы тек мәселені дұрыс шешу мен оның нәтижелерін талдау негізінде белгіленуі мүмкін. Сарапшыларды пайдалану шартталған, ол бір ақпаратты алуда басқа да тәсілінің жоқтығы.

Сондықтан сараптаманың нақты бағасы, ереже ретінде, тек тәжірибелі мәліметтен кейін жүзеге асады.

Егер сараптамада мысалға бір және сол сарапшылар құрамынан жүйелі жүргізілсе, онда сарапшылар тобының нақты жұмысы бойынша статистикалық жинағының мүмкіндігі пайда болады және нақтылықтың сандық бағасының беріктілігін алу. Бұл бағаны келесі сараптама үшін сарапшылар тобының нақтылығы бойынша сандық мәліметте қолдануға болады.

Топтық сараптамалық бағалауының нақтылығы топта сарапшылардың ортақ санына, топтағы түрлі мамандардың несібелік құрамына, сарапшылар сипаттамасына байланысты. Нақтылыққа байланысты сипаттаманы тізілген факторлардан белгілеу болып табылатын сараптамаларды талдау процедурасының тағы бір мәселесі. Талдау процедурасының күрделі мәселесі болып табылатын сараптаманың әрекеті мен нәтижесіне мәнді әсер етуші сараптаманың сипаттамасының жүйесін қалыптастыру. Бұл сипаттамалар маманның спецификалық қасиетін және сараптамаға әсер ететін адамдар арасындағы қарым - қатынастарын бейнелей алуы қажет. Сипаттаманың маңызды талабы осы сипаттамамен өлшенеді.

Топтағы сарапшылардың максималды саны қаржылық қор бойынша шектелумен тексеріледі. Төлемге шығындар сарапшылар санымен нақтылық арасындағы байланысты белгілеген соң басқару, басқармаға бұл ақпаратты ұсынады және баламалы шешімінің ықтималдылығын қалыптастырады.

Мұндай баламалар сияқты сараптамалық бағалаулар нәтижелерінің нақтылығы сараптамалық төлеміне шығын бойынша шектігі орындаушы қамтамасыз ету деңгейіне дейін төмендеуі мүмкін. Немесе сарапшылардың төлемге сараптамасының нақтылығына бастапқы талаптарды сақтау және шығындарды ұлғайту.

Сарапшылар талдауы бойынша жұмыстың келесі кезеңдері сарапшылардың алдын ала тізімін құру болып табылады. Бұл тізімді құруда сарапшылар сапалы талдау жүргізеді. Сарапшылар сапасы есебінен басқа сипаттамада олардың табылу орны мен таңдалған

мамандар қатысу ықтималдылығы белгілененді. Сапаны бағалауда сараптамада кандидаттарды аса жақсы білетін адамдар ескереді.

Сараптамашылардың тізім құруы бойынша оларға сараптамаға қатысуға шақырумен хат жолданады. Хаттарда сараптаманы жүргізу максаттары, мерзімі, жүргізу тәртібі, жұмыстың көлемі мен марапаттау шарты түсіндіріледі. Хатқа сараптамашыларға берілген сауалнамалар және өзін-өзі бағалау құзіреттілігі қосымша берілген.

Сарапшылар жауабын алғаннан кейін, басқару тобының тізімін құрайды. Тізімнің бекітілген құрамынан кейін сарапшыларға оларды тобының құрамына енгізу туралы мәлімет жіберіледі. Егер сараптамалық бағалар сауалнама әдісімен жүргізілсе, онда бір уақытта сарапшылық топқа енгізу туралы барлық сарапшыларға сауалнама жіберіледі, оларды толтыру үшін қажетті нұсқауы жіберіледі.

Сарапшылар олардың сарапшыларға енгізу туралы хабарлау кезінде сараптауды талдау бойынша жұмыспен аяқталады.

Сауал – бұл басқару тобының және сарапшылардың бірлескен жұмысының кезеңі. Сауалдың негізгі құрамы болып табылатындар:

- сарапшылардың тапсырма қойылымы мен сұрақтар ұсынысы;
- сарапшыларды ақпаратпен қамтамасыз ету;
- талқылау, ұсыныстар бағасының сарапшылармен өңделуі;
- сарапшылар жұмысының нәтижелігінің жиынтығы.

Сауалдар процесінде шешілетін тапсырманың үш түрін атауға болады::

- берілген объектілердің сапалылығы мен сандығы;
- жаңа объектілердің құрлымы мен бағасы.

Ұжымдық сараптамада сауалдың негізгі түрлері қолданылады:

- пікір – сайыс;
- сауалнама алу;
- сұхбаттасу.

Сауалнама алу қайта байланыста немесе онсыз да өтіледі; сауалнама алуда қайта байланыспен өткен кезеңінің сауалының кейбір нәтижелерін сарапшыларға дерек үшін және оларды дәлелдігімен жеткізу кезінде сарапшылар бірнеше кезеңде сауал алады. Сауалды ұйымдастырудың бастысы ақпаратты максимумы және шығармашылық белсенділігінің максимумы, сарапшылардың өз бетінше жұмыс істеуі болып табылады.

Әрбір сарапшыға талданатын құбылысқа жататын бүкіл ақпаратты мүмкіндігінше жеткізуге тырысу сарапшылар сияқты сауал ұйымдастырушылар шығармашылық өз бетінше жұмыс жасау мен белсенділікті бөлектемей сараптауға жатқызады.

Алайда ақпаратты өңдеу бойынша сараптама мүмкіндігі

шетелмеген, нәтижесінде сараптама оның қарауындағы барлық ақпаратты қол домбай шешім қабылдай алады. Сонымен қатар, адаммен жаңа ақпаратты қабылдау ішкі күреспен белгіленеді және бірдей субъективтілік бағаға әсер етпейді. Осы психологиялық ерекшеліктерден сарапшылар түскен ақпаратты фиксациялау үшін техникалық жағдайларды пайдалануда жазба жолын жүргізуге қажетті мүмкіндігін ұсынған жөн және сарапшыларға ас қабылданатын түрде қисыну. Сарапшылардың ақпаратты алмастыру мәнінің қайшылығын ескеру қажет, өйткені алынған осындай ақпарат сарапшылармен құрылған шығармашылық дербестігінің үлгісін жоғалту қауіптілігін жасырады.

Сауал әрбір түрлі өз беделін және құрылыстағы жеткіліксіздігі болады, олардың арасындағы ақпарат алмасулар, сауалдың сол немесе басқа түрлі таңдау көптеген факторармен белгіленеді, олардан сараптамалық мақсаты мен тапсырмасы негізгісі болып табылады.

Сарапталған мәселе қиындығы – сауал нәтижесінде ақпараттың толықтығы мен нақтылығы, ақпараттың көлемі мен жеткіліктілігін талап ететіндігі, сауал жүргізген уақыт және сараптамаға, жалпы сауалға жіберілген құндылық және жалпы сараптама, сарапшылар сана, басқару және оларды сипаттау тобының мүшелері.

Сарапшылардың сауал жүргізгеннен кейін шығатын ақпараттар нәтижелерін өңдеуін жүзеге асырады, өңдеу үшін сандық мәліметтерін сарапшылардың жоғары қоюы және сол жоғары қоюдың негізделген құрамының белгілерін қолданады.

Өңдеу мақсаты жинақталған деректер мен жаңа ақпараттар алуда жасырын құрамында сараптамалық бағалары болып табылады.

Өңдеу нәтижелерінің негізінде мәселені шешу қалыптасады. Сандық мәліметтер сияқты сарапшылар пікірінің құрамын топтық сараптамалық бағалаудың нәтижесін өңдеудің сапалық және сандық әдісін пайдалану қажеттілігіне әкеледі. Бұл әдістердің үлес салмағы сарапшылық бағалаудың шешілетін мәселелерінің класына байланысты.

Сарапшылық бағалау әдісінің мәнділігі орынды ұйымның сарапшыларының мәселеге талдау жүргізуінде сандық пікірінің бағасы мен олардың нәтижелерін өңдеу мен тұжырымдау. Сарапшылар тобының пікірінің жиынтығының мәселесін шешу ретінде қабылдананды.

Сарапшылар құрамының сандық және талдауы мәселесінің кеңдігі, бағалар, нақтылығы, сарапшылар сипаттамасы мен шығыны негізінде талданады. Сараптама нақтылығын жоғарлату шығынды ұлғайтумен байланысты. Орналасқан қаржылық қорлар топта сарапшылардың максималды санымен шектеледі. Сарапшылар тобына

жеке сипаттама негізінде таңдайды: құзырлық, креативтік, сараптамаға қарым – қатынасы, конформизм, ойлау құрылысы, ұжымшылдық, сыншылдық.

Қазіргі уақытта тізілген сипаттамалар негізінен сапалы бағаланады. Тек олардың кейбірі ғана сандық бағаны жүргізуге тырысады. Құзырлық дәрежесінің сандық бағасы үшін құжырлық коэффициенті сарапшылар пікірінше өлшенген есебімен пайдаланылады. Сараптама тобының құрамы туралы мамандар пікірі нәтижесі бойынша құзырлық коэффициентіне жататын бағалар әдісін аса қарапайым болып табылады. Сауалдар нәтижесі бойынша матрицаны қалыптастырады.

Әрбір сарапшы өзін сарапшы тобына қоса алуы немесе қоспауы мүмкін. Деректер бойынша матрицалар құзырлық коэффициентті сарапшыларға салмақ ретінде анықтайды:

Құзырлық коэффициенті сарапшыларға қатысты сан ретінде белгілейді, сарапшының сарапшылық топтық тізіміне пікір білдіру.

Сарапашылық сипаттамасының талдауы ақпаратты жинау және оны зерттеу бойынша аса еңбек сыйымдылығын талап етеді. Ереже ретінде, сараптама сипаттамасының бір бөлігі оң да, ал бір бөлігі теріс. Сипаттау келісінде және сарапашылар таңдауында олардың сапасының қайшылықтары есебімен мәселе пайда болады. Сараптама сипатының жиынтығын қалыптастыру қажет, бір жағынан оның маңызы салпы мен екінші жақтан оның жіберілетін тікелей өлшемін ескеру. Осындай сипаттама ретінде сараптаманың нақты пікірін қабылдауға болады. Алайда осындай жинақталған сипаттама мәселені шешуде өткен тәжірибеле сараптаудың қатысуы туралы ақпаратты талап етеді.

Жағдаяттар қатарында мұндай ақпараттың болмауы мүмкін. Сараптаманың нақты бағасы санды бағаланады.

Бүкіл топтық нақты бағасына әрбір сараптаудың үлесі топтағы сараптау сандарында, қарым – қатынасын сараптау тобының орташа нақты бағасын белгілейді.

Жоғарыда белгіленгендей, сарапшылар сауалдарының негізгі белгілері: сауалнама алу, сұхбаттасу, Дельфа әдісі, мұлы шабуыл, пікірсайыс болып табылады. Сауал нәтижелерін өңдеуде келесі тапсырмалар пайда болады.: сарапшылар пікірінің келесісін белгілеу; объектілердің жиынтық бағасын құру, сарапшылар арасындағы талқылау байланыстылығын белгілеу; объектіге қатысты салмақтарын белгілеу; сараптама нәтижесінің үмітінің бағасы.

Сарапшылар пікірінің келісім бағасы жеке пікірге жақын дәрежесін сипаттау, сандық шамасын анықтау жолымен шығарылады. Объектілерді ранжирлеуде сарапшылар тобының пікірінің келісімінің

шамасы ретінде конкордацияның дисперсионды коэффициентін пайдаланады (келісім коэффициенті) конкордацияның дисперсионды коэффициентін апотериолы деректерімен, яғни, объектілердің бағалау нәтижелері бойынша анықтау. Осы анықтаудың негізгі мұраты сарапшылар құзырлығы объектілердің топтық бағасымен олардың бағасының кіші дәрежесі бойынша ұсынысы болып табылады. Егер сарапшылар реттік шкалада объектілер өлшемін жүргізсе ранжирлеу әдісі салмақтар өлшемінде шек бар, сарапшылардың жеке ранжировкалары бойынша өңдеу тапсырмасы жинақталған ранжировка болып табылады. Әрбір сарапшы өз ранжировксын береді, ол жұптық салыстырманың матрицасына сәйкес келеді, сондықтан сарапшылар санына матрица саны тең. Жинақталған ранжирова жұптық салыстырма матрицасы сияқты белгіленеді, ол сарапшылардың ранжировкадан алынған аса жақсы түрде жұптық салыстырма матрицасына келісіледі. Аса жақсы келісім түсінігін тәжірибеде жиі медиана ретінде белгілейді. Медиана жұптық салыстырма матрицасы, барлық жұптық матрицаны сарапшылармен алынған ара қатынастық сомасы одан минималды болып табылады. Жұптық салыстырма матрицасы құрылымы медиомаға сәйкес, матрицаның әрбір сарапшылар үшін, элемент үшін көбінесе, қарапайым дауыстарының принциптері бойынша жүзеге асады. Алгоритмде жұптық салыстырма матрицасының жиынтықты құрылымда құзырлық коэффициентті сарапшылар құзырлығын ескеру жолымен енгізу.

Ранжирлеу нәтижесін өңдеуде екі сарапшы ранжировкасы арасында тапсырмасының белгілену байланыстылығы пайда болуы мүмкін. Өзара байланыс шарасы болып ранговой корреляция коэффициенті қызмет етеді. Көптеген ранжировканың өзара байланысының сипаттамасы немесе ранговой корреляциясының коэффициенттер матрицасы мақсаты болады. Спирменнің ранговой корреляциясының коэффициенті 1ден + 1- ге дейін өзгереді. Ол бірдей ранжировканың нөлге теңдігінде тәуелсіз сызығын есептейді. Формула бойынша корреляция коэффициентінің бағасы кездейсоқ өлшем болып табылады.

Тәуекел дәрежесін белгілейтін сараптамалық бағалар әдісін түрлі нұсқаларда пайдаланады. Мысалға, құрылыс аймағында жұмысшылар арасында жүргізілген сауал әрекетінде тәуекел дәрежесін келесі факторлардың әсері айқындалған : бірінші орында – жоба құндылығы, екінші –жұмыс көлемі, үшінші –жұмысты орындау мерзімі және т.б. Тәуекел факторларының сараптамасы негізінде үлгі құрылған, ол тәуекел жағдаяттарының жиынтығының салдарын сараптауға мүмкіндік береді. Осы тәуекел үлгісі 3 категорияға бөлінген : жұмыс көлеміне әсер

етуі, құндылығы және орындау мерзімі. Осы тәуекел категориялары үш матрицада ұсынылған. Жұмыс көлемінің матрицасы жоба бойынша нұсқалық жұмысты құраған, ол жобаның өткізілімі жағдайларын қолдануға байланысты өзгеруі мүмкін.

Жұмыс ұзақтығының матрицасы жағдайлардың өзгеруіне байланысты жоба бойынша жұмыс уақытының ұзақтығы туралы нұсқалық бірқатар деректерді құрады. Оның негізінде сыншылық жолының есебі жүзеге асты, ол жеке жұмыс пен жалпы жобаның аяқталуында ықтимал кірістерді белгілейді. Құндылық матрицасы ұдайымының ықтимал талаптарын жұмыс көлемінің өзгеруі және оларды орындаудағы кірістен және т.б құрады. Нәтижесінде ағымды қаржылық жағдайының матрицасы құрылды, комбинирлік әрекетін кірісті алу формасында жобаға қатысушылардың қаржылық жағдайына барлық қарастырылған тәуекелдің комбинирленген әрекетін, кірістер құндылығы мен кідіргісінің т.б өсуімен байланысты заимдер ұлғаюын зерттеу. Әдіс тәуекелдің өте күрделі кешенін басқарушы құрамды және көріну ықтималдылығы туралы қорытындысын және зерттелетін тәуекелдер салдарының деңгейін жасауға рұқсат береді.

Сарапшылық баға әдісі еңбек көлемді, соның ішінде және ұпайлық - өте қолайлысы. Оның жеткіліксіздігі алынған нәтижелердің субъектілігінің жарлығы болып табылады. Сонымен бірге шетелдерде сараптамалық сипаттың бағалық көрсеткішінің кең қолдануын табу, мысалы жыл сайынғы өте жақсы өндірістік корпорациялары, банктер, қаржылық компаниялар, сақтандыру қоғамдары және АҚШ-тың, Ұлыбританияның басқа фирмалары жүргізген « Экономист» және «Фортун» журналдарының сараптамасы. Сарапшылар ретінде бірнеше мың көркіті бизнесмендер мен экономика, қаржы және басқарма салаларындағы аса құзырлы мамандарды тартады, олар 10 ұпайы шкала бойынша 2 елдің барлық ірі фирмаларын бағалайды. Негізгі критерилері:

Басқару сапасы, тауар сапсы, қорды пайдалану, ұзақ мерзімді капитал салым, талапты адамдарды тарта білу ебі және олардың фирмада бекітілуі мен кәсіби өсуіне қатысу, инновацияға қарым – қатынасы, қоғам және табиғат алдындағы жауапкершілігі.

Бағалардың жеке критерилері бойынша құрастырғандай, солай дифференциямен жинақталған көрсеткіштер бойынша салалар бойынша және келесі кезең деректері бойынша рейтингтік кесте құрастырады.

Бағалар көрсеткіштеріне ең перспективалы, ең күрделі әдісі – кешенді сипатының рейтингісі, ол бір мәнге барлық негізгі факторларды қосады. Мұнда пайда болатын негігі мәселелер ол- салыстырмалық және шығатын өлшем көрсеткіштері барлығын құрастырушы

таразылық. Кейбір жағдайларда параметрлер салыстырмасын нормировка жолымен алуға болады. Көрсеткіштер таразылығы қажеттілігі бойынша ранжирлеумен (мәнділік есебіне қатысты) және салмақтық коэффициенттер есебімен қамтамасыз етіледі. Сонымен бірге, отандық та емес, шетелдік те емес тәжірибеде кешендік сипаттын бағалық көрсеткіші белгілеуде сенімді әдісісі жоқ.

5.4 Тәуекел дәрежесін белгілудің және шараларының спецификалық әдісі

Жоғарыда қарастырылған тәуекелдің сандық бағасының әдісі белгілі мәнде универсалды, өйткені сәйкес келетін ақпаратта, уақытта және олардың өткізілім жағдайында олар тәуекелдің барлық түрін бағалауда, кәсіпкерлік әрекеттің барлық саласында қолайлы.

Сонымен бірге экономикалық әдебиеттерде тәуекел мәселесі бойынша бірқатар әдістер мен көрсеткіштер беріледі, олар тәуекелдің жеке түрлерінің және топтарға тура және қосымша бағасы жүзеге асады.

Фирманың, кәсіпорынның, ұйымның қаржылық жағдайының беріктігінің баланстық үлгісінін:

$$F + Z + R = И + К + К + R$$

түрі бар, мұндағы F – негізгі қаржы және салым;

Z – қор және шығын;

R – қаржы жағдайы, қысқы мерзімді қаржы салымы; дебиторлық қарыз және басқа да активтер;

И – меншік қарыздың бастауы;

К – қысқа мерзімді несиелер (1 жылға дейінгі), өз уақытында жабылмаған ссуда;

R – кредиторлық қарыз және заемды қаржылар.

Тәуекелге таратылатын қаржылар сараптамасы үшін фирманың жалпы қаржылық жағдайын бес қаржылық аймаққа бөледі:

- қордың минималды өлшемі мен шығыны тәуекелсіз аймаққа нақты берік аймағы сәйкес келеді;

- қор мен шығындардың қалыпты өлшемі болғанда қалыпты берік аймақ тәуекелдің минималды аймағына сәйкес келеді;

- аймақтың дағдарыс жағдайы тауарланған дайын өнімнің болуымен, төмен сұранысы және т.б. тәуекелді дағдарыс аймағына сәйкес келеді.

- аймақтың дағдарыс жағдайына жіберілмейтін тәуекелге, сәйкес

келеді шамадан тыс қоры бар және тауарланған дайын өнімнің болуынан фирма жойылуы шегінде тұрады.

Қаржы жағдайының классификациясында экономикалық мәнін тәуекелдің аймақтарына байланысты кестелік 10 –суреттен түсіндіруге болады.

Сурет 5 - Ықтимал шығын мен қаржылық беріктік дәрежесіне байланысты фирманың қисық тәуекелі және қисық қаржылық жағдайы.

Қаржылық тұрақтылығының дерексіз көрсеткішінің сараптамасы өзіне қор мен шығын жағдайын зерттеуді енгізеді. Қисық тәуекел тәуекелдің түрлі аймағында ықтимал шығындардың жиі пайда болуын сипаттайды.

Қаржылық менеджментте тәуекел мен кірісті екі байланысты категория деп қарастырады. Аса жоғары күткен кіріс жобасына сонымен қатар және аса үлкен тәуекел ілеседі, бұл- классикалық нарықтың экономикалық ережесі. Тәуекел мәселесі инвестицияны салыстыру мен таңдаудың негіздерінің бірі болып табылады. Үлкен мөлшердегі ықтимал шығындарға қатысты байланысқан сол нұсқаларды аса тәуекелді деп қарастырады. Формадан дербес тәуекел күтілгенмен капитал қайтарымын салыстырғанда бұл ықтимал азаюы түрін береді, бұл азаю уақытында байқалады. Дисконтирлеу үшін қолданылатын пайыздық ставканы белгілеуде маңызды кезең болып тәуекел есебі табылады. Шығын тәуекелі есебінде қайтарым шығынын қысқарту, инфляция және т.б, пайыздық ставка деңгейіне түзетулер енгізу ұсынылады, ол тәуелсіз салым бойынша кірісті сипаттайды (мысалы, қысқа мерзімді мемлекеттік құнды қағаздар) спецификалық тәуекел деп ескерілетін яғни, нақты алынған капитал салымнан кірістің тұрақсыздығымен байланысты бір тәуекел сыйақысын қосу, солай

нарықтық тәуекел конъюктурасымен байланысты.

Уақыт ағымымен берілген активпен ассоцияланған тәуекел өседі. Сондықтан актив түрінің ұзақ мерзімді болған сайын, ол осы қағаздың генерирлендіретіні болашақ түсімдердің дисконтрилеген құндылығы ретінде сандық бағасыналады.

Кірістің приемлемді қалпы инвестормен келесі тәсілдерін құрай алады: банктік депозиттер бойынша пайыздық ставка мөлшерінде, пайыздан шығатын банкпен төленген салушыға берілген қаржылық активке оның жағдайының сақтау және тәуекел үшін инвестірлеуге қосымша ақы беру.

Кірістің приемлемдік қалпын беру инвестр оның құнды қағаздың ағымды құндылығының орнығуын есептеп және өзі үшін нұсқауымен салыстыру.

Инфляция есебі соманы өсіру есебінде және несиелер алу шынайы пайыздардың ставкасын белгілеу қажет. Әдебиетте келтірілген формула, ол инфляция жағдайларында дисконтирлеудің кәдімгі коэффициентін байланыстырушы, инфляция индесі және дисконтирлеудің номиналды коэффициентін байланыстырушы ретінде қолданылады.

Тәуекелдік қосымша ақыны енгізуде – инвестиция нұсқаларын салыстыру мен таңдауда тәуекел мәселесін жалғыз шешудің жағдайы ғана емес. Тәуекел азайтуға түрлі әдістерге, инвестицияның нәтижесіне сенімділігін арттыру мүмкіндігін беруге келетіндер: сезімталдық сараптамасы, математикалық статистиканың әдістері, экономика – математикалық үлгілеу. Бұл әдістер тәуекелді азайтады, ол шешім қабылдушы жаққа ықтимал салдарының (нәтижелер).

Көп нұсқалы суреттен білуге, жүйелердің сарапшылаушы кірсі параметрлердің шарттарының өзгеруіне байланысты рұқсатын береді. Факторға байланысты түрлі әсерлер есебімен кірістің қалыптасуының механизмдер әрекетіне негізделген түсінігінде мүмкін тәуекелге азаяды деген болжам бар. Қаржылық инвестицияның нәтижелі негізінен төрт көрсеткішті қабылдайды: өтімділік кезеңі, таза келген кіріс, кірістің ішкі қалпы, рентабельдік.

Өтімділік кезеңі астарында жалғасқан кезеңді, сол ағымда инвестицияны аяқтау кезінде есепке алынған таза кіріс сомасы – инвестиция сомасына тең екендігін түсінеді. Өтімділік кезеңінің жеңілдетілген көрсеткіші (уақыт факторының есебінсіз) жыл сайынғы таза кіріске инвестицияның мөлшерінің қатысын білдіреді.

Бұл әдісті жылдар бойы бірқалыпты кірісті бөлгенде қолданады. Егер кіріс бірде қалыпты бөлінбесе, онда өтімділік мерзімі жылдар санын есебімен тура есептелсе, инвестиция кумулятивтік кіріспен

жабылатын болады.

Өтімділік кезеңі уақыт факторы есебімен де белгілене алады.

Таза келген кіріс (NPV) – жобаның барлық жылдарында инвестиция датасы бағасын есептеп, есепке алған қаржылық қорытындының сомасын береді. Бұл шама инвестициялы әрекеттің жалпы баламалы нәтижесіне оның қорытынды нәтижесін сипаттайды.

Егер NPV >0, онда жобаны кейінгіге қалдыру керек, егер NPV <0, онда кіріс жоба бойынша шығынға тең (жоба кірісті де, шығынды да емес).

Кірістің ішкі қалпы (IRR) – бұл есепке алынған есептік ставка, мұндағы жиі алынатын капитализациясы инвестицияға тең болса, жобаның таза нағыз құндылығы нөлге те болса және капитал салым есепке алынса, яғни, $IRR = K$, мұнда $NPV = f(k) = 0$ болса, соманы береді. IRR коэффициенті максималды жіберілген қатысты шығын деңгейін көрсетеді, максималды жіберілген қатысты шығын деңгейін ол берілген жобамен ассоцирленуі мүмкін. Мысалы, ол берілген жоба толық коммерциялық банктің ссудасы есебімен қаржыланса, онда IRR мәні банктік пайыздық ставкасының жіберілген деңгейінің жоғары шегін көрсетеді, оның жоғарлауы жобаны шығынды етеді.

Тәжірибеде кез келген кәсіпорын өзінің әрекетін түрлі қайнар көздерімен қаржыландырады. Қаржы қорларымен аваньсталғанын пайдаланғаны үшін төлем ретінде ол пайыздарын дивиденттерін және т.б., төлейді, яғни өзінің экономикалық потенциалын қолдауға шығынды әкеледі. Бұл шығыныдарға қатасыты деңгейді сипаттайтын көрсеткішті аввнстық капитал «құны» деп атауға болады. Бұл көрсеткіштің экономикалық мәнділігі – кәсіпорын рентабельдік деңгейі ағымды көрсеткіштен мәнінен төмен инвестициялық сипаттағы кез келген шешімді қабылдауы мүмкін, (немесе берілген жоба үшін қаржы құнын егер ол тұтас қайнар болса). Дәл сонымен нақты жоба үшін есептелген IRR көрсеткіші салыстырылады.

IRR үлкен болған сайын, жоба нәтижесі жоғары. IRR деңгейі графикалық әдіспен белгілене алады. NPV қисығының IRR осімен қиылысу нүктесінде жобаның таза нағыз құндылығы нөлге тең. IRR деңгейі итерация салдарының әдісімен есептелуі мүмкін.

Рентабельдік (кіріс индексі) – (PI) өзіне қатысты берілген кірістің инвестициялық шығындарға әкелуін береді. $PI = 1$ болуында капитал салымның кірістілігі рентабельдік нормативке дәл сәйкеседі, $PI > 1$ болуында инвестиция рентабельді емес және рентабельді нормативті қамтамасыз етпейді, $PI < 1$ болуында капитал салымның кірістілігі рентабельдік нормативтен жоғары. Рентабель нормативті кәсіпорынға, оның әрекетіне түскен капиталға салынған қайтарымның

миниумындығын береді. Рентабель индексі қатыстық көрсеткіш болып табылады, сондықтан ол баламалы, NPV бідей мәні бар жобалардың бірін таңдауға немесе NPV максималды жинақталған мәнімен инвестиция портфелін қалыптастыруда тиімді.

Кіріс көзқарасындағы жобалар бағасының тағы бір әдісін пайдалану болашақ кірістер құндылығын қазіргі белгілену әдісі: жоғары болған сайын, салым жобасы жоғары.

Тәуекел бағасының имитационды үлгісі қаржылық ағымына қорретіленуіне барлық нұсқалар үшін NPV есебі негізделген. Әрбір жоба бойынша оның дамуына үш ықтимал нұсқаларын құрады: пессимистік, аса ықтимал және оптималдық, әрбірі бойынша NPV, NPV_n, NPV_b, NPV_o есептейді (одан кейін әрбір жоба үшін NPV вариациясының көлемін белгілейді).

Екі салыстырылған нұсқадан аса тәуекел болып NPV үлкені есептеледі. Қарастырылған әдістеменің сандық ықтимал бағалардың қолдануын қарастыратын модификациясы бар. Мысалы, әрбір NPV_n, NPV_b және NPV_o мәнді жобасы үшін олардың іс жүзіне асу ықтималдылығын меншіктендіреді және NPV күтілетін мәніне сенеді, меншіктелген ықтимал бойынша таразыланған және одан қалған орташа квадратты қалдық. Үлкен мәнді орташа квадратты қалдықтағы жоба тым тәуекел болып есептеледі.

Басқа әдістеме қаржы ағымының өлшеміне негізделген. Бұл кезде әрбір жыл және әрбір жоба үшін берілген өлшемдегі қаржылық түсімнің пайда болу ықтималдылығын бағалауға тырысады. Бұдан кейін төмендететін коэффициенттердің көмегімен қоректіленген негізде жаңа жобаларды құрады (төмендететін коэффициент қарастырылатын қаражат түсімінің пайда болу ықтималдылығы) қаражат ағымдары мен олар үшін NPV есептеледі. Қаражат ағымы қорретілген аса үлкен NPV ие жоба аса кіші тәуекел болып есептеледі.

Дисконтирлеу коэффициенті тәуекеліне түзету әдісі бар. Дисконтирлеудің тәуекелсіз коэффициенті негізінен мемлекеттік құнды қағаздарға сәйкес келеді. Акция, облигация, опциондар және т.б. аса тәуекел болып табылады. Нақты жобамен байланысты тәуекел көп болған сайын, тәуекел үшін сыйақы жоғары болғаны дұрыс. Мұны дисконтирлеудің тәуекелсіз коэффициентіне қосылған сыйақы деп ескеруге болады. Суретте $q_1 = f(p)$ функциясының графигі ұсынылған, мұнда q_1 тәуекел есебімен p тәуекел дәрежесінен дисконтирлеу коэффициентінің байланыстылығы көрсетілген.

Алдымен инвестирлеуге арналған капиталдың бастапқы «құнын» құрады, содан (мысалы, сарапшылық жолмен) берілген жобамен байланысты тәуекелді белгілейді: А- РА жобасы үшін, Б- Р үшін, бұдан

кейін NPV дисконтирлеу q есептейді:

$A_q = qn + PA$ жобасы үшін; $B_q = PB$ жобасы үшін. Үлкен NPV жобасына жоғары баға беріледі.

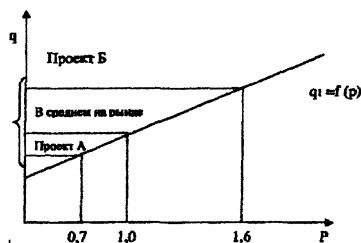
Шығындар салдарының және түсімнің осындай жолмен қалыптасуы әрбір кезегі немесе уақыт кесіміне, яғни, нәтижелік көрсеткіші үшін қаржылық ағымын белгілеуге мүмкіндік береді. Алдымен шығын көрсеткішін өзгертуге жобаның сезімталдылық диаграммасын құрады, ол бастапқы параметрлер шамасынан нәтижеленетін көрсеткіштер байланыстылығын бейнелейді. Алынған диаграмманы өз аралығында қатар қойғанда жоба бағасына әсер ететін көп дәрежесіндегі көрсеткішін белгілейді. Содан жобаның кілтті параметрлерінің мәні үшін дағдарысын табады. Қарапайым жағдайда өндірістің аз көлемін белгілейтін шығынсыз нүктесіне сененді, бұнда жоба несиелер есебімен қаржыланса, онда ставканың аз шамасы дағдарыс мәні болады, бұнда жоба қарызды жоба алмайтын жағдайда болады. Әрмен қарай, n – шамасы жіберілетін мәнінің жолын бейнелеуде жоба шегі қаржылық және экономикалық көзқарасынан жағдайы болып табылады.

Сезімталдылық сараптамасы бұл – экономикалық жобалау, экономикалық жобаның табысты және табыссыз жағына жағдайлардың дамуын есептеуге мүмкіндік береді, сезімталдылық сараптамасы бұл-«а» егер принципі бойынша болашақ даму сценарилерін айналдыру. Сезімталдылық сараптамасы бірнеше кезеңдерге алып келеді:

- кілтті көрсеткішінің яғни, параметр таңдауына қатысты сезімталдылық бағасы өндіріледі (кірістіліктің ішкі нормасы, таза келген кірісі, рентабельдік және т.б.);

- кілтті көрсеткішіне әсер ететін факторларды таңдау ставкалар, ссудалар, шартары, заем қаражаттары, болжам бағалар, кіріс пен шығын өсімі және т.б.);

- жобаның жүзеге асыруының түрлі кезеңдерінде және өзгерісті факторлардың түрлі мәселесіндегі кілтті көрсеткіштердің есептік мәні.

Сурет 6 - Тәуекел сызығы

Сезімталдылық диаграммасы негізінде жобаның өмірлік айналымының соңына несиені жабу шартына инвестициялы шығындардың қаржылануы үшін пайдаланылған неселіктің максималды ставкасы белгіленуі мүмкін.

Сезімталдылық сараптамасы тәуекелді және белгісіздікті ескеруге рұқсат береді. Мысалы, егер өнім бағасы дағдарыстық фактор болса, онда маркетинг бағдарламасын күшейтуге немесе жоба құндылығын төмендетуге болады. Егер жоба өндіріс өнімінің көлемінің өзгеруіне сезімтал болса, онда менеджментке және өндірісті жетілдіру бойынша түрлі шараларға көп көңіл бөлу қажет. 40% жуық АҚШ мұнай компаниялары аталған сараптама әдісін тәуекелді қысқартудың құралы ретіне қолданады.

Сезімталдылық талдау екі байсалды жеткіліксіздікке ие. Ол барлық көлемдік болып табылмайды, өйткені, ықтимал жағдайлар есебі үшін есептелмеген және ол баламалы жобалардың іске асырылуының ықтималдылығын анықтамайды.

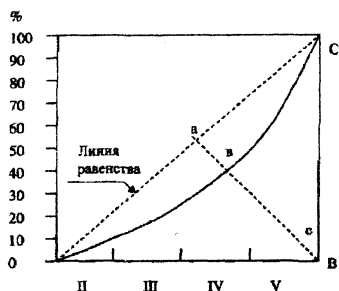
Жаңа жобалардың тәуекел сараптамасында басқа жобаларға тәуекелдің сәтсіз факторларының әсерінің салдары туралы деректер пайдалы. Сараптамада жобалық – аналогиялық жобалар тәуекелі, жобалық зерттеушілік мекемелердің зерттеу жұмыстары жобалар менеджерлерінің терең сауалы туралы деректер қоры пайдаланылады. Жаңа жобалардың өткізілімінде осы деректерді өңдеуі потенциалды тәуекелді ескеруге рұқсат береді.

Тірі ағзамен аналогия бойынша жобаның келесі өмірлік айналымының келесі кезеңдерін айыра алады: өңдеу кезеңі, өсу кезеңі, толыққан кезеңі, түсім кезеңі. Жобаның өмірлік айналымын зерттеу көмегімен жобаның кез келген бөлігінің өткізілімі туралы мәліметті таңдап алуға болады және қаржыны шығындандыру себебін қатар қоюға болады. Аналогия әдісін пайдалануда белгілі қауіптілік болған жөн. Белгілі жобалардың сәтсіз аяқталу жағдайларында жобаның үзілінің ықтимал сценариінің таңдауын дайындау қиын, өйткені көптеген теріс салдарда өзінің ерекшеліктері сипатталады.

Шығынның пайда болу ықтималдылығы есебінде барлық статистикалық деректер іске асырылатын операциялардың нәтижелігі мен берілген түрдегі операцияның сәтті іске асырылуы туралы.

$(U_p \max)$ тәуекелдің максималдық деңгейін шығын жиілігі бойынша белгіленеді. Жиілік графигін құру үшін құбылыстар көлемі бойынша шығатын ранжирленген қатар құрылады, содан кумулятивті (жинақталған) қорытындылар анықталады. Мысалы, үшінші жыл үшін кумулятивті қорытындылар II аймаққа 5%, III -25%, IV -55%, V -100% бүкіл шығынның жиілігін белгілейді.

Әрі қарай 100*100 квадрат алынады және тік осьте жиіліктің кумулятивті қорытындысына, ал көлбеуде – аймақтар саны бойынша тең бөлікке бөлінеді. Кумулятивті қорытынды нүктелеріне сәйкес келетін қарсы графикке қалдырып және оларды ирек қисық, қосып 10 суретте бейнеленген Лоренц сызығын аламыз.

Тендестіру сызығы, Тәуекел аймақтары

Сурет 7 - Лоренц графигінің көмегімен тәуекел ел деңгейін белгілеу

Шығын жоқтығынан, яғни, тәуекелсіз аймақта фирманың жұмыс істеуі ($U_p = 0$), Лоренц сызығы тура танылады. Егер $U_p > 0$, яғни, тәуекел деңгейі жоғарлайды, шығынның пайда болу жиілігі бірдей емес болып бөлінеді. U_p мәні алынады, егер 1-ден ac бүкіл жарты диагоналіне AB кесіндісінің ұзындығының қатынасын анықтаса:

$$U_p = \left(1 - \frac{ab}{ac} \right) 100\%$$

Лоренц сызығының қисықтылығы кумулятивті қорытындылар мәніне байланысты қарама – қарсы бейнеге ие бола алады. Егер Лоренц сызығы қарама - қарсы бейнеге ие болса, яғни, дағларысты және жіберілмейтін тәуекел аймағында шығынның пайда болу жиілігі аса үлкен емес, онда бірлік формулада болмайды.

Тәуекел кезеңдерінде бірнеше Лоренц сызығының құрылуы U_p – ті бұл сызықтардың қисықтылық дәрежесі бойынша салыстыруға болады.

Лоренц кестесі көмегімен U_p белгілуде бір жеткіліксіздікке иелігі оның максималдылық мәнінде бірлігіне тең болмайды, ол тек бірлікке талпынады. Экономикалық әдебиетте тәуекел индексін белгілеудің келесі формуласы ұсынылады:

$$Y_p = 1 \frac{y^1(n-1) + y^2(n-2) + \dots + y^{n-1}}{50(n-1)}$$

Мұндағы Y_p – белгіленген уақыт кезеңіндегі тәуекелдің деңгейі;
 n – жиынтық бірлігінің саны; y 1,2 ... n – шығынның пайла болуының үлес салмағы.

Бақылау сұрақтары

1. Тәуекелді талдауда қандай алғышарттар қолданылады?
2. Қандай тәуекелді динамикалық деп атайды?
3. Статистикалық тәуекел динамикалықтан несімен ерекшеленеді?
4. Жүйелік және жүйелік емес тәуекелді сипатта.
5. Тәуекел талдауының негізгі кезеңдерін ата.

6 Тарау. КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНК ӨТІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ӨТІМДІЛІКТІ ЖОҒАЛТУ ТӘУЕКЕЛІН БАҒАЛАУ

6.1 Банк өтімділігінің мәні

Активтердің өтімділігі банктік менеджментте коммерциялық банктің жалпы төлем қабілеттілігі мен оның тұрақтылығына әсер етеді.

Отандық және экономикалық әдебиеттерде, бекітілген халықаралық банктік терминологияға қарағанда, екі түсінік араласады – банк балансының өтімділігі және банктің төлем қабілеттілігі, бұл өз кезегінде несиелік институттардың өтімділігі мен төлем қабілеттілігін қолдау әдістері мен тәсілдерінің бірігуіне алып келеді. Егер біріншісінде негізінен банктің өз ісі және банк белгіленген нормалар деңгейінде қандай да бір өзінің өтімділігін қолдаудың тәсілдерін нақты жағдайларда өз бетінше таңдайтын болса, екіншісі, әдетте, Ұлттық банк арқылы жүзеге асырылтын мемлекеттік функцияларға жатады.

«Өтімділік» термині тура мағынасында материалдық құндылықтарды ақша қаражаттарына айналдырудың, жүзеге асырудың, сатудың жеңілдігін білдіреді. Судың аққыштық қасиеті бойынша сұйықтыққа жатқызылуы секілді, ақша нысанына айналу жеңілдігіне қарай (қолма-қол ақшаға немесе банк шоттарындағы қаражаттарға) банк активтері де өтімді және өтімді емес құралдар деп ажыратылады. Өтімділік деңгейлеріне қарай банк активтерін үш топқа бөлуге болады:

1. Өтімді қаражаттар, оған дайын күйдегілер, немесе бірінші санаттағы өтімді қаражаттар. Оларға жататындар – касса, есеп айырысу шотындағы қаражаттар, бірінші санаттағы вексельдер және мемлекеттік бағалы қағаздар.

2. Ақша қаражаттарына айнала алатын банк құзіретіндегі өтімді қаражаттар. Мұнда банк пайдасына игерілу мерзімі алдағы 30 күнде жүзеге асырылатын несиелер мен басқа да төлемдер, шартты түрде жүзеге асырылатын қор нарығында тіркелген (басқа да кәсіпорындар мен банктердегі де) бағалы қағаздар, және басқа да құндылықтар (материалдық емес активтерді де қоса есептегенде) туралы айтылып отыр.

3. Өтімді емес активтер – банктің иелігіндегі және негізгі қорларға қатысты мерзімі өтіп кеткен активтер және сенімсіз қарыздар, ғимараттар және құрылыстар.

6.2. Өтімділік тәуекелі. Өтімділікті жоғалту тәуекелін басқару

Баланс өтімділігі. Егер баланстың жағдайы пассив бойынша міндеттемелерді актив бойынша қаражаттарды тез жүзеге асыру есебінен жабуға мүмкіндік беретін болса, онда оны өтімді деп санайды. Банк активтерінің оның міндеттемелерін орындау үшін ақша нысанына тез айналу мүмкіндігі бірнеше факторлармен анықталады, оның ішінде маңыздысы қаражаттарды орналастыру мерзімі мен ресурстарды тарту мерзімінің сәйкестігі болып табылады.

Баланс өтімділігіне оның активтерінің құрылым әсер етеді: активтердің жалпы сомсында бірінші санаттағы өтімді қаражаттар неғұрлым көп болған сайын, соғұрлым банк өтімділігі де жоғары болады. Халықаралық банктік тәжірибеде активтердің ең өтімді бөлігі болып касса есептеледі, оған кассадағы ақша ғана емес, сонымен бірге қарастырылып отырған институттың ұлттық банктегі ағымдағы шотындағы ақша қаражаттары да жатады. Нарық экономикасы елдерінде өтімді баптарға бірінші санаттағы қысқа мерзімді коммерциялық вексельдер, мемлекетпен кепілдендірілген бағалы қағаздар жатқызылады. Өтімділігі төмен баптарға ұзақ мерзімді бағалы қағаздарға банктік инвестициялар жатады, себебі олардың қысқа мерзімде жүзеге асырылуы әрқашан мүмкін бола бермейді. Өтімділігі өте нашар активтер ретінде ұзақ мерзімді ссудалар мен жылжымайтын мүлікке салымдар қарастырылады.

Одан басқа, банк өтімділігі жекелеген белсенді операциялардың тәуекел деңгейіне тәуелді: банк балансындағы тәуекелді активтердің үлесі жоғары болған сайын, оның өтімділігі де төмен болады. Сонымен, қалыптасқан тәжірибеде сенімді активтерге қолма-қол ақша қаражаттарын, ал жоғары тәуекелді активтерге ұзақ мерзімді банктік салымдар жатқызу қабылданған.

Сонымен, егер банктің өзге көздерден тез жинақтау мүмкіндігі арқылы алынған ақша қаражаттарының қосындысы пассив бойынша міндеттемелерді уақытылы орындауға мүмкіндік берсе, банк өтімді саналады. Банк өзінің тұрақтылығын қолдау мақсатында ақша нарығындағы және клиент немесе банк серіктесінің қаржылық жағдайындағы өзгерістер арқылы пайда болуы мүмкін алдын ала болжанбаған міндеттемелерді орындау үшін белгілі бір өтімді резервке ие болуы тиіс.

Банк балансының өтімділігі активтер мен пассивтердің ара қатынасын, активтердің құрылымын көрсететін арнайы есептеу көрсеткіштерінің көмегімен бағаланады. Халықаралық банктік тәжірибеде бұл мақсатта көбінесе өтімділік коэффициенттері

қолданылады. Олар несиелік мекеменің баланс активінің әр түрлі баптарының пассивтің белгілі бір баптарына немесе керісінше, пассивтердің активтерге ара қатынасын білдіреді.

Әдетте өтімділікті бағалау үшін қысқа мерзімді және орта мерзімді өтімділік коэффициенттері қолданылады; олар қысқа мерзімді өтімді активтердің немесе орта мерзімді активтердің пассивтердің сәйкес мерзіміне қатынасы ретінде есептеледі. Нарықтық экономиканың бірқатар елдерінде банктер коэффициенттерді өтімділік нормасы аталатын белгілі бір деңгейден төмен түсірмей қолдап отыруға міндеттерді.

Кейбір елдерде өтімділік нормалары банктік және валюталық бақылау органдарымен, ал басқаларында банктік заңнамамен белгіленеді; олардың шамасы жинақталған тәжірибе мен нақты жергілікті жағдайлар есепке алына отырып анықталады.

Банк өтімділігі оның төлем қабілеттілігі негізінде жатыр. Төлем қабілеттілігі банктің уақытында және толығымен өзінің міндеттемелерін орындауға қабілеттілігі ретінде түсіндіріледі. Алайда, ол тек баланс өтімділігіне ғана емес, сонымен қатар басқа да бірқатар факторларға тәуелді. Олардың қатарына жататындар: елде немесе аймақтағы саяси және экономикалық жағдай, ақша нарығының жағдайы, ұлттық банктегі қайта қаржыландыру мүмкіндігі, бағалы қағаздар нарығының дамуы, кепілдік және банктік заңнаманың бар болуы және жетілуі, банктің өз капиталымен қамтамасыз етілуі, клиенттер мен банк серіктестерінің сенімділігі, банк менеджментінің деңгейі, берілген несиелік мекеменің банктік қызметтерінің мамандандырылуы мен әртүрлілігі және басқалар.

Қазіргі жағдайлардағы банктердің коммерциялық қызметін елдің рәсімделген ақша нарығының жоқтығы, несиелік мекемелердің жаңа мазмұндағы жұмысына клиенттер мен мамандардың дайын еместігі қиындатады.

Коммерциялық банктермен баланс өтімділігін қолдау мақсатында келесідей көрсеткіштер белгіленген: банк міндеттемелерін шектеу (K1), азаматтар салымдарын шектеу (K2), банк балансының ағымдағы өтімділік коэффициенті (K3).

Банктің меншікті қаражаттары мен оның міндеттемелерінің ара қатынасы өзінің экономикалық мазмұны жағынан банктің өзіне қабылдайтын міндеттемелері мен оның капиталы арасындағы тәуелділікті белгілеуді білдіреді: соңғысының шамасы үлкен болған сайын, міндеттемелердің сомасы да айтарлықтай бола алады.

Өтімділік тәуекелі – бұл қаржылық активтердің жедел қолма қол түрге айналу қабілеттілігі. Орталық биржаларда акциялары айналатын

ірі және беделді өндірушілер мен банктердің мұндай тәуекелі барынша төмен. Шағын фирмалар – жаңадан құрылғандар, венчурлық фирмалар бұл жағынан қауіптірек жағдайда болады. Берілген жағдайда делдалдарды таңдауға ерекше мән берген жөн. Қаржылық делдалдардың негізгі түрлері, олардың құқықтары мен міндеттерінің ерекшелігі банктің іскерлік белсенділігіне үлкен әсер етеді. Олардың дұрыс таңдалуы тәуекелдің барлық түрлерінің деңгейіне ықпал етеді.

Бақылау сұрақтары

1. Қандайда бір тәуекел жағдайын сипаттаңыз.
2. Тәуекел жағдайына жатқызуға болатын ұсынылған жағдай бойынша белгісін (шартын) беріңіз.
3. Өзіңіз сипаттаған тәуекелдің жіктелісін беріңіз.
4. Қандай параметрлермен бұл тәуекелді құқықты және қорғалған немесе құқықты емес және қорғалғаның белгіленіз және көрсетіңіз.
5. Өтімділік тәуекелінің маңыздылығын атап өтіңіз

7 Тарау. КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНКТИҢ АКТИВТІ ЖӘНЕ ПАССИВТІ ОПЕРАЦИЯЛАРЫНЫҢ ТӘУЕКЕЛДІЛІГІ

7.1 Банктің пассивті операцияларының тәуекелділігі

Банктік операциялардың сипатына байланысты тәуекелдер. Банктік операциялардың сипатына қарай тәуекелдер баланстық немесе баланстан тыс операциялардың ерекшелігімен байланысты болуы мүмкін; бұлардың екеуі де активті және пассивті операциялардың тәуекелі деп ажыратылады.

Пассивті операциялар тәуекелі. Банктік іс технологиясы балансы бойынша коммерциялық банк операцияларының махмұнын ашқан кезде ғана толық түсінікті болады. Бұл жерде пассивті операцияларға басты рөл беріледі. Бұл операциялар банктік іс үшін көздер жасайтындығымен, сонымен қатар міндеттемелер бойынша банк жауапкершілігін арттыратындығымен айтарлықтай маңызды болып табылады.

Пассивті операциялар ретінде коммерциялық банктің нәтижесінде артынша актив бойынша қолданылатын банктік ресурстарды қалыптастыру бойынша банкке қаражаттар тартылатын операциялар түсіндіріледі. Ал банк активтерінің көлемі мен құрылымы олар қалыптасқан қаражаттар көзімен, яғни банк пассивтерімен анықталады.

Банк пассивтерін қалыптастыру үдерісі, олардың құрылымын оңтайландыру, және де осыған байланысты ресурстық потенциалды құрайтын барлық ақша қаражаттарын басқару сапасы банк қызметіндегі негізгі мәселелер болып табылады. Тұрақты ресурстық база банкке активті операцияларды сәтті жүргізуге мүмкіндік береді.

Банкпен пассивті операциялар жүргізу нәтижесінде банктік капиталдан және тартылған қаражаттардан тұратын банктік ресурстар қалыптасады.

Меншікті капитал – бұл кез келген шаруашылық субъектісінің қаржылық ресурстарының маңызды бөлігі. Ол жарғылық, резервтік қорлардан, резервтерден және бөлінбеген пайдадан тұрады. Коммерциялық банктердің меншікті капиталының көлемі мен рөлі қызметтің басқа түрлерімен айналысатын өзге шаруашылық субъектілерінен ажырататын ерекшеліктерге ие. Мұндағы айырмашылық банктер меншікті капитал есебінен қаражаттарға деген қажеттіліктің 100%-ға жуық бөлігін, ал қалған субъекттер 40-55%-ын қамтамасыз ететіндігінде. Меншікті капитал банктік қызмет ету шекарасын анықтайды, оның қаржылық тұрақтылық деңгейін көрсетеді.

Банкті құрудың бастапқы кезеңінде дәл осы меншікті қаражаттар бірінші реттік шығындарды жабады. онсыз банк өз қызметін бастай алмайды.

Тартылған қаражаттар банктік ресурстар құрылымында негізгі орынға ие, олардың есебінен активті операцияларды жүргізу үшін қажетті ақшалай ресурстардың 90%-ы жабылады. Банктік тәжірибеде барлық тартылған қаражаттар олардың аккумуляциялану тәсілі бойынша депозиттерге және банктер өзге банкттерден займ ретінде немесе меншікті қарыздық міндеттемелерді ақша нарығында сату жолымен алатын өзге де тартылған қаражаттарға бөлінеді.

Тартылған ресурстардағы негізгі үлесті депозиттер құрайды. Депозиттік операциялар – бұл қайтару және сыйақы беру шартында заңды және жеке тұлғалардың ақша қаражаттарын тарту бойынша банктердің операциялары.

Депозиттерді экономикалық мазмұны бойынша 3 топқа біріктіруге болды:

- Талап етілгенге дейінгі депозиттер – бұл қайтару мерзімі келісілмеген депозиттер, яғни мерзімсіз, депозитордың бірінші реттік талабына сай толығымен немесе белгілі бір бөліктерімен қайтарылады;

- Жедел депозиттер – бұл белгілі бір қайтару мерзіміне ие депозиттер.

- Жинақтаушы салымдар – бұл салымшыға жинақтаушы кітапша беретін жеке тұлғалардың салымдары. Жинақтаушы салымдардың көптеген түрлері бар: бағалы қағаздарға салымдар (депозиттік салымдар, банктік вексельдер, валюталық вексельдер).

Тарихта коммерциялық банктер тәжірибесінде пассивті операцияларға анықтаушы ретінде қараған, себебі ресурстардың жеткіліктілігі активті операциялар жасауға мүмкіндік береді. Коммерциялық банк балансының пассиві бойынша ресурстардың қалыптасуының келесідей көздерін көрсетуге болады:

- Салымдарды (депозиттерді) қабылдау;

- Клиенттердің шоттарын ашу және жүргізу, оның ішінде корреспондент-банктердің;

- Меншікті бағалы қағаздарды (акциялар, облигациялар), қаржылық құралдарды (вексельдер, депозиттік және жинақтық сертификаттар) шығару;

- Банкаралық несиелік ресурстарды алу.

Көрсетілген пассив баптарын қысқаша сипаттайтын болсақ – салымдар (депозиттер) қолма-қол нысанда, ұлттық (шетелдік) валютада келесідей белгілері бойынша ажыратылады:

- Жеке және заңды тұлғалардың;

- Талап етілгенге дейінгі немесе келісім мерзімі бойынша;
- Банк үшін тұрақты немесе тұрақсыз.

Клиенттер (заңды тұлғалар) әрқашанда активті операциялар үшін қолданылатын орташа қалдықтар (кредиттік сальдо) қалатын банкте есеп шоттар ашады.

Банктің жинақтаушы сертификаттары, вексельдері, акциялары және облигациялары дамыған, ірі (корпоративтік) банктердің пассивінде маңызды орынға ие, және де барлық елдерде банктер бұл көзді дамытуда.

Коммерциялық банктер ресурстарды жедел тарту үшін ақша қаражаттарының саудасы жүретін банкаралық ресурстар нарығының мүмкіндіктерін пайдаланады. Қарыздық көздер баланстың төлем қабілеттілігін қолдау және міндеттемелердің үздіксіз орындалуын қамтамасыз ету үшін қызмет етеді. Банктер бір-біріне корреспонденттік шоттар ашады және келісімдік шарттарға сәйкес бүкіл банктік жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін ақша саатады. Егер де орталықтандырылған несиелер коммерциялық банктерге беріліп және кредитор (сатушы) Орталық банк (Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі) болса, онда макроэкономикалық тұрақтылыққа байланысты өзгеріп отыратын қайта қаржыландыру мөлшерлемесі қолданылады. Банкаралық несиесі кезінде коммерциялық банктер қайта қаржыландыру мөлшерлемесіне қарағанда жоғарырақ мөлшерлеме белгілейді.

Пассив бойынша көздердің құрылымын жалпылау кезінде банктің келесідей ресурстарын бөліп көрсетуге болады:

- Меншікті капитал (банк қорлары);
- Тартылған ресурстар (салымдар, депозиттер);
- Қарыздық көздер (банкаралық ссудалар).

Дәл осы пассивті операциялардың көмегімен банк активті банктік операциялар жүргізу үшін өзінің ресурстарын реттейді. Коммерциялық банктердің пассивті операцияларына меншікті капиталды қалыптастыру (арттыру) кезіндегі пайдадан аударымдарды; өзге заңды тұлғалардан алынған несиелер шамасын; депозиттік операцияларды жатқызады. Пассивті операциялардың тек қана бірінші тобы банктердің меншікті қаражаттарын қалыптастырады. Басқа заңды тұлғалардан банктік ссудаларды алу көбінесе банк балансының өтімділігін жедел реттеу немесе күтілмеген несиелер беру үшін қажет.

Депозиттік операциялар – бұл заңды және/немесе жеке тұлғалардың қаражаттарын талап етілгенге дейінгі немесе белгілі бір мерзімге салымдарға тарту бойынша операциялар. Депозиттер жедел, талап етілгенге дейін жеке тұлғалардың жинақтық салымдары, бағалы қағаздар түрінде болуы мүмкін. Пассивті операциялардың тәуекелдері

активті операцияларды ресурстармен қамтамасыз етудегі мүмкін болатын қиындықтармен байланысты. Көбінесе бұл, салымшыны (бір өндіруші, немесе «туыстас компаниялардың» тобы) анықтайтын қызметтің тиімділігімен байланысты. Депозиттерді қалыптастыру бойынша тәуекелді азайту үшін банктерге пассивті және активті операциялар, яғни банкке кәсіпорындардың салымдары мен бір банктермен басқа банктерге орналастырған салымдар арасындағы оңтайлы ара қатынасты сақтау; жедел құралдар сапасының деңгейін арттыру үшін сақтау үшін тартылатын бағалы қағаздардың көлемі мен өтімділігін анықтау; меншікті қаражаттар мен тәуекелді активтердің мақсатты минималды ара қатынасын табу қажет.

7.2 Банктің активті операцияларының тәуекелділігі

Табыс табу және өтімділікті қамтамасыз ету мақсатымен жинақталған банк ресурстарын орналастыру оның активті операцияларының мазмұнын анықтайды.

Банк активтерін басқару максималды табыс пен минималды тәуекелге ұмтылу арасындағы объективті қажетті тепе-теңдікті әрқашан қолдау үшін меншікті және тартылған қаражаттарды орналастыру ретін білдіреді.

Коммерциялық банктің активті операциялары оның активтер құрылымына, тәуекелді активтер көлеміне, активті операциялар мен өтімділікті әртараптандыруға тәуелді операцияларының айтарлықтай және анықтаушы бөлігін құрайды. Банк активтерін 4 категорияға бөлуге болады:

- Кассалық қолма-қол ақша;
- Бағалы қағаздарға инвестициялар;
- Ссудалар;
- Ғимараттар мен құрылыстар.

Коммерциялық банк активтерінің бірінші категориясы – кассалық қолма-қол ақша жоғары дәрежелі өтімділікке ие, сонымен қатар табыс әкелмейтін топ болып табылады. Активтердің екінші және үшінші категориялары табысты, бірақ жоғары тәуекелді болып табылады. Төртіншісі – ғимараттар мен құрылыстар өтімді емес, әрі табысты емес активтер ретінде түсіндіріледі.

Банк активтерін құрамы мен құрылымы тарапынан зерттеледі. Әрбір банкте активтердің рационалды құрылымын белгілеу мен сақтау кезінде қиындықтар туындайды. Активтердің рационалды құрылымын белгілей отырып, банктер өтімділікке қойылатын талаптарды орындауы, яғни мерзімін, сомаларын және типтерін есепке алғандағы міндеттемеге

катысы бойынша жоғары өтімді және өтімділігі төмен қаражаттардың жеткілікті көлеміне ие болуы тиіс.

Активтердің сапасы олардың өтімділігімен, тәуекелді активтердің көлемімен, қауіпті және толыққанды емес активтердің үлестік мөлшерімен, табыс әкелуші активтер көлемімен анықталады.

Банк активтерін басқарудың негізгі мәселесі банк өтімділігі мен табыстылығы арасындағы оңтайлы ара қатынасты қолдау міндеті болып табылады. Сонымен, өтімділік активтерді ақшаға тез айналдыру бойынша және уақытылы, толығымен бірінші рет талап етілгеннен кейін активтерді қолдану есебінен қолма қол ақша төлеу бойынша банк қабілеттілігін білдіреді.

Банкте сақталатын активтердің өтімділігі жоғары болған сайын олармен байланысты тәуекел де төмен болады, бірақ соған сәйкес бұл активтерден алынатын табыс та азаяды. Банкті басқару өнері өтімділікті төмендетпей сәйкесінше, төлем қабілеттілігін талап етілген дәрежеде ұстай отырып активтерге салынған капиталға пайданың барынша жоғары нормасын қамтамасыз етуден құралады.

Активтерді басқару кезінде маңызды қағидаларды сақтаған жөн:

- Активті операциялар жүргізу кезінде үнемділікке қол жеткізу;
- Тәуекел нормасы шегіндегі операциялар;
- Активті және пассивті құралдардың баланстылығы;
- Табыстылықтың қамтамасыз етілуі.

Сыныптылық пен өтімділік дәрежесі бойынша активтерді жіктеу келесідей түрде болады:

• Банктік қасалық қолма қол ақша (касса, корреспонденциялық шот, Орталық банктегі ағымдағы шот);

• Бірінші сыныптағы бағалы қағаздар (айналымдағы коммерциялық вексельдер, Мемлекеттік қазынашылық вексельдер, Мемлекеттік облигациялар);

• Банктік несиелер (қысқа мерзімді, орта мерзімді, ұзақ мерзімді);

• Мерзімі өтіп кеткен ссудалар (мерзімінде қайтарылмағандар, 2 немесе одан да көп рет ұзартылған);

• Жылжымайтын мүлік (ғимараттар, жабдықтар және т.б.).

Банк активтерін басқару кезінде портфель түрі мен әрбір портфель мазмұны бойынша меншікті банк портфелінің мазмұнын талдайды. Банктік портфель баланстың барлық аутив пассив жақтарының жағдайын сипаттайды.

Мысалы, несиелік портфельді талдау кезінде келесілерді анықтаған жөн: мерзімді несиелер немесе мерзімінде өтелмеген несиелер; қысқа мерзімді немесе ұзақ мерзімді; қалыпты немесе мәселелі несиелер.

Коммерциялық банк активтерінің тұрақтылығының негізгі көрсеткіші активтердің өтімділігі болып табылады. Бұл көлемді кешенді көрсеткіш. Өтімділік көрсеткіштері тәжірибеде банктердің өзі кеңінен қолданатын коэффициенттер арқылы өлшенеді.

Активтер өтімділігінің негізгі талабы активті баптардың пассивті баптарға үйлесімді қатынаста болуына қол жеткізу болып табылады. Егер банк активтерінің өтімділігі деңгейден төмен болса, онда себептер мен түсіндірмелерді банктің өзінің қаржылық есептілігінен, менеджерлерден сұрау арқылы іздеген жөн.

Коммерциялық банктер мынадай мағынаны білдіретін активтердің сапасын қамтамасыз етеді: несиелерді қайтаруды қамтамасыз ету; табыс алу және шығындарды жабу қабілеттілігі; несиелік портфель құрамын әртараптыңдыру.

Әлемдік тәжірибеде активтерді басқарудың келесідей әдістері бар:

- Қаражаттардың ортақ қоры әдісі – өтімділік пен табыстылық қағидаарын бірдей сақтау;
- Конверсия әдісі – активті қаражаттарды банк балансының пассивіндегі қаражаттарды орналастыруға сәйкес ауыстыру. Мұнда активтер ара қатынастарында менеджер өзгерістер жүргізуі қажет.
- ЭЕМ қолдану және коэффициенттерді есептеу арқылы жүргізілетін ғылыми әдіс.

Активті операциялар тәуекелдері банктер өз қызметі шегінде үнемі жолығатын пайыздық тәуекелдер аталатын деңгеймен байланысты. Пайыздық тәуекелді басқару активтерді (несиелер мен инвестициялар) және пассивтерді (қарыздық құралдар) басқарудан тұрады.

Активтерді басқару банктің өзінің және оның клиенттерінің бағалы қағаздар портфелінің өтімділік деңгейіне, сонымен қатар бар бәсекелестік (бағалық және бағалық емес) деңгейіне, ал пассивтерді басқару ссудалар беру үшін қаражаттардың болуына тәуелді.

Портфельді тәуекел жеке бағалы қағаздардың типтері бойынша, сонымен қатар ссудалардың барлық категориялары бойынша жоғалту ықтималдықтарының болуында көрініс табады. Портфельдік тәуекелдер қаржылық, өтімділік тәуекелдері, жүйелік және жүйелік емес деп жіктеледі. Банктер, АҚ-дар, кәсіпорындар, сонымен қатар біріккен банктердің қарыздық құралдары көп болған сайын олардың акционерлері мен құрылтайшылары үшін қаржылық тәуекел жоғары болады. Сонымен бірге қарыздық құралдар маңызды, әрі пайдалы қаржыландыру көзі болып табылады, себебі көбінесе қосымша бағалы қағаздар тиражын шығару және сатудан арзанырақ болады.

Өтімділік тәуекелі – бұл қаржылық активтердің жедел қолма қол түрге айналу қабілеттілігі. Орталық биржаларда акциялары айналатын ірі және беделді өндірушілер мен банктердің мұндай тәуекелі барынша төмен. Шағын фирмалар – жаңадан құрылғандар, венчурлық фирмалар бұл жағынан қауіптірек жағдайда болады. Берілген жағдайда делдалдарды таңдауға ерекше мән берген жөн. Қаржылық делдалдардың негізгі түрлері, олардың құқықтары мен міндеттерінің ерекшелігі банктің іскерлік белсенділігіне үлкен әсер етеді. Олардың дұрыс таңдалуы тәуекелдің барлық түрлерінің деңгейіне ықпал етеді.

Жүйелік тәуекел акцияларға бағалардың өзгеруіне, олардың табыстылығына, ағымдағы және күтілетін облигациялар бойынша пайызға, жалпы нарықтық ауытқулардың әсерінен болатын қосымша пайда мен күтілетін дивиденд мөлшеріне тәуелді. Ол пайыздық мөлшерлемелердің өзгеру тәуекелін, жалпы нарықтық бағалардың өзгеру тәуекелін және инфляция тәуекелін біріктіреді. Барынша дәл болжауға болады, себебі акцияның биржалық бағамы мен жалпы нарық жағдайы арасындағы байланыс (корреляция) тығыздығы үнемі және сенімді түрде әр түрлі биржалық индекстермен тіркеліп отырады.

Жүйелік емес тәуекел нарық жағдайына тәуелді емес және нақыт кәсіпорынның, бантің ерекшелігі болып табылады. Ол салалық және қаржылық болуы мүмкін. Жүйелік емес портфельдік тәуекел деңгейіне әсер ететін негізгі факторлар қаржылық ресурстарды салудың балама салаларының болуы, тауарлы және қор нарықтарының конъюнктурасы және басқалар болып табылады. Жүйелік және жүйелік емес тәуекелдердің жиынтығын инвестициялар тәуекелі деп атайды.

Жалпы нарықтық бағалардың құлдырау тәуекелі – бұл қандай да бір қаржылық активтер бойынша алынбай қалатын табыс. Көбінесе ол бағалы қағаздардың құлдырауымен бірге болады.

Инфляция тәуекелі – бұл салалардың өмірлік циклімен байланысты анықталатын тәуекел. Салалардың дамуына әсер ететін негізгі факторлар келесілер:

А) бір жағынан әлемдегі, жеке аймақтар, елдер, нарықтар бойынша жалпы экономикалық тұрақсыздықпен, екінші жағынан, ресурстарға бағаның өсуімен байланысты экономиканың бағытының өзгеруі;

Б) өткізудің ішкі және әлемдік нарықтарындағы сұраныстың өзгеруі;

В) өркениеттің жалпы тарихи дамуы.

Несиелік тәуекел. Тәуекелдің бұл түрі бірдей деңгейде банктерге, сонымен бірге клиенттерге де қатысты және өнеркәсіптік (өндірістің) құлдырау ықтималдығымен немесе белгіл бір саланың өнімінің

сұранысына байланысты) болуы мүмкін; реттеу мен жеткізу тәуекелі қандай да бір себептермен келісім шарттық қатынастардың орындалмауымен шарттастырылған; ресурс түрлерінің трансформациясымен байланысты, және форс мажорлы жағдайлар тәуекелі.

Қарыз алушыларға несие беру тәуекелі берілетін несиенің түрін байланысты. Несиені беру мерзіміне байланысты қысқа, орта және ұзақ мерзімді; қамтамасыз ету түріне байланысты – қамтамасыз етілген және қамтамасыз етілмеген, бұлар өз кезегінде персоналды және банктік бола алады; кредиторлардың ерекшелігіне байланысты – банктік, мемлекеттік, коммерциялық (фирмалық), сактандыру компанияларының және жеке тұлғалардың несиелері, клубтық (кредиторлар санышектеулі) және ашық (оған кез келген банк немесе кәсіпорын қатыса алады) деп құрамдастырылатын консонционалды; дебиторлар түріне байланысты – ауыл шаруашылық, өнеркәсіптік, коммуналдық, персоналды; пайдалану бағытына байланысты – тұтынушылық, өнеркәсіптік, айналым қаражаттарын қалыптастыратын, инвестициялық, маусымдық, уақытша қаржылық қиындықтарды жою үшін, аралық, бағалы қағаздармен операциялар үшін, импорттық және экспорттық; көлемі бойынша – шағын, орта, ірі; ұсыну тәсілі бойынша – вексельдік, ашық шоттар көмегімен, маусымдық, консигнация.

Несиелеудің тәуекелін азайтудың негізгі әдісі қарыз алушылардың несие және төлем қабілеттіліктерін талдау болып табылады. Сонымен қатар банк кепілдік талап ете алады. Банкке кепілдік сапасын, оның өтімділік деңгейін, оның нарықтық құнымен несие көлемі ара қатынасын бақылау қажет.

Бақылау сұрақтары

1. Тәуекелдің сапалы талдауының мәнділігі неде?
2. Тәуекелдің сандық талдауы өз алдына нені береді және оның күрделілігі неде?
3. Тәуекел дәрежеснің өсуіне қандай факторлар әсер етеді? Қайсысы объектілікке, ал қайсысы субъектілікке жатады?
4. Тәуекел аймағы деген не?
5. Тәуекелдің жіберілетін, дағдарысты және апаттық аймағын сипаттаңыз.

8 Тарау. ВАЛЮТАЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ОНЫ ТӨМЕНДЕТУ ӘДІСТЕРІ

8.1 Валюталық тәуекелдер мінездемесі

Валюталық тәуекелдің шет ел валютасы курсының өзге ел валютасына қатысты өзгерісіне, соның ішінде, ұлттық валютаға, сыртқы экономикалық, кредиттік және басқа да валюталық операцияларды өткізу кезеңіне қатысты қаупі бар.

Валюталық тәуекел, немесе курстық жоғалтулар тәуекелі, банктік операцияларды нарықтық интернационализациялаумен, трансұлттық кәсіпорындарды және банктік мекемелерді құрумен және де олардың қызметтерін диверсификациялаумен байланысты, және валюта бағамының өзгерісі нәтижесінде жоғалту мүмкіндігі бар.

Өзгермелі валюта бағамы енген кезде валюталық тәуекелді басқару мүмкіндіктері 70-ші жылдардың басында бірінші рет қарастырылған болатын.

Валюталық тәуекелдер мынадай құрылымдардан тұрады:

а) Коммерциялық, яғни борышкердің өз міндеттемелерін өтеуді қаламауына немесе өтеу мүмкіндігінің болмауына байланысты;

б) Конверсиялық, яғни нақты операцияларға қатысты валюталық шығынның тәуекелдері. Бұл тәуекелдер нақты мәмілелер тәуекеліне негізделеді. Конверсиялық тәуекелді төмендетудің кең тараған әдістері:

- Хеджирлеу, яғни әрбір тәуекелді мәмілеге өтемелі валюталық позиция құру. Басқаша айтқанда, бір валюталық тәуекелдің өтемі- табыс немесе шығынның – өзге сәйкес тәуекелмен.

- Валюталық своп, екі түрі бар. Біріншісі параллельді кредит рәсімдеу, яғни әр ел валютасымен екі жақ екі елде бірдей мерзіммен және бірдей өтеу әдістерімен кредит рәсімдеу. Екінші түрі- екі банк арасындағы валютаны «спот» келісімімен сату немесе сатып алу және алдын ала мәмілені келісілген уақыт бойынша белгіліленген «спот» келісімімен қарастыру. Параллельді кредит рәсімдеуге қарағанда, своптар өтем пайыздарын қоспайды.

- «мэтчинг» әдісі, актив пен пассив бойынша екіжақты сынақ, жылыстау көлемінен шегерім жолымен банк басқармасы оның көлеміне әсер ету мүмкіндігіне ие болады.

Өзге трансұлттық банктер «неттинг» әдісін қолданады, яғни валюталық мәміле көлемін максималды түрде қысқарту арқылы ірілендіру. Бұл мақсатқа жету үшін банктік мекеме бөлімшелерінің қызметтер үйлестігі жоғары деңгейде болуы керек.

в) трансляциялық (бухгалтерлік) тәуекелдер, шетел филиалдарын клиенттерін, контрагенттерін «Кірістер мен Шығындар» шотының актив пен пассивтерінің балансы жағдайын асыра бағалау кезінде болады. Бұл тәуекелдер өз кезегінде валютаны қайта есептеу таңдауына, тұрақтылығына, өзге де факторларға байланысты. Қайта есептеу трансляция (қайта есептеу мерзімі мен ағымдағы валютамен) әдісі бойынша жүзеге асырылуы мүмкін немесе тарихи әдіс бойынша (нақты операция уақыты мен бағамымен). Кейбір банктер ағымдағы курс бойынша барлық ағымдағы операцияларды ескереді, ал ұзақ уақытты операцияларды тарихи әдіс бойынша; өзгелер қаржылық операциялардың тәуекел деңгейін ағымдағы бағам бойынша талдайды, басқалар тарихи бойынша; үшіншілері екі есеп әдістің бірін таңдап, соның көмегімен барлық тәуекелді операцияларының жиынтығын бақылап отырады. Валюталық тәуекелдерді трансляциялық басқару әдістері ішкі және сыртқы болып бөлінеді. Олар банк қызметінің және банктік мекемелердің стратегиясын айқындау үшін және сондай ақ, тактикалық бағдарламаларды жасау үшін қолданылады.

8.2 Валюталық тәуекелді төмендету әдістері

Сыртқы әдістерге сыртқы клиенттердің және контрагенттердің шетел валютасында төлемдерін жеделдету немесе саябырлату, сол сияқты монополиялық білімдерге де қатысты;

Бас банк пен оның филиалдарының арасындағы төлемдерін қадағалау;

Валюталық тәуекелден қорғау стратегиялық жоспары активті баға саясатымен, түрлері мен сақтандыру құнымен, сақтандыру компанияларының сенімділігімен банктің өзі, сондай ақ оның клиенттері мен контрагенттері тығыз байланысты.

Одан басқа, барлық үлкен банктер өз валюталық операциялар портфелін активтер мен пассивтерін валюта түрі мен мерзімі бойынша теңдестіре отырып, белгілі бір нысанға келтіруге тырысады. Негізінен барлық сыртқы валюталық басқару әдістері диверсификациялауға бағытталған. Бұл мақсатта мынадай жедел валюталық операциялар қолданылады: форвардтық, фьючерстік, опциондық (банкаралық нарықта да, биржада да). «Спот» валюта (жай немесе екікүндік есеппен), «своп» (спот/форвард, спот әртүрлі банктер арасында) немесе «форвард» («аутрайт» банк пен клиент арасында) жағдайында сатылады.

г) форфетингтеу тәуекелі, форфетер (көбінесе банк болады) экспортердің барлық тәуекелін регресс құқығынсыз өз мойнына алады.

Әйтсе де, форфетингтеудің (коммерциялық тәуекелді қайта қаржыландыру әдісі), соның көмегімен тәуекелдің деңгейін төмендетіп өз артықшылығы бар

- мүмкін міндеттемелердің баланстық қатынасын ықшамдау;
- өтімділік жағдайын (уақытша болса да) жақсарту, бұл болашақта қаржылық тұрақтылықты қалыптандыру мүмкіндігін береді;
- мүмкін болатын жоғалтулар мен қиындықтарды сақтандыру жолымен төмендету.

Бақылау сұрақтары

1. Тәуекелдің белгіленген деңгейінің пайда болу ықтималдылығында қисықтық қалай құрылды?

2. Шығынның пайда болу ықтималдылығының қисықты негізінде белгілі интервалда болатын сома шығынының ықтималдылығын қалай бағалауға болады?

3. Шығын аймағын белгілеуші көрсеткіші ретінде не қарастырылады?

4. Лоренц кестесі негізінде тәуекел деңгейі қалай белгіленеді?

5. Валюталық тәуекелді төмендету әдістері қандай?

9 Тарау. НЕСИЕЛІК ТӘУЕКЕЛДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ БАСҚАРУ

9.1 Несиелік тәуекел қызметті ұйымдастыру

Кез келген банктің қызметінің табыстылығы банктің берген несиелерінің сапасына, яғни оның қайтарымдылық дәрежесіне тікелей байланысты. Несиенің уақтылы қайтарылмауы банктің зиян шегуіне итермейді. Сондықда банктер несиелік тәуекелді басқару шараларымен уақтылы айналысып отыруға тиіс.

Несиелік тәуекел – қарыз алушының банктен алған несиегі бойынша қарызын немесе оған есептелінген сыйақысын өз уақытында қайтара алмауына байланысты банктің зиян шегуін сипаттайды. Несиелік тәуекелді басқару жүйесінің негізгі элементтеріне жататындар:

- несиелік қызметті ұйымдастыру;
- лимиттер белгілеу;
- несиелік ұсынысты бағалау және қарыз алушының несиелік қабілетін бағалау;
- несиелік тәуекел деңгейіне байланысты несиелерге рейтинг қою және белгіленген лимиттермен салыстыру;
- несиелер бойынша мүмкін болар зияндарды есепке ала отырып, сыйақы мөлшерлермен анықтау;
- несиелік шешімдерді қабылдау барысында құзіретті бөлу – несиелерді авторизациялау;
- несиелік мониторинг;
- несиелік портфельді басқару;
- проблемалық несиелерді қалпына келтіру кез келген банктік несие белгіленген мөлшер шегінде (лимит) беріледі.

Несиенің мөлшерін банк мекемесі қарыз алушымен бірлесе отырып, материалдық қорлардың құралу қажеттігін зерттеу негізінде шығындарды, өндіріс көлемі мен өнімнің өтімдігін, ауыл шаруашылық өнімдерін, оның қайта өңдеуін және басқа да шығындарды ескере отырып анықтайды. Қарыз алушыға берілетін несиенің мөлшері әр түрлі жағдайларға байланысты болып келді.

Біріншіден, қарыз алушыға берілетін несие шамасы қарыз алушының жасаған өтінішіне байланысты. Бірақ та бұл өтініштегі несие мөлшері несиені қайтарудағы нақты мүмкіндіктермен, сондай-ақ банктің нақты есебімен сәйкес келмеуі мүмкін.

Екіншіден, несиенің мөлшері экономикалық жағдайларға байланысты, соның ішінде:

- қарыз алушының төлем айналымындағы алшақтық шамасына;

• несиені қамтамасыз ететін нақты тауарлы-материалды бағалылар қорына және олардың өтімділік дәрежесіне;

- маржа деңгейіне;
- несиелік тәуекел дәрежесіне және банктің клиентке деген сенім дәрежесіне;
- банкте бар ресурс көлеміне және т.б.

Несиелерді авторизациялау – несиелік тәуекелді төмендету мақсатында жүргізілетін анықтамалар және тексерулер процесін білдіреді. Несиелік мониторинг – несие бойынша мәселе туындай қалған жағдайда, қарыз алушының несиелік қабілетінің өзгерісін қадағалап отыруға байланысты шаралар жүйесі болып табылады. Несиелік портфельді басқару – бұл банк қабылдауға дайын болап отырған тәуекел түрлерінің барлығын айқындауды және олардың ең жоғарғы жететін деңгейін анықтауды талап ететін жоғарғы жетекшілер қызметі болып табылады. Несиелік портфельді басқаруды іске асырудың ортақ алғышарттарына жататындар:

• нақты қарыз алушылар мен олардың топтары үшін несиелеудің ішкі банктік лимитін белгілеу;

• несиелік рейтингпен байланысты болатын, жекелеген қарыз алушылардың тәуекел деңгейін көрсететін несиелік тәуекелді талдау формасын жасау;

- әр түрлі салалар бойынша несиелеуді диверсификациялау;
- төменгі тәуекел деңгейі бар ең маңызды салаларды анықтау;
- жоғарғы тәуекел деңгейі бар салаларға қатысты несиелік саясатты қатаңдату;

• несиеге баға белгілеу саясатын дайындау.

Несиелеу лимиттерін белгілеу – несиелік портфельді құруға бақылау жасауды тәуекелдерді төмендету және ұзақ мерзімді өміршеңдік қабілетті жақсарту үшін пайдаланылатын басты тәсіл.

Проблемалық несиелерге:

• несиелік келісімшартта көрсетілген уақытта қайтарылмаған, уақыты кешіктірілген және қосымша келісім берілген несиелер;

• сақтандыру, кепілхат немесе кепілдемемен қамтамасыз етілген несиелер бойынша сақтандыру компанияларының, кепілхатты және кепілдеме берушілердің банк алдындағы міндеттемелері орындалмағандар;

• несиелерге есептелетін пайыздың несиелік келісімшартта көрсетілген күннен 30 күн өткенге дейін қайтарылмаған несиелер жатады. Сондай-ақ проблемалық несиелерге қарсы шараларға мыналар жатады:

- қарыз алушының қызметін қайта құру;

- несиені қайтару кестесін өзгерту;
- пайыз (сыйақы) төлеу тәртібін өзгерту.

Несие үшін төлейтін сыйақы (мүдделендіру) мөлшерлемесі несиенің бағасын білдіреді. Оның мөлшері, жалпы жағдайда тартылған ресурстарға төлем мен сыйақы маржасының қосындысынан құралады. Несие тәуелдігі дегеніміз – қарыз алушының өз қаржылық міндеттемесі орындамаумен байланысты. Банктік қарыз бойынша төлем төлемеу тәуекелдігі. Ол қарыздар портфелінің санасымен тікелей байланысты.

Несие тәуекелдігін 3 түрге бөлеміз:

1. Қиянатшылық жасау. 1991-93ж біздің Республикамызда банктің үмітсіз қарыздарының неғұрлым көп таралу себебі.

2. Шет ел несиелері бойынша – дамушы елдің қарыз алушының несиелер бойынша жаппай төлем төлемеуіне байланысты 70ж. анықталды. Бұл АҚШ-ң бір қатар ірі банктің банктарға ұшырауына себеп болған.

3. Ішкі зайымдар бойынша төлемсіздік – қарыз алушының төлем қабілетке ықпал ететін барлық факторларды есепке алу қиындығымен байланысты туындайды.

Несиелік тәуекелдікті төмендетудің тәсілдері:

1. Банктік қарыздар портфельдік девирфикация яғни 1 қарыз алушыға берілетін несиенің мөлшерін несиелеу шегін белгілеу арқылы азайту. Бұл тәсіл банк клиентінің несиелік қабілетінің жеткілігіне сенімсіз болған кезде қолданылады.

2. Несие қабілетін талдау – яғни қарыз алушының несиені өтеу мүмкіндігін талдау. Несиелік қабілетті бағалау қарыз алушының қарсылық жағдайының тәуекелдігін және олардың талдауын сипаттайтын көрсеткіштер есебін білдіреді. А) Абсолюттік өтімділік коэффициент – ақшалай қаражаттар + бағалы қағаздардың қысқа мерзімді міндеттемелерге қатысады. Б) Аралық өтеу коэффициент – ақшалай қаражат + бағалы қағаз + есеп айырысудағы құжаттардың қарыз алушының қысқа мерзімді міндеттемелеріне қатынасы. В) Жабудың жалпы коэффициент – айнымалы капиталы қарыз алушының қысқа мерзімді міндеттемелеріне қатынасы.

3. Несиелерді сақтандыру тәсілі – несиенің қайтарылмай қалу тәуекелі оны сақтандырумен айналысатын ұйымдарға толық өтеуін сипаттайды. Лизингтік операциялар. Лизингтік операциялар және олардың сипаттамасы 80 жылдардың басында лизинг түсінігі жай ғана ұзақ мерзімді жалдау ретінде ғана емес жалгерлік қатынас кепілдік есебімен несиелік қаржыландыру мемлекеттері қарыз міндеттемесі бойынша есеп айырулар және басқа да қаржылық механизмдер. Несие

тәуекелділігін басқару жүйесіндегі қарыз алушының несие қабілеттілігін талдау.

Несиелік операциялар – қазіргі нарықтық экономика жағдайында неғұрлым табысты және соғұрлым тәуекелділігі жоғары банктік бизнестің бірі болып саналады және банктік бизнес болып қана қоймай, мемлекеттің ақша-несие саясатын реттеудегі қолданылатын қаржы құралдарының бірі болып табылады. Несие портфелінің жедел өсімі несие тәуекелділігінің де артуына әкеліп отыр. Несие ұсыну барысындағы жіберген олқылықтар банктік жүйенің дамуына айтарлықтай кедергі болып, тіпті әлемдік тәжірибенің өзі дұрыс ұйымдастырылған тәуекел-менеджменті бар *Leman Brothers Barings*, *Enron*, *WorldCom*, *Tyco* сияқты ірі банктер мен басқа да корпорациялардың құлдырауына әкелді. Банктер несие тәуекелділігінен сақтанудың сан алуан түрлерін қарастырып, тәжірибеде қолдануда, соның ішінде коммерциялық банктердің несие тәуекелділігін төмендету мен алдын алудың бірден-бір жолы - қарыз алушы тұлғаның төлем және несие қабілеттілігін дұрыс анықтау. Несие қабілеттілік кешегінің ескірген немесе бүгінгі күннің жаңадан шығарылған проблемасы емес, ол несие-қарыз операцияларының пайда болуымен туындады және несиелік қатынастар орындалған орынның барлығында қолданылып, үнемі жаңартумен, толықтыруды талап ететін іс деп санаймыз.

Банктер несиелік операцияларды жүзеге асыра отырып, мемлекеттің нарықтық жүйесіндегі қызметін жүргізетін шаруашылық субъектілерді қамтамасыз етуде маңызды орын алады. Коммерциялық банктердің несие қабілеттілігін анықтау кезінде айтарлықтай мән бермеген олқылықтары, ертеңгі күні, банктің қаржылық жағдайына, абыройы мен беделіне, серіктестері мен клиенттерінің мүдделеріне кері әсер етуі және нұқсан келтіруі мүмкін.

Бүгінгі күні Қазақстанның коммерциялық банктерінен алынатын таза кірістің шамамен $2/3$ бөлігін несиелік операциялардан болатын кірістер құрайды. Несиелік операциялардың жүргізілуімен байланысты несие тәуекелділігі пайда болады. Тәуекелділік банктің қалыптасуының ажырамас бөлігі. Несие тәуекелділігі банк тәуекелділігінің бір түрі ретінде банктің үнемі назарда тұратын объектісі болып табылады. Несие тәуекелділігін банктік басқару менеджменттің дәстүрлі және классикалық қызметі.

Несие тәуекелділігі көптеген эндогендік және экзогендік себептердің үлкен кешенін құрайды. Коммерциялық банктер дамыған бәсекелес несие нарығы бар ортада қызмет етуі және табысты өмір сүруі үшін, несие қабілеттілікті анықтау, бағалау, болжау және қолдану бойынша көп жылдық тарих пен ізденістерге сүйенуі тиіс. Отандық

және шетелдік тәжірибеде, оның ішінде несиелік ұйымдардың банкротқа ұшырауының бірден бір себебі несиелік операциялардан туындайтын тәуекелдердің дер кезінде алдын алмау. Несиелік операциялар бойынша несиелік ұйымдардың ғасырға жуық тарихы болғанымен несиелік институттардағы қазіргі жағдай несие қабілеттілікті анықтау әдістерінің кемшіліктері бар және жеткіліксіз дамығандығын анықтады. Қазақстандағы кейбір екінші деңгейдегі банктерге несиелік операцияларға қатысты әр түрлі ықпал ету шараларын қолданудың өзі банктердің несиелік операцияларының дұрыс жолға қойылмағандығының көрінісі. Несие тәуекелділігін басқару жүйесіндегі несие қабілеттілік арқылы банктің несиелік операцияларының сапасын жоғарылату мен коммерциялық банктің табыстылығын арттыру - өзекті мәселе. Ол бүгінгі күннің халықаралық талаптарға жауап беретін мықты әрі сенімді банктерінің қалыптасуына ықпал етеді. Әр елдегі қарыз алушының несие қабілеттілігін кешенді талдау жүйесінің қалыптасуының ерекшелігі, әр елдің ақша-несие саясаты сияқты саясатымен біруақытта қалыптасып, өзгеріп, толықтырылып, дамуда.

Отандық және шетелдік ғалымдардың көптеген еңбектері «несие тәуекелділігі», «несие портфелі» және «несие қабілеттілік» түсініктеріне анықтамалар беріп, отандық экономиканың дамуына байланысты осы көрсеткіштердің есептелуі мен қолданылуы ұсынылады. Алайда бұл еңбектердің қатарында дағдарыс жағдайында немесе әлемдік дағдарыстың алдын алуда коммерциялық банктердің жүргізетін несиелік саясаты мен қарыз - несие операцияларын басқару және несие қабілеттілікті анықтау арқылы тәуекелді төмендету жолдары мардымсыз ұсынылған. Көптеген еңбектерде теория жақсы мазмұндалғанымен оқырманға тәжірибелік көзқарас пен есептеу жолдарының жетіспей жататындығы, банк клиенті бола алатын әр жеке немесе заңды тұлғалардың несиелеу операциясына қатысу кезінде қандай алғышарттарды біліп, қандай қадамдардан сақтануы қажеттілігі жөнінде экономикалық сауаттылығының нашарлығы бәрімізге белгілі. Осы аталған факторларды банктік несиелеуде ескермеу мүмкін емес, себебі несие тәуекелділігі тек банк немесе несиелеуші ұйым тарапынан болмайды.

Несие қабілеттілікті анықтауда әр түрлі қарыз бойынша барлық клиент үшін (сала ерекшелігіне) бір ғана әдісті қолдану үлкен қателік, осы аталғандарға байланысты қарыз алушының несие қабілеттілігін талдаудың теориялық-әдістемелік және ұйымдастырушылық-әдістемелік тәртібін одан әрі өңдеп және жетілдіруге байланысты іздену, зерттеу қажеттілігі туындады. Жасалған зерттеулер мен

ізденістерге карамастан қарыз алушының несие қабілеттілігі несие операцияларының күрделілігі мен сантүрлілігіне байланысты несие қабілеттілікті талдаудың тиімділігін арттыруға байланысты жаңа әдістер мен тәуекелдердің алдын алу мен төмендету жөніндегі нақты ұсыныстар әзірлеуді қажет етеді.

Зерттеудің мақсаты коммерциялық банктің несие тәуекелділігін басқару жүйесіндегі қарыз алушының несие қабілеттілігін анықтаумен байланысты қызметтердің теориялық-әдістемелік, тәжірибелік жақтарын зерттеу және несие тәуекелділігін одан әрі жетілдіру бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Осы мақсатқа жету үшін жұмыста келесі міндеттер қарастырылып шешілді:

- қарыз алушының несие қабілеттілігін анықтау мен талдаудың теориялық әдістерін жетілдіру;

- банктердегі несие тәуекелділігін басқару жүйесіндегі несие қабілеттілікті талдауды әдістемелік қамтамасыз ету мен оны ұйымдастыру процесін жетілдіру мақсатында қолданылып жүрген әдістемелік базаны зерттеу;

- дамыған мемлекеттердегі коммерциялық банктердің несие тәуекелділігін басқару жүйесіндегі несие қабілеттілікті талдаудың жағдайын қарастыру және танымал әдістемелік нұсқаулар негізінде несие тәуекелділігін талдауға байланысты ұсыныс әзірлеу;

- Қазақстанның банктік секторындағы несие тәуекелділігін төмендету әдісі ретінде несие портфелінің статистикалық, аналитикалық және коэффициенттік талдау жолдарын қарастыру;

- Қазақстан Республикасының екінші деңгейдегі банктеріндегі несие тәуекелділігін басқару жүйесіндегі несие қабілеттілікті талдаудың неғұрлым ұтымды жолын ұсыну;

- несие тәуекелділік жүйесін басқаруда қолданылатын модельдерді талдау, оның ішінде «Несие нарығының жағдайы және өлшемдерінің болжамы» моделін қолданып, екінші деңгейдегі банктерге жүргізілген талдау жасау тиімділігін арттыру жолдарын анықтау.

Несие нарығы қызметін реттейтін Қазақстан Республикасы Заңдары мен басқа да нормативтік-құқықтық актілер, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтары, Жолдаулары, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулылары, ресей және отандық оқу әдебиеттері, Қазақстан Республикасы Ұлттық банктің, Қазақстан Республикасы қаржы нарығы мен қаржылық ұйымдарын реттеу және қадағалау Агенттігінің, әр түрлі деңгейлердегі конференциялардың материалдары, журналдар, сондай-ақ республикалық статистикалық

талдау негізінде алынған талдамалық зерттеу материалдары пайдаланылды.

Несиелеумен байланысты тәуекелдерді басқарудағы елеулі кемшіліктердің банк жүйесінің дағдарысына әсері ашылды. Бірқатар банктерде тәуекел-менеджмент жүйесі мүлдем құрылмаған болса, басқаларында – осы функцияның тәуелсіздігі қамтамасыз етілмеген, үшіншілерінде – жоғары басшылық тәуекел-менеджерлердің туындаған проблемалар жөніндегі ескертулеріне құлақ аспайды. Банк жүйесінің даму кезеңінде басшылық тәуекелдерді басқарудың тиімді жүйесін құру үшін айтарлықтай күш-жігер салуға тиіс. Ал ол үшін жоғары басшылықтың саяси еркі қажет. Біздің ойымызша, «Несие тәуекелділігі - сыртқы және ішкі орта факторлары әсерінен қарыз алушы тұлғаның банк алдындағы өз міндеттемелерін орындаудан жартылай немесе толықтай айырылуы». Шынайы экономикаға жіберілген қарыздарды икемді басқарудың бірден-бір жолы – тәуекелдерді дұрыс басқара білу.

Қарыз алушыларды несиелеу кезінде туындайтын төлемсіздікті, жалпы тәуекелділікті төмендету үшін бірнеше факторларды ескерген жөн:

- экономикадағы өзгерістерге сезімтал қандай да бір салаға банктің несиелік қызметінің араласу деңгейін;

- қиындықты айтарлықтай сезінетін клиенттерге тиесілі болатын несиелер мен басқа да банктік мәмілелердің үлес салмағын;

- жаңа, дәстүрлі емес, аз зерттелген салаларға банктің араласу деңгейін;

- несиелер ұсыну, банктің бағалы қағаздар портфелін қалыптастыру бойынша саясатқа жиі өзгертулер мен толықтырулардың жасалуын;

- жаңа және жақында тартылған клиенттердің үлес салмағын;

- аз уақыттың ішінде тәжірибеге жаңа қызметтердің неғұрлым мол түрін енгізуін;

- тез құнсызданатын немесе нашар өтімді кепілзаттарының қабылдануын.

Несие тәуекелділігін басқаруға байланысты айтарлықтай қиындықтарға әкелетін кемшіліктер деп келесілерді атауға болады:

- несиелік саясат туралы жазбаша құжаттың болмауы немесе нашар дайындалуы;

- несиелік портфель концентрациясына қатысты шектеу қойылмауы;

- несиелік жетекшілердің орталықтандырылуы мен деорталықтандырылуы;

- несиелік объектінің жеткіліксіз талдауы;

- қарыз алушыны үстіртін талдау;
- кепілзатының асыра бағалануы;
- клиентпен байланыстың жиі болмауы немесе тіптен болмауы;
- бақылау аралығының ұзаруы (кәсіпорындарды несиелеуде) немесе тіптен жүргізілмеуі;
- құжаттарға байланысты жеткіліксіз бақылау;
- қарыз қаржыларды шектен тыс қолдану;
- несиелік құжаттар топтамасының толық болмауы немесе қатаң қадағаланбауы;
- несиелік процесті тиімді бақылап, уақытында аудиторлық тексеруге ұсынбау және т.с.с.

Қазақстанда несие тәуекелділігін басқару жүйесінде жекелеген элементтер ғана қызмет етуде. Несие тәуекелділігін басқарудың толық жүйесіне әлі қол жеткізілген жоқ. Біз оның көптеген себептері бар деп есептейміз: Біріншіден, біздің елімізде несиелік операциялар әлі қалыптасу және даму сатысында, өйткені несиелік ресурстар көбіне шет елдерден тартылатындығы сияқты, қарыз алушының несие қабілеттілігін анықтаудың бірыңғай жүйесі жоқ, тағы да шет елдердің әдістеріне жүгінуге тура келеді. Екіншіден, жоғарыда аталып өткендей, ақпараттық жүйенің әлсіздігі, несиелік бюро қызметінің қалыптасу сатысында болуы, банктің іскерлік тәуекелділігін тудырады.

Еуропалық одаққа кіретін елдерде кредиторлар тұрақты негізде несиелік бюролар арқылы қарыз алушылардың төлемқабілеттілігі туралы ақпаратпен алмасады. Қазақстанда жеке несиелік бюролармен қатар несиелерді мемлекеттік тіркеу институттарын құру жоспарлануда, бұл көптеген дамыған елдерде қолданылады. Үшіншіден, ұсынылған несиелер бойынша кепілдеу жүйесінің болмауы, бізде кепілдік қоры депозиттер мен ипотекалық несиелерге қатысты құрылған. Төртіншіден, банктің несие тәуекелділігін есептеудің бірыңғай әдістемесі жоқ, оның ішінде Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік т.с.с. ерекшеліктерін ескеріп құрылған. Бесіншіден, банктік несие бойынша қабылданған кепіл заттардың барлық уақытта анықталған өтімділікті көрсете алмауы. Алтыншыдан, жақсы дайындалған барлық уақытта несие тәуекелділігіне қарсы әрекет көрсете алатын несиелік саясаттың болмауы. Жетіншіден, банк персоналдарының нашар дайындығы мен әрекеті және тез шешім қабылдай алмауы, Сегізіншіден, қарыз алушыға байланысты келеңсіз немесе күтпеген жағдайлардың орын алуы.

Зерттелген анықтамаларды нәтижелей келе, несие тәуекелділігі – бұл кредитордың несиелік келісімнің шартында көрсетілген уақытта несие бойынша негізгі қарыз сомасын және (немесе) ол бойынша есептелген сыйақы сомасын қайтарып ала алмау ықтималдығы, деуге

әбден болады. Банк пен қарыз алушы арасындағы тәуекелділік мәселесінен кейін, несиенің бір түрінен, бірдей сомада, бірдей мерзіммен, алған несиелерге байланысты да несие тәуекелділігінің әбден болуы мүмкіндігін қарастырғымыз келеді.

Несие тәуекелділігін талдаудағы басты міндеттер болып, кредитордың жеткілікті мөлшерде ақпарат алуы, оны өңдеуі мен бағалауы келесілерге қол жеткізуге мүмкіндік беруі тиіс: әлуетті қарыз алушыға несие берудің дұрыстығы туралы шешім қабылдауға; қарыз алушы несиелік міндеттемелерін (негізгі қарыз және бойынша сый ақыларды) орындай алмаған жағдайдағы ықтимал қаржылық залалды есептеуге және өз қызығушылықтарын қорғау үшін әрекет етудің арнайы жүйесінің алдын алу болып табылады.

Несие тәуекелділігі жіктемесі - бұл несиелік қатынастар құрылымының, несиелеудің негізгі қағидаларының, қызметтерінің, яғни әр алуан сыртқы және ішкі өзгерістер барысында толық сақталатын көрінісін білдіреді. Банктің несие тәуекелділігін төмендету мақсатында төлемдерді қайтармау тәуекелінің деңгейіне айтарлықтай әсер ететін факторларға ерекше назар аудару қажет, ол тікелей біз дайындаған несие тәуекелділігі бойынша өзіндік жіктеуімізде көрініс тапты. Несие тәуекелділігі банк тәуекелділігінің құрамдасы, банк тәуекелділігі жөнінде берілген анықтамалар сан түрлі. Тәуекелділік «жоғалту қауіптілігі (немесе қауіп)», бұл анықтама тәуекелділіктің өлшемінің өзгеру сұрағын шеше алмайды. Банкте жақсы жетілдірілген және қалыптасқан несие тәуекелділігін басқару жүйесін жасап алмай, несие тәуекелділігін басқарудың тиімділігіне қол жеткізу мүмкін емес.

Бүгінгі таңда, банк жүйесі үшін клиенттің несие қабілеттілігін анықтаудағы тиімді әдістер мен жолдарды дұрыс таба білу өзекті мәселе күйінде қалып отыр. Дағдарыс жағдайында тәуекелдерді басқарудың бірдей әдістемесін қолдану мүмкін емес. Қазақстанның коммерциялық банктері алдында барлық уақытта қарыз алушының несие қабілетін талдау әдістемесін тандау мәселесі тұрады. Бұл сұрақтың туындауы біріншіден, несие қабілеттілікке талдау жүргізетін несиелік қызметкерлердің тәжірибесінің аздығы болса, екіншіден, қарыз алушылар туралы ақпараттың жалаңдығы. Егер шет елдерде бірнеше ондаған жылдар бойы жинақталған ақпараттар табылатын болса, бізде несиелік бюролардың құрылғаны кеше ғана. Үшіншіден, несие қабілеттілікті анықтау бойынша Қазақстанда дайындалған әдістемелік нұсқаулар жоқтың қасы, Ресей немесе шет елдер дайындаған несие қабілеттілікке қатысты әдістемелік нұсқаларды Қазақстандық жағдайға ықшамдау қажет. Қазақстан банктері көп жағдайда, банктің несие тәуекелділігі жүйесін басқаруда өзіндік тәжірибе мен олқылықтарға көп

назар аударады. Оның қандай себептерден болғанын, қандай әдістер мен шешімдер орын алғанын қарастырады. Нарықтық экономика жағдайында және шетелдік стандарттар мен нормативтердің көптеп енгізілуі жағдайында Еуропа мен АҚШ сияқты елдердің миллиондап қаржы жұмсаған зерттеулеріне үлкен мән берген дұрыс сияқты.

Бүгінгі күнге дейін қазақстандық және шетелдік қадағалау ұйымдарының қарыз алушының несиесіне қабілеттілігін, несиесіне тәуекелділігі мен бағалау әдістемесін қолдануында айтарлықтай ерекшелік болмады. Банкті қадағалау бойынша Базель комитетімен қабылданған жаңа талаптар қалыптасқан тәжірибені түбегейлі өзгертті десе де болады. Қарыз алушының несиесіне қабілеттілігін бағалау кезінде банктер мен рейтинг агенттіктерінің беретін бағасының маңызы артты. Отандық және шетелдік ғалымдардың, экономистердің еңбектерін зерделей отырып, қазіргі несиесі нарығындағы және әлемдегі болып жатқан өзгерістерге байланысты несиесіне қабілеттілікке төмендегідей авторлық анықтама берілді: «Несие қабілеттілік – қарыз алушының банк алдындағы өз міндеттемелері бойынша туындауы мүмкін несиесіне тәуекелділігінің алдын-алу және жою қабілеті».

Несие қабілеттілікті анықтау кезінде бірнеше көрсеткіштер мен белгілерге үлкен мән берген жөн, әлемдік және отандық банктер тәжірибелерін қарастыра отырып қарыз алушының несиесіне қабілеттілігін бағалауда алға тартылатын белгілер сипатталды. Қарыз алушының несиелік қабілетінің, оның төлем қабілетінен бір айырмашылығы - онда өткен кезеңдегі немесе қандай да бір күндегі төлемсіздікті есепке алмайды, яғни мұнда алдағы уақыттардағы қарызды өтеу қабілеті болжанады. Өткен уақыттардағы қарыз алушының төлем қабілетсіздігінің дәрежесі клиенттің несиелік қабілетін бағалау барысында көңіл аударатын ең бір формалды көрсеткіш болып табылады. Клиенттің несиелік қабілетінің деңгейі, банктің нақты қарыз алушыға беретін нақты қарызбен байланысты қарапайым (жеке) тәуекелдерінің дәрежесін көрсетеді.

Қарыз алушының қаржылық тұрақтылығын объективті бағалау және несиелік операцияларға байланысты мүмкін болар тәуекелдерді есепке алу банкке несиелік ресурстарды тиімді басқаруға және пайда табуға мүмкіндік береді. Отандық және шетелдік тәжірибе несиесіне тәуекелділігі мен клиенттің несиесіне қабілеттілігінің бірнеше анықтаушы белгілерін зерттеді. Банктер тәжірибесінде қолданылатын қарыз алушының несиесіне қабілеттілігін анықтау мен бағалаудың маңызы мен қажеттілігін зерттей келе, олардың сан алуан әдісі мен әдістемесі бола тұра несиесіне тәуекелдерін басқаруға әлі толық қол жеткізілген жоқ, яғни бұл сала көптеген зерттеулерді талап ететіндігін көруге болады. Біз өз

зерттеуімізде, несие қабілеттілік анықтамасына авторлық анықтама жасап, әр түрлі еңбектерде білдірілген пікірлерге байланысты тұжырым білдірдік және қарыз алушының несие қабілеттілігін бағалауда алға тартылатын белгілерді жинақтап жүйелендірдік.

Халықаралық банктік тәжірибеде тәуекелдерді басқару процесі қаржылық менеджменттің шешуші бағыты деп қарастырылады. Тәуекелдерді басқару (тәуекел-менеджмент) – бұл тәуекелдерді төмендету арқылы табыстардың көлемін арттыруға және шығындардың көлемін азайтуға бағытталған шешімдерді қабылдау және жүзеге асыру бойынша шаралардың жиынтығы болып табылады. Тәжірибеде тәуекелді басқару кешенді сипаттағы және тәуекелдердің салдарынан болатын қолайсыз нәтижелерді төмендетуге немесе болдырмауға бағытталған аналитикалық, ұйымдастырушылық және қаржылық шаралардың жиынтығы болып табылады. Тәуекелдерді сапалы деңгейде басқару коммерциялық банктің ұзақ мерзімді перспективадағы табыстарға қол жеткізу мүмкіндіктерін көтереді. Банк операцияларының басым бөлігі несиелік қызметпен байланысты. Сондықтан да, несие тәуекелділігін басқару банктің қаржылық жағдайын қамтамасыз етудің ең маңызды жолы болып табылады. Зерттеу барысында қарастырылған анықтамалардың біреуі де несие тәуекелділігін себебі мен нәтижесі бар белгілі бір үрдіс ретінде сипаттамайды, сондықтан несие тәуекелділігін дұрыс жіктеу оларды тиімді басқаруға мүмкіндік береді деп есептеп, несие тәуекелділігінің жаңа жіктемесі енгізілді.

Тәуекелді басқару - бұл өзіне: тәуекелдерді болжауды, олардың мөлшері мен әсерін анықтауды, олардың алдын алу немесе олармен байланысты залалдарды төмендетуге арналған іс-шараларды дайындау мен жүзеге асыруды біріктіретін үрдіс. Осылайша, несиелік үрдіс пен оны жүзеге асырумен байланысты несие тәуекелділігі, коммерциялық банктердің несиелеу жүйесі бағытталған әсер ету объектілері болып табылады. Қалыптасқан банктік тәжірибеде несие операцияларын жүзеге асыру және несие тәуекелділігін басқару бойынша бірнеше әдістер мен тәсілдемелер қолданылады.

Бұл жерде, несиелеу жүйесі несиелік қатынастарды ұйымдастырудың басты буыны деп айтуға болады. Жалпы несие тәуекелділігін басқаруға екі тұрғыдан келу қажет: нақты қарыз алушының несиелік тәуекелін басқару және несиелік портфельдің тәуекелін басқару тұрғысынан деп есептейміз.

Банктің несие тәуекелділігі сыртқы ортамен қатар ішкі орта факторларына да тәуелді, сол себепті біреуіне ғана кеңірек көңіл бөліп (әдетте, сыртқы факторлар әсерінен болатын тәуекелдер қауіпті

саналады), екіншісіне үстіртін қарауға болмайды. Өйткені, бүгінгі тәуекелділіктің шағын көрінген элементтері, ертенгі күні басқарылмайтын жағдайға жетуі мүмкін. Несие жүйесіндегі тәуекелдерді басқару мен бағалаудың отандық және шетел тәжірибелерін қарастыра келе, несие қабілеттілікті анықтау әдістері мен әдістемелерінің әр түрін зерттеу барысында айтылған өзіндік ерекшеліктері мен басымдықтары бар, тек қарыз алушы субъекті жақсы тани біліп, тиісті әдістер мен әдістемелерді орынды қолдана білгенде ғана қарыз алушының несие қабілетін анықтауға мүмкіндік болады деп санаймыз, бұл жерде басты назар несие менеджерінің іскерлік қабілетінде болуы тиіс. Яғни, банктің несие тәуекелділігін басқару, бірінші кезекте жөнімен дайындалған нормативті құжаттарға тәуелді болса, екінші кезекте банк қызметкерлерінің біліктілік деңгейіне байланысты болады.

Тәуекелдерді төмендету әдістері мен тәсілдерін қолдану тәжірибесіне талдау.

Банктердің несие портфельдеріне байланысты тәуекелдерді тежеу үшін өткен жылы қабылданған бірқатар пруденциалдық нормативтердің, жылжымайтын мүлікке байланысты несиелеу тәуекелдері және сыртқы кредиторлар тұлғаларына байланысты несиелеу нормативтерін қоса алғанда дұрыстығын айту қажет. Жылжымайтын мүлікке бағаның тез өсуін және ипотекалық несиелеу және құрылысты несиелеудің одан әрі жалғасқан толқынын негізгі ала отырып, несиенің негізгі сомасы мен қамтамасыз етуге ұсынылған активтің бағалау құны арасындағы пайызға ара қатынасын және несиелерді жіктеу үшін олардың төлем қабілеттілігі бойынша, әсіресе ақша-несие талаптарын күшейтудің әсерінен несиенің өсу қарқыны қажетті қарқыннан қалған жағдайда, одан әрі күшейту мәселесін қарауға тура келеді. Бұдан басқа, сыртқы несиелеу және банктің инвестициялық қызметі бойынша пруденциалдық нормативтерді күшейту мүмкіндігін қарастыру қажет.

Несие жүйесіндегі тәуекелдерді басқарудың теориялық және практикалық маңыздылығының ЕДБ үшін ғана емес, банк қызметін пайдаланушылар үшін де мәні зор. ЕДБ мен қатар пайдаланушылар үшін де несие жүйесіндегі тәуекелдерді басқару екі субъект арасындағы сенімсіздіктің жойылуына, төлемсіздік, несие қабілетсіздік сияқты факторлардың алдын алуға мүмкіндік береді. Несие портфеліне жасалған талдау оның сапасының нашарлауына баға өзгерістерінің жайсыздығын, кәсіпорындардың күйзелісін, тұрғындардың әлеуметтік факторларын алға тартады.

Несие тәуекелділігін туындататын факторлардың бірі пайыз мөлшерлемелеріндегі өзгерістер немесе дұрыс есептелмеген пайыз мөлшерлемесі. Банктер өз қызметі барысында барлық уақытта пайыз мөлшерлемелерін ырықтандыра алмайды, себебі оған көптеген ішкі факторлармен қатар сыртқы факторлардың да әсері бар. Атаулы жағдайларда ғана банктер, мысалы несие портфелін теңдестіріп қаржыландыру саясатын жүргізулері мүмкін.

Пайыз мөлшерлемесінің деңгейі несиелер мен инвестициялардың деңгейіне, меншікті қаражаттар мен қарызға алынған қаражаттардың арақатынасына, депозиттік салымдардың көлемі мен бағасындағы өзгерістерге, қайтақаржыландыру, есептік т.с.с. пайыздар өзгерісіне тәуелді болады, өйткені, еркін пайыздық мөлшерleme режимінде де ақша-несие мекемелері пайыздық мөлшерlemenің қолайлы деңгейде сақталуын бақылауға тиіс. Кез келген жағдайда банктің пайыздық мөлшерлемелер тәуекелінің бөлігін клиентке аудару мүмкіндігі болады. Алайда «басқыншылық» деп аталатын осындай саясаттың орындылығын анықтағанда екі ой-пікірді басшылыққа алу қажет.

Біріншісі – қазақстандық нарықтағы бәсекенің қарқынына қатысты. Егер клиентке банкті ауыстыру қиынға түссе, онда пайыздық мөлшерлемелердің түсуін күткенде несиелер бойынша межелеген пайыздық мөлшерleme белгіленеді, ал пайыздық мөлшерlemenің өсуі күтілгенде – мерзімді салымдар мен депозиттер бойынша тіркелген пайыздық мөлшерleme белгіленеді.

Екіншісі – пайыздық мөлшерлемелердің өзгеру тәуекелінің көбірек бөлігін қарыз алушыға аудару отырып, банк оның төлеуге қабілетсіз етуі және осының салдарынан анағұрлым көп жоғалтуы да мүмкін. Өнеркәсіптік және сауда кәсіпорындарымен салыстырғанда банк мекемелерінің осы тәуекел түрін басқару мүмкіндіктері көбірек.

Несие тәуекелділігін басқару жүйесі бірнеше элементтерден тұрады және стратегиялық басқару, яғни банктің стратегиялық жоспарының, оның несие саясатының және несие тәуекелін бақылау мақсатында ұйымдастыру бөлімшелері жұмысының деңгейінде жүзеге асырылатын нақты іс-шаралар арқылы атқарылады. Несие тәуекелі несиенің «ерекше назар аудару» тізімін жасау арқылы басқарылады.

Несие қабілеттілікті анықтауда несие қағидаларының барлығы қатыстырылады және құрылыммен өткізілетін үдеріс болғандықтан жүйелілік қағидатын да алғышартқа қою қажет. Жүйелілік кешенді экономикалық талдауға қатысатын жүйелер мен жүйешелердің өзара байланысын, ол байланыс болмай жағымды нәтиже болмайтынын көрсетеді. Жүйедегі әрбір элемент аналитикалық көрсеткіштерден

тұрады, жүйе элементтері арасында өзара логикалық байланыс қалыптасады.

Қарыз алушының несиелік қабілеттілігін анықтау барысында банк бірінші кезекте мына факторларға аса назар аударады: несиелік мәміле жасауға қарыз алушының жеке бас қабілеті, рухани сипаты және іскерлік беделі; құқылық қабілеті; өтімді және құнды қамту нысандарының болуы; тұрақты табыс көзінің болуы. Сонымен, біздің пайымдауымызша «Несие қабілеттілік – қарыз алушының банк алдындағы өз міндеттемелері бойынша туындауы мүмкін несиелік тәуекелділігінің алдын-алу және жою қабілеті».

Банктің несиелік тәуекелділігін басқару жүйесіндегі қарыз қабілеттілікті анықтауға және несиелеуге байланысты тәуекелдерді басқаруға несиелік тәуекелдерін құқықтық реттеу және несиелік тәуекелдерін төмендету әдістері мен тәсілдерін кешенді қолдану арқылы қол жеткізуге болады.

Бақылау сұрақтары

1. Тәуекелге құқықтыққа ғана емес тәуекелді әрекет ету міндеті қашан құрылады?

2. Ұсынылған әрекеттің шығынының құқықтылығын түсіндіруі қандай мәнде?

3. Ереже ретінде бірқатар тәуекел бірқатар нәтижелермен ұштасқан. Қай тәуекел қорғалған және құқықты?

4. Тәуекелдің төмендеуінің негізгі тәсілдерін есептеп беріңіздер.

5. Әрбір тәсілді сипатап беріңі және қандай түрінде оның көмегімен тәуекел азаяды?

10 Тарау. КӘСІПОРЫН ТӘУЕКЕЛІНІҢ ДЕҢГЕЙІНЕ ӘСЕР ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

10.1 Кәсіпорын тәуекелінің деңгейіне әсер етуші факторларды анықтау

Көптеген факторлар әсерінің нәтижесінде пайда болған қызметтерден кәсіпкерлік тәуекелдер туындайды. Олар фирманың ішкі шешімдерінің немесе жоғарқы кәсіпкерлік ортаның қызметін нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Қазіргі экономиканың жай-күйін талдау кәсіпкерлік тәуекелдің пайда болуына әкелетін мына себептерді көрсете алады: Экономикалық дағдарыс; қоғамның қылмыстану көрсеткіші; инфляцияның жоғарғы қарқыны; саяси тұрақсыздық; шаруашылық субъектілерінің жауапкершіліксіздігі; кәсіпкерлік қызметкерлерді қадағалаушы құқықтық және нормативті актілердің нақты болмауы, олардың үнемі өзгеріп отыру; тәуекелдің жалпы деңгейінің түсуіне қарсы тұратын кәсіпкерлік құқықтың болмауы; кез келген келісім-шарттардың «моральді» тәуекелін арттыратын кәсіпкерлердің басым бөлігінің өз қызметіне сай жауапкершілігінің; кәсіпкердің қылмыстық әлемге тәуелділігі, құқық қорғаушы органдардың оны қорғай алмауы; саясаттың экономикаға шектен тыс араласуы; федералды және жергілікті деңгейлерде аппараттың көбеюі; тұрақсыз салық заңдылықтары; салықтар мен міндетті төлемдердің ауыртпалықтары; жағыссыз бәсеке; нарық мәселесі мен кәсіпкерлік туралы кәсіпкерлердің білім деңгейінің төмен болуы және т.б. Банктің қарыз алушысының несие қабілеттілігін бағалау әдістерін жетілдіру бойынша жалпы ұсынымдар мен қолданылып жүрген әдістемелер келесі негізгі процедуралардың орындалуын ұсынады: қарыз алушының несие қабілеттілігін талдау; қарыз алушыға несиелік рейтинг бекіту және банктің меншікті несиелеу лимитін белгілеу. Қарыз алушының несие қабілеттілігі сұрағы жеткілікті зерттелген мәселеге жатпайды. Бүгінгі күннің несиелік мекемелері үшін де «несие қабілеттілік» сұрағы өзекті болып отыр. Қарыз алушының несие қабілеттілігі түсінігін екі көзқарас тұрғысынан қарастыруға болады: қарыз алушы тұрғысынан – несиелік мәмілені аяқтау және алған қарызды өтеу мүмкіндігі; кредитор тұрғысынан – ұсынылатын несиенің мөлшерін дұрыс анықтау және осы несиеге қатысты тәуекелдің алдын алу.

Ортаның әсер етуінің анықталмауынан тәуекел объективті негізді және кәсіпкерлердің өздерінің шешім қабылдауының нәтижесіндегі субъективті негізді қалағандықтан, кәсіпкерлік фирманың табысы мен

шығындарын бірі кәсіпкерлік фирмаға қатысты сыртқы, ал басқалары сыртқы болып табылатын фактордың әрекеті ретінде қарастыру керек. Сыртқы факторлар деп кәсіпкердің өзгерте алмайтын, бірақ оны есепке алу қажет мәселелерді айтамыз. Сыртқы факторлар өзара байланысты болғандықтан, бұл факторлардың басымдылықтарын айқындау қиынға түседі: бір фактордың өзгерісі екіншісінің өзгерісіне әкеледі, және олардың өзара өзгерісі тәуекел деңгейіне әсер етеді.

Кәсіпкерлік тәуекел деңгейіне әсер етуші факторлар екі топқа бөлінеді: тікелей қызмет және жанама қызмет факторы.

Тікелей қызмет факторы кәсіпкерлік қызметтің нәтижесі мен тәуекел деңгейіне айтарлықтай әсер етеді. Ал жанама қызмет факторы кәсіпкерлік қызмет пен тәуекел деңгейіне әсер ете алмайды, өзгерте алмайды.

Тәуекелді басқару жүйесі ұйымның басқарушылық мақсаттарының бүкіл бір бөлігінің орындалуын қамтамасыз етеді. Ол бүкіл басқарушылық қызметтің негізі бола алады, оның базасында басқарушылық стратегия мен бақылау жүйесі жасалынады. Төменде мақсаттар иерархиясы мен ұйымның бірлескен тәуекелін басқару жүйесінің орындалу этаптары көрсетілген:

Стратегияның және ұйымды басқару міндеттерінің кіріспесін концептуалды деңгейде қалыптастыру және олардың өзара байланысы мен ішкі логикасын анықтау;

Негізгі стратегиялар мен міндеттерді жасау үшін анықтау принциптерін, тәуекелді бағалау мен диагностикалауды қалыптастыру;

Бұл принциптерді басқарушылық бақылаудың маңызды процедураларын құру үшін, сонымен қатар ұйымдастырушы құрылымның сызбасын жасарда, өкілеттілікті табыстау жайлы құжаттарды дайындарда, негізгі және қосымша бөлімшелердің техникалық тапсырмаларын орындарда база ретінде қолану;

Тәуекелді басқару принциптері мен бақылау жүйесінің принциптеріне сәйкес жауапкершілікті, қызметтің нәтижесін бағалауды және өзін-өзі бағалауды қамтамасыз ету процедураларын анықтау;

Бұл процедураларды басқару процесін жетілдіру факторлары ретінде қолдану;

Жоғарыда айтылған процедуралар мен принциптерге сүйене отырып мониторинг пен кері байланыс механизмін жасау керек, ол процедуралардың жоғары сапасын, оны сақтау бағасы мен тексеруін қамтамасыз ету үшін.

Тәуекелді басқару жүйесі - бар тәуекел бірлігін жан-жақты анализдеуді, олардың идентификациясын, бақылау механизмдерінің бағасын және өндірілуін болжайды. Жүйелі қатынастардың талаптары

тәуекелдің барлық түрлерінің максималды қамтылуын болжайды. Бұл олардың нақты классификациясының болуын қажет етті.

Тәуекелді басқару мәселесі жеке шаралар мен қызметтерді жинау арқылы нәтижелі шешілмейді. Бұл міндет компания қызметінің барлық аспектілерін қозғайтын, тәуекелді басқарудың кешенді технологияларын енгізу арқылы ғана шешіледі. Технологияның негізінде принцип жату керек, ол бойынша бірде-бір бизнес-шешім тәуекелдің деңгейін түсінбей қабылданбайды.

Шешім қабылдау мен мүмкін шығындарды азайтудың басқарушылық технологияларының дамуының нәтижесі тәуекелді басқарудың кешенді концепциясы болып табылады.

Тәуекелдерді кешенді басқару – нарықта көшбасшы болуға тырысатын кез-келген компанияны стратегиялық және жедел басқарудың бөлінбес бөлігі болуы керек.

Тәуекелді басқару жүйесінің нәтижелі қызмет атқаруы белгілі бір принциптердің сақталуын талап етеді, олар оған жобалану және құрылу кезеңінде кіріктірілуі керек:

Тәуекелдер бірлігінің максималды қамтылуы пайда болуы мүмкін барлық тәуекелдерді қамтуды қарастырады, ол белгісіздік дәрежесін минимумға жеткізуге мүмкіндік тудырады;

Тәуекелдердің әсерін азайту пайда болуы мүмкін тәуекелдер спектрін азайтуды және олардың компанияның қызмет ету дәрежесіне әсер етуін азайту бағыттары бойынша іс-әрекеттерді күшейтуді талап етеді;

Тәуекелдерге реакцияның адекваттылығы тәуекелдер бірлігіндегі барлық өзгерістерге адекватты және жылдам реакцияның болуын болжайды;

Негізделген тәуекелді қабылдау, яғни, тәуекелді қабылдау тек ол идентификацияланған және бағаланған, оның мониторинг механизмі кіріктірілген жағдайда ғана болады.

Тәуекелді басқару жүйесіне берілген функциялар басқару процесінің өзінің мазмұнын анықтайды, ол жұмыстардың келесі ретпен орындалуына әкеледі:

Тәуекелді басқару бойынша саясатты құрастыру;

Тәуекел жағдайының анализі, яғни тәуекелдің факторларын табу және оның мүмкін деңгейін бағалау, бұл жағдайдағы шаруашылық субъектілерінің іс-әрекетін болжамдау;

Шешімнің ең альтернативті нұсқаларын ойластыру және оның ең қолжетерлігін, ең заңға сәйкесін таңдау;

Тәуекелдерді азайтудың қолжетімді жолдары мен құралдарын анықтау;

Жою бойынша, тәуекелдің жағымсыз салдарын компенсациялау бойынша дайындалу және шараларды жоспарлау.

10.2 Кәсіпорын тәуекелін басқару

Кез келген кәсіпкерлік фирма өзіндік қызметкерлер талғамына ие, тәуекелмен байланысты бағытталған және осы негізде қауіпке әкелер тәуекелдердің пайда болуын, қандай тәуекел деңгейі оларға пайдалы немесе қандай тәуекелдерге бармау керектігін шешеді. Осындай қызметтерді тәуекелді басқару жүйесі деп атайды. Бұл кәсіпкерлік фирма қызметінің нәтижесін шешудегі тәуекелділікті жеңілдетуге бағытталған қызметтің ерекше түрі.

Тәуекелді басқару – фирманың теориялық саласында, сақтандыру жұмысында, фирманың шаруашылық қызметінде, экономикалық есептеулерде математикалық әдісті қолдану және т.б. білім салаларын қажет ететін мамандандырылған қызмет саласы. Бұл бағыттағы кәсіпкердің қызметі оның кірісіне кедергі болатын және кәсіпкердің басты мәселесін шешуде, кез келген жағдайда альтернативалық жобалардың тиімдісін таңдауда өз фирмасының мүддесін қорғауы тиіс, сонымен бірге, неғұрлым жоба кірісі көбейген сайын, соғұрлым фирма үшін тәуекел деңгейінің жоғарылайтынын ескеру керек. Тәуекелді басқару бойынша кәсіпкерлік қызметті саяси тәуекел деп атайды. Саяси тәуекелге шешім қабылдауда қателесу қауіптілігін төмендету және кәсіпкерлік шешімдердің мүмкін болар теріс жақсатрын азайту мақсатындағы әр түрлі аралар жиынтығы жатады. Кәсіпкерге тәуекелдің бар болуын білу керек, бірақ жеткіліксіз. Тәуекелдің нақты түрі қызметкерлерге қалай әсер ететінін және бұл әсердің соңы не болатынын болжау керек. Алдымен, кейбір жағдайлардың орын алу мүмкіндігін бағалау керек, содан кейін оның бұл фирманың экономикасына қалай әсерін тигізетіндігін білу шарт.

Кәсіпкерлердің белгілі бір жағдайда әртүрлі шешім қабылдауы, олардың тәуекелге деген индивидуалды икемдерін білдіреді. Кәсіпкерлердің қай категорияға қатыстылығына сай – кәсіпкерлік тәуекелге жоғары дәрежелі дайындықтағы адамдар қатарына немесе тәуекелге өте сақ адамдар тобына кіруі мүмкін. Ол өзінің тәуекелге бел буынған жобаларға қатысуға немесе тәуекел дәрежесі ортаа ағын бизнеспен айналысатындығын шеше алады. Егер кәсіпкер тәуекелге жай көзбен қарайтын болса, онда оған бұл тәуекелі жоғары мүмкіндікті бағалау қиынға түседі немесе керісінше. Тәуекелдің табыс әкелмеуіне қарамастан, бір уақытта тәуекелдің дәрежесін анықтап, есептей алатын кәсіпкер ғана көптеген табыстарға жете алады.

Алынған тәуекелдің дәрежесі бастапқы кордын өлшемі, өнеркәсіптің көлемі, тиімділік деңгейі секілді параметрлер есебімен анықталады. Кәсіпорын неғұрлым көп капиталға ие болса, соғұрлым тәуекелге бел бұмайды және тәуекелдік болған жағдайда кәсіпкер батыл қадам жасай алады.

Тәуекелдікті басқара білу кәсіпкерге ресурстарды тиімді пайдалануға, жауапкершілікті бөлуге, фирманың жұмыс нәтижесін жақсартуға және тәуекел әрекетінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

10.3 Кәсіпорын тәуекелінің бейтараптануының басты тетіктері

Кәсіпкерлік қызметтің пайда болу процесі кезінде, тәуекелдік деңгейіне әсер етуші факторлар анықталғаннан кейін және тәуекелдікке бағалау жүргізілгеннен соң тәуекелге бетпе-бет келген фирма тәуекелдіктің орын алуын төмендетуі керек, яғни, тәуекел жүргізуші жұмысшы кәсіпорын тәуекелінің бейтараптануының қабылдау механизмін дұрыс таңдауы қажет. Кәсіпкерлік фирма шаруашылық – өндірістік қызмет барысында қаржылық операциялардан немесе тәуекелдің жоғарғы деңгейімен байланысты қызмет түрінен бас тарта алады. Берілген тәуекел бағыты өте қарапайым және радикалды болып келеді. Ол Кәсіпкерлік тәуекел мен қатысты шығындардан құтылуға итермелейді, ал басқа жағынан тәуекелдік қызметке қатысты табыс алуға мүмкіндік жасайды. Бұдан басқа жеке жағдайларда тәуекелден бас тарту мүмкін емес болуы мүмкін, ал бір тәуекелден қашу екінші бір тәуекелге әкеліп соқтыруы ғажап емес. Сондықтан, аталған әдісті тек қана маңызды тәуекелге қатысты қолданамыз. Анықталған кәсіпкерлік тәуекелдіктен бас тарту туралы шешім шешім қабылдаудың алдыңғы стадиясы ретінде қабылдануы мүмкін, егер тәуекел ойлағаннан жоғары болса, бұл қызметтің орындалуының толық теріске шығарылуы. Дей тұрғанмен, тәуекелден бас тарту туралы шешімнің көпшілігі шешім шығарар алдында қарастырылады, өйткені, қызметтік ұсыныстан бас тарту фирманың қаржылық және басқа да көптеген жоғалтуларына әкеліп соқтырады, ал кейбір кездері кәсіпкерлік фирманың келісім-шарттағы міндеттеріне сай мәселені қиындатады.

Қаржылық тәуекелдің бейтараптылығының мына әдістері төмендегі шарттар орындалғанда әсерлі:

1) Кәсіпкерлік тәуекелдің бір түрінен бас тарту одан жоғарғы деңгейдегі тәуекелдердің пайда болуына әкелмейді;

2) Тәуекел деңгейі Кәсіпкерлік келісім табыстылық мүмкіндігінен анағұрлым жоғары;

3) Кәсіпкерлік фирма берілген тәуекел бойынша қаржылық жоғалтудан кейін өзінің қаржылық жағдайындағы мүмкәндәктерін қайтара алмайды, өйткені бұл жоғалтылған қаражат көлемі өте жоғары. Фирма Кәсіпкерлік тәуекелдің барлық түрінен құламауы мүмкін, кей жағдайда фирма соңғы мүмкіндіктің барлығын жасап, ең соңғы құлағанша бизнеспен айналысуы мүмкін. Кейбір тәуекелдерді әлеуеттік табыс алу үшін, ал кейбіреуін тек өз шығындарын өтеу үшін қолданады. Тәуекелге бару барысында мүмкін болар жоғалтуларды жабу көзін іздестіру басты назарда болуы тиіс. Берілген жағдайда кәсіпкерлік тәуекелдің бастамасынан қалған шығындар кез келген ресурстармен жабылады. Егер фирмада қалған ресурстар жеткіліксіз болса, бұл бизнестің қысқартылуына әкеледі. Кәсіпкерлік ұйымдардың шығындарын жабуға арналған ресурстар екі топқа бөлінеді:

- 1) Бизнестің өзіндегі ішкі ресурсы;
- 2) Несиелік ресурс.

Бизнестің өзіндегі ішкі ресурсы. Шығындардың пайда болуы кезінде жекешіліктің барлық түрі зардап шегеді, сондықтан ішкі ресурстарға мыналар жатады:

кәсіпкерлікке жататын, мекеменің қауіпті жағдайларында зардап шекпейтін қолма-қол ақшалар.

- Зардап шеккен жекешіліктің қалдығы.
- Қаржылық және кәсіпкерлік қызметтердің.
- Дивидендтер және табыс инвестициясы мен бағалы қағаздардан пайыздық табыс бизнес иелерінің сақтау мақсатындағы қосымша салымдары

• Периодты есеп ретінде алынған, бөлу кезінде әртүрлі арнайы қаржылық тәуекелдерге жұмсалатын пайданың бөлінбеген қалдығы

• Кәсіпкерлік фирманың жарғылары мен заңдылықтарына байланысты құрылған фирманың резервті қоры. Оның құралымына фирманың периодты есебі кезінде алынған пайданың 5% дан кем емес сомасы кетеді.

• Несиелік ресурстар. Егер кәсіпкерлік фирма шығындарын жаба алмаған жағдайда несиелік ресурстардың көмегімен өтеуге болады.

Өндірістік кәсіпорындардың тәуекелін басқару алгоритмі үздіксіз тұйық цикл болып табылады, сегіз кезеңнен, үш стадиясында ұйымдастырушы-экономикалық және басқарушы шаралар кешенінен тұрады: дайындық, шешім қабылдау және жүзеге асыру.

Дайындық стадиясы кәсіпорынның жоғары тәуекеліндегі әр-түрлі сферасында табу процедуралары мен тәуекелдерді классификациялауды көрсетеді.

Шешім қабылдау стадиясы мәселені идентификациялауды және тәуекелдің негізгі параметрлерін анықтауды көрсетеді: күш, пайда болу мүмкіндігі, қауіптілік дәрежесін.

Жүзеге асыру стадиясы тәуекелді басқару әдістерін қолдануды, жүргізілген шаралардың нәтижелерін бақылау мен бағалауды, жағдайды анализдеуге көшуді көрсетеді.

Төменде қызмет көрсету саласындағы кәсіпорынның тәуекелін басқару үлгісі көрсетілген, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттыру мүмкіндігін барынша қолдануға мүмкіндік беретін.

Қабылданған шешімдерді жүзеге асыруды қамтамасыз ету тәуекелді басқаруды ұйымдастырудың тәжірибелік әдістері арқылы болжанады:

Тәуекелді басқарумен байланысты негізгі міндеттер мен функцияларды даралау, тәуекелді төмендету шараларын жоспарлау, оларды қаржыландыру формаларын анықтау;

Басқару жүйесінің барлық бөлшектерінің рационалды сәйкестенуі: басқару деңгейі бойынша тапсырмаларды бөлу, тәуекелді басқару бойынша бөлімшелерді қалыптастыру, тәуекелді нәтижелі басқару үшін құқықтарды, міндеттемелерді, өкілеттіліктерді бөлу;

Кәсіпорында нәтижелі тәуекелді басқару жүйесін құру үшін белгілі бір ұйымдастырушылық әрекеттер, қаржылық және басқа да шығындар қажет. Тәжірибе көрсеткендей, ең оңтайлы нұсқа – тәуекелді басқару кәсіпорынды басқару жүйесіндегі арнайы жүйеше болып қалыптасса немесе ұйымдастырушылық құрылымдағы мамандандырылған бөлімше ретінде болса.

Бақылау сұрақтары

1. Кәсіпорын тәуекелінің деңгейіне әсер етуші факторларды анықтау көрсеткіштері?
2. Кәсіпорын тәуекелін басқару қандай мәнде?
3. Кәсіпорын тәуекелінің бейтараптануының басты тетіктері мен көрсеткіштері?

11 Тарау. КӘСІПКЕРЛІКТЕГІ ЖОҒАЛТУЛАР МЕН ТӘУЕКЕЛ ФАКТОРЛАРЫН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ОНЫ БАРЫНША АЗАЙТУДЫҢ ТӘСІЛДЕРІ

11.1 Кәсіпкерліктегі жоғалтулар мен тәуекел түрлері

Осыған дейін баяндалғандай, кәсіпкерлік тәуекелін бағалаудағы негізгі орынды кәсіпкерлік қызметті жүргізу кезіндегі мүмкін болатын ресурстарды жоғалтуды талдау мен болжау алады.

Бұл жерде кәсіпкерлік қызметтің сипаты және масштабымен объективті шарттасырылған ресурстардың шығыны емес, кездейсоқ алдын ала болжанбаған, бірақ ойластырылған сценарийден нақты кәсіпкерлік әрекет ауытқу әсерінен туындайтын потенциалды мүмкін болатын жоғалтулар туралы айтылып отыр.

Болжанбаған нұсқа бойынша оқиғалардың дамуымен шарттасырылған қандай да бір ықтималдықты бағалау үшін ең алдымен кәсіпкерлікпен байланысты жоғалтулардың барлық түрлерін білу, және оларды алдын ала анықтау немесе ықтимал болжамдық шамалар ретінде өлшеуге болады. Оған қоса, әрбір жоғалту түрін сандық жағынан бағалап оларды біріктіру де аса маңызды, бірақ мұны әрқашан жасай беруге мүмкіндік бола бермейді.

Болжау үдерісіндегі ықтимал жоғалтуларды есептеу туралы айтқан кезде аса маңызды бір жағдайды да ұмытпаған жөн. Кәсіпкерліктің барысы мен нәтижесіне әсер ететін оқиғалардың кездейсоқ дамуы ресурстардың артық шығындалуы мен соңғы нәтиженің төмендеуі түріндегі жоғалтулармен ғана шектелмейді. Сол бір кездейсоқ жағдай ресурстардың бір түрінің артуы мен басқасының кемуіне алып келуі мүмкін, яғни кейбір ресурстардың артық шығындалуымен бірге басқаларының үнемделуі байқалуы мүмкін.

Сонымен, егер кездейсоқ жағдай кәсіпкерліктің соңғы нәтижелеріне екіжақты әсер ететін болса, оның жағымды және жағымсыз салдары болады, тәуекелді бағалау кезінде осылардың екеуінде бірдей деңгейде есепке алу керек. Басқаша айтқанда, мүмкін болатын жоғалтулардың қосындысын анықтау кезінде есептелген жоғалтулардан олар алып келетін артықшылықтарды алып тастаған жөн.

Кәсіпкерлік қызметтегі мүмкін болатын жоғалтуларды материалды, еңбек, қаржылық, уақыттық жоғалтулар, арнайы жоғалту түрлеріне ажыратады.

Жоғалтулардың материалдық түрлері кәсіпкерлік жобада қарастырылмаған қосымша шығындарда немесе жабдыктарды, мүліктерді, өнімді, шикізатты, энергияны және т.б. тікелей жоғалтуларда көрініс табады. Айтылып кеткен жоғалтулардың әрбір түріне қатысты қолданылатын өзіндік өлшем бірліктері бар.

Материалдық жоғалтуларды берілген материалдық ресурстардың саны өлшенетін бірліктермен өлшеген дұрыс болып табылады, яғни салмақтың, көлемнің, ауданның және т.б. физикалық бірліктері.

Алайда әр түрлі бірліктерде өлшенетін жоғалтуларды қосып бір шамамен көрсету мүмкін емес болып табылады. Килграммдар мен метрлерді қосуға болмайтыны белгілі. Сондықтан жоғалтуларды құндық өлшеу, ақша бірліктерімен көрсету жалғыз ғана жол болып табылады. Бұл үшін физикалық өлшемдегі жоғалтулар құндық өлшемге сәйкес материалдық ресурс бірлігінің бағасына көбейту жолымен ауыстырылады.

Құны алдын ала белгілі болатын материалдық ресурстардың айтарлық көп көлемдері үшін жоғалтуларды бірден ақша түрінде бағалауға болады.

Құндық сипатта материалдық ресурстардың жекелеген түрлерінің әрбірі бойынша ықтимал жоғалтулар бағасына ие бола отырып оларды біріктіруге болады, бұл кезде кездейсоқ шамалар және олардың ықтималдықтарымен әрекет ету ережелерін сақтау қажет.

Еңбек жоғалтулары болжанбаған жағдайлардан, кездейсоқ оқиғалар әсерінен жұмыс уақытын жоғалтуды білдіреді. Еңбек жоғалтулары тікелей өлшемінде адам-сағат, адам-күн немесе жай ғана жұмыс уақытының сағаттары арқылы көрініс табады.

Еңбек жоғалтуларын құндыққа ауыстырғанда ақшалай көрініс еңбек сағаттарын бір сағаттың құнына (бағасына) көбейту арқылы жүргізіледі.

Қаржылық жоғалтулар – бұл қарастырылмаған төлемдермен, айыппұлдармен, қосымша салықтар төлеумен, ақша қаражаттарын және бағалы қағаздарды жоғалтумен байланысты тікелей ақшалай шығын. Одан басқа, қаржылық жоғалтулар қарастырылған көздерден ақшаны толық алмау немесе түгелімен алмау, қарыздардың қайтарылмауы, жіберілген өнімге тұғынушы ақша төлемеу, жүзеге асырылатын өнімдер мен қызметтерді арзандату әсерінен табысты азайту кезінде де болуы мүмкін.

Ақшалай шығындардың ерекше түрлері инфляциямен, валюта бағамының өзгерісімен, кәсіпорын қаражаттарын заңды түрде қосымша мемлекеттік (республикалық, жергілікті) бюджетке аударумен байланысты.

Соңғы, қайтарымсыз жоғалтулармен бірге шоттарды тоқтатып тастау, қаражаттарды уақытында бермеу, қарыздарды төлеуді кейінге қалдырумен шарттастырылған уақытша қаржылық жоғалтуларда болуы мүмкін.

Уақытты жоғалту кәсіпкерлік қызмет үдерісі жоспардағыдан төмен қарқынмен жүрген кезде орын алады. Мұндай жоғалтуларды тікелей бағалау сағаттармен, күндермен, апталармен, айлармен есептелетін көзделген нәтижені алудағы кешігулермен жүргізіледі. Уақыттық жоғалтуларды құндық өлшемге ауыстыру үшін кездейсоқ уақытты жоғалту кәсіпкерліктің табысы мен пайдасына қандай шығындар алып келетінін белгілеген жөн.

Жоғалтулардың арнайы түрлері адам денсаулығы мен өміріне, қоршаған ортаға, кәсіпкерлік беделге зиян келтіру арқылы, сонымен қатар басқа да жағымсыз әлеуметтік және моральды психологиялық салдарлардан көрініс табады. Көбінесе жоғалтулардың арнайы түрлерін сандық, оған қоса құндық сипатта анықтау өте қиын болып келеді.

Жоғалтулардың әрбір түрлері үшін олардың пайда болуының және шамасының мүмкіндігін бастапқы бағалауды айды, жылды, кәсіпкерлікті жүзеге асыратын мерзімді қамтитын белгілі бір уақытта жүргізген жөн.

Тәуекелді бағалау үшін ықтимал жоғалтуларды кешенді талдау жүргізген кезде тәуекелдің барлық көздерін белгілеп қана қоймай, сонымен бірге қандай көздер негізгі екенін де анықтаған маңызды.

Жоғалтулардың жоғарыда көрсетілген түрлерін талдай отырып, олардың шамасының жалпы бағасына қарай отырып ықтимал жоғалтуларды анықтаушы және туындаушыға ажырату қажет.

Сәйкесінше, кездейсоқ факторлардың әсерімен шарттастырылған тәуекелді бағалаудан бұрын жоғалтудың жүйелі құрауыштарынан кездейсоқ құрауышарын ажыратып алған өте дұрыс шешім болып табылады. Бұл математикалық тұрғыдан қажет, себебі, кездейсоқ шамалармен болатын әрекеттер детерминирленген шамалармен болатын әрекеттерден айтарлықтай ерекшеленеді.

Өндірістік, коммерциялық, қаржылық кәсіпкерліктегі кездейсоқ жоғалтулардың көрініс талдауға өтпестен бұрын жоғалтулардың кейбір ерекше көздерін және оларға әсер ететін факторларды көрсетейік.

Оларға болжанбаған саяси факторлардың әсерінен болатын жоғалтуларды жатқызған жөн. Мұндай жоғалтулар саяси тәуекелдерді тудырады. Ол кәсіпкер үшін жағымсыз жағдайлар туғызатын және соған сәйкес ресурстарды артығымен жұмсауға және пайданы жоғалтуға алып келуге қабілетті шаруашылық қызметтің жағдайларын

өзгертетін саяси оқиғалармен шарттастырылған күтпеген нысанда көрініс табады.

Мұндай тәуекелдің қарапайым көздері – салық мөлшерлемелерінің артуы, мәжбүрлі аударымдардың енізілуі, келісімшарттық жағдайлардың өзгеруі, меншік нысандары мен қатынастарының өзгерісі, мүліктер мен ақша қаражаттарының саяси уәждерге сәйкес берілуі. Бұл жағдайда мүмкін жоғалтулардың көлемі мен олар анықтайтын тәуекел деңгейін алдын ала болжау өте қиын.

Осы сипаты жағынан табиғи апаттармен, сонымен қатар ұрлық және рәкеттікпен шарттастырылған жоғалтулар ұқсас болып келеді.

Ерекше орынға серіктестер тарапынан адалдықтың, әдлеттіліктің болмауымен шарттастырылған кәсіпкер жоғалтулары ие. Мәміледе алданып қалу немесе борышкердің төлем қабілетсіздігіне, қарыздың қайтпауына тап болу тәуекелі, өкінішке орай, шындық болып табылады.

Сонымен, потенциалды мүмкіндігі кәсіпкерлік тәуекел тудыратын жоғалтуларды сипаттайық.

11.2 Өндірістік кәсіпкерліктегі жоғалтулар

Жоспарланған өндіріс көлемін және өнімді жүзеге асыруды азайту өз кезегінде еңбек өнімділігінің төмендеуіне, жабдықтардың тұрып қалуына немесе өндіргіш күштерді толығымен қолданбауға, жұмыс уақытының жоғалуына, қажетті бастапқы материалдар санының болмауына, ақау үлесінің артуына сәйкесінше жоспарланған табыстың болмауына алып келеді. Бұл жағдайда ықтимал жоғалтулар D құндық сипатта мына формуламен анықталады

$$D = O \times C,$$

мұнда

O – шығарылатын өнім көлемінің азаюының ықтимал қосындысы;

C – өнім көлемі бірлігінің сату бағасы.

Өнімді сатуға жоспарланған бағаның жеткіліксіз сапаға, жағымсыз нарықтық конъюнктураның өзгерісіне, сұраныстың төмендеуіне, бағалық инфляцияға байланысты төмендеуі мына формула бойынша анықталатын ықтимал жоғалтуларға алып келеді

$$D = I \times O,$$

мұнда

Ц – өнім көлемі бірлігі бағасының ықтимал азаюы;

O - Жоспарланған өндірістің және өнімді жүзеге асырудың жалпы көлемі.

Материалдарды, шикізатты, отынды, энергияны артық жұмсаумен шарттастырылған арттырылған материалдық шығындар мынадай тәуелділікпен анықталатын жоғалтуларға алып келеді

$$D=M_1 \times \Pi_1 + M_2 \times \Pi_2 + \dots ,$$

мұнда

M – материалдық ресурстың ықтимал артық шығындалуы;

Ц – ресурс бірлігінің бағасы.

Басқа да арттырылған шығындар жоғары көлік тасымалдау шығындарының, сауда шығындарының, үстеме және басқа да жанама шығындардың салдары болуы мүмкін.

Жоспарланған еңбек төлемі қоры көлемінің артық шығындалуы артынша есептелген санның артуына немесе жоспарланғаннан гөрі кейбір жеке жұмысшыларға артық төлемдердің жасалуына алып келеді.

Егер де бизнес-жоспарды жүзеге асыру кезінде аударымдар мен салықтар мөлшерлемесі кәсіпкер тарапына жағымсыз өзгерістерге ұшырайтын болса, онда арттырылған аударымдар мен салықтар туындайды.

Айыппұлдар, табиғи кему, сонымен қатар апатты жағдайлармен шарттастырылған жоғалтуларды да есептеу жолымен есепке алу мүмкін болмаса да назардан тыс қалдырмаған жөн.

11.3 Коммерциялық кәсіпкерліктегі жоғалтулар

Кәсіпкерлік жобаны жүзеге асыру үдесіндегі тауарды сатып алу бағасының жағымсыз өзгеруі (артуы) жән келісім шарттарының бұзылуы (D) ықтимал жоғалтуларға алып келеді, ол мына формула бойынша анықталады

$$D=O \times \Pi, \text{ мұнда}$$

O - е физикалық өлшеміндегі тауарды сатып алу көлемі;

Ц – сатып алу бағасының ықтимал артуы.

Жоспарланғанмен салыстырғанда сатып алу көлемінің төмендеуі өнім шығару көлемінің азаюына, яғни барлық операция масштабына әсер етеді. Пайданы (табысты) жоғалту сатып алу көлемін төмендеуін

жүзеге асырылатын тауар көлемінің бірлігіне келетін пайда (табыс) шамасына көбейту түрінде есептеледі.

Сатып алу мен жүзеге асыру көлемін азайту шығындардың төмендеуінен болуы мүмкін екенін де есепке алған жөн, себебі шартты-тұрақты шығындардан басқа операция көлеміне пропорционалды шығындар да кездеседі.

Айналым үдерісі кезінде (тасымалдау, сақтау) тауарды жоғалту немесе сапаны, тауардың тұтынушылық құнын жоғалту оның құнының төмендеуіне алып келеді. Мұндай шығынның деңгейі жоғалған тауар санының сатып алу құнына немесе бұзылған тауар санын босатылған бағаның төмендеуіне көбейтіндісі ретінде бекітіледі.

Жоспарланғанмен салыстырғанда айналым шығындарын арттыру адекватты түрде табыстың, пайданың төмендеуіне алып келеді. Шығындарды арттырудың мүмкін себептерінің ішінде болжанбаған баждар, аударымдар, айыппұлдар, қосымша шығындар болуы мүмкін.

Жобылықпен салыстырғанда тауар жүзеге асырылатын бағалардың төмендеуі жүзеге асыру көлемін бағаның төмендеуіне көбейтіндісі шамасында жоғалтуларға алып келеді.

Болжанбаған сұраныстың немесе тауарға деген қажеттіліктің төмендеуімен, бәсекелес тауарлармен оның ығыстырылуымен, сатуға шектелуімен шарттастырылған жүзеге асыру көлемінің азаюы сатылмаған өнім көлемі мен босатылған баға көбейтіндісімен өлшенетін табыс пен пайданың жоғалуын алып келуге қабілетті.

Қаржылық кәсіпкерліктегі жоғалтулар.

Айталып кеткендей, қаржылық кәсіпкерлік, шын мәнінде, бұл да коммерциялық кәсіпкерлік, бірақ бұл жерде тауар ақша, бағалы қағаз, валюта түрінде болады. Сәйкесінше, коммерциялық кәсіпкерлік үшін тән жоғалтулар қаржылық кәсіпкерлікте де болады.

Соған қарамастан қаржылық тәуекелді бағалау кезінде қаржылық мәміле агенттерінің бірінің төлем қабілетсіздігі, ақша, валюта, бағалы қағаз бағамының өзгеруі, валюталық-операциялық ақшаларға шектеу, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үдерісіндегі қаржылық ресурстардың белгілі бір бөлігінің алынуы сияқты ерекше факторларды да есепке алу қажет.

Тәуекел көрсеткіштері және оны бағалаудың әдістері.

Әрине, тәуекел ықтимал категория болып табылады, және оны ғылыми тұрғыдан сипаттап және өлшеп жоғалтулардың белгілі бір деңгейінің туындау ықтималдығы ретінде негіздеген жөн.

Басқаша айтқанда, тәуекелді барлық жағынан бағалау кезінде мүмкін болатын жоғалтудың әрбір абсолютті немесе салыстырмалы мән үшін сәйкес сондай шаманың туындау ықтималдығын белгілеу керек.

Ықтималдық қисығын (немесе кесте) құру тәуекелді бағалаудың бастапқы сатысы болып табылады. Бірақ оны кәсіпкерлікке қолдану көбінесе қиын мәселе тудырады. Сондықтан іс жүзінде тәуекелді тәуекелді түсіну үшін барынша маңызды жалпыланған сипаттамаларды білдіретін бір немесе бірнеше көрсеткіштер бойынша бағалай отырып жеңілдетілген тәсілдерді қолданумен шектелуге тура келеді.

Тәуекелдің басты көрсеткіштерінің кейбірін қарастырайық. Бұл мақсатпен ең алдымен жоғалту шамасына тәуелі белгілі бір тәуекел облысы немесе зонасын белгілейік.

Жоғалту күтілмейтін облысты тәуекелсіз зона деп атаймыз, оған нәлдік немесе теріс жоғалтулар (пайданы артуы) сәйкес келеді.

Рұқсат етілген тәуекел зонасы ретінде берілген кәсіпкерлік қызмет өзінің экономикалық мақсаттылығын сақтайтын аралық облысты түсінетін боламыз, яғни жоғалтулар орын алады, бірақ олар күтілетін пайдадан аз.

Рұқсат етілген зона шекарасы кәсіпкерлік қызметтен түсетін есептелген пайдаға тең жоғалту деңгейіне сәйкес келеді.

Келесі аса қауіпті облысты сыни тәуекел зонасы деп атайтын боламыз. Бұл жоғалту мүмкіндігімен сипатталатын облыс күтілетін пайданың шамасынан кәсіпкерліктен түсетін толық есептік табысқа дейінгі шамаға дейін асады, ол шығындар мен пайда қосындысын білдіреді.

Басқаша айтқанда, сыни тәуекел зонасы жоғалту қауіптілігімен сипатталады, олар күтілетін пайдадан асып түседі және де өзінің максимум деңгейінде кәсіпкерлік іске салынған барлық қаражаттарды орны толмас жоғалтуға алып келуі мүмкін. Соңғы жағдайда кәсіпкер мәміледен тек табыс алмай ғана қоймай, сонымен бірге пайдасыз барлық шығындар қосындысына тең зиян келтіреді.

Сыни тәуекелден басқа, одан да жаман апатты тәуекелді де қарастырған дұрыс болып табылады. Апатты тәуекел зонасы өзінің көлемі бойынша сыни деңгейден асып түсетін жоғалту облысын білдіреді және өзінің максимумында кәсіпорынның мүліктік жағдайына тең шамаға жете алады. Апатты тәуекел кәсіпорынды банкроттыққа, оның жабылуына және мүлікті сатуға алып келуге қабілетті.

Апатты категорияға мүліктік немесе ақшалық шығынға қарамастан адам өмірі немесе экологиялық апаттар туындауы үшін тікелей қауіптілікпен байланысты тәуекелді де жатқызған жөн.

Ықтималдықты бөлу қисығын құру үшін келесідей болжамдар қабылданған.

1. PP_p – есептік шамасына тең пайданы алу барынша ықтимал. Мұндай пайданы алуықтималдылығы максималды деңгейде, сәйкесінше PP_p мәнін пайданың математикалық күтімі деп санауға болады.

2. Пайданың жоғалтулары (PP) оның есептік шамасымен салыстырғандағы оның азаюы есептеледі. Егер нақты пайда PP-ға тең болса, онда

$$PP = PP_p - PP$$

3. Өте үлкен (теориялық түрде шексіз) жоғалтулардың ықтималдығы іс жүзінде нөлге тең, себебі жоғалтулар жоғарғы шекке ие болады (сандық бағалау мүмкін болмайтын жоғалтулардан басқасы).

Әрине, қабылданған ережелер белгілі бір деңгейде даулы, себебі олар шын мәнінде барлық тәуекел түрлері үшін сақталмауы мүмкін. Бірақ, жалпы алғанда, олар кәсіпкерлік тәуекелдің жалпы өзгеру заңдылықтарын дұрыс көрсетеді және пайда кездейсоқ шама ретінде бөлудің қалыпты немесе қалыптыға жақын заңға бағындырылған деген гипотезаға негізделеді.

Пайданы алудың ықтималдық қисығына сүйене отырып тәуекел қисығы деп атау дұрыс болып табылатын пайданың жоғалтуларының мүмкін ықтималдықтарын бөлу қисығын құрамыз. Іс жүзінде бұл да сол қисықтар, бірақ ол басқа координаттар жүйесінде құрылған.

Пайданың жоғалту ықтималдықтарын бөлу қисығында көрсетілген бірнеше сипатты нүктелерді белгілейік.

Бірінші нүкте ($?PP=0$ и $V=V_p$) пайданың нөлдік жоғалтулар ықтималдығын анықтайды. Қабылданған ережелерге сәйкес нөлдік жоғалтулар максималды, бірақ, әрине, бірден аз.

Екінші нүкте ($?PP=PP_p$ и $V=V_d$) күтілетін пайдаға тең мүмкін жоғалтулар шамасымен сипатталады, яғни ықтималдығы тең толық пайда жоғалтуларымен.

1 және 2 нүктелер шектес, рұқсат етілген тәуекелдің рұқсат етілген зонаның орнын анықтайды.

Үшінші нүкте ($?PP=VP$ и $V=V_{кр}$) есептелген табысқа тең жоғалту шамасына сәйкес келеді. Мұндай жоғалтулардың ықтималдығы $V_{кр}$ тең.

2 және 3 нүктелер сыни тәуекелдің шекаралық зоналарын анықтайды.

Төртінші нүкте ($?PP=IC$ и $V=V_{кт}$) ықтималдылығы $V_{кт}$ тең кәсіпкердің мүліктік жағдайына тең жоғалтулармен сипатталады.

3 және 4 нүктелердің арасында апатты тәуекел зонасы орналасқан.

Кәсіпкердің мүліктік жағдайынан артық жоғалтулар қарастырылмайды, себебі оларды төлету мүмкін емес.

Жоғалтулардың белгілі бір деңгейлерінің ықтималдығы күтілетін тәуекел туралы ойларды айтуға мүмкіндік беретін маңызды көрсеткіштер болып табылады. сондықтан құрылған қисықтарды тәуекел қисығы деп атауға болады.

Мысалы, егер апатты жоғалту ықтималдығы барлық жағдайды жоғалту қаупін білдіретін көрсеткіштерден тұратын болса (мысалы, оның 0,2-ге тең мәні кезінде) онда есі дұрыс сак кәсіпкер мұндай істен бас тартады және де мұндай тәуекелге бармайды.

Осылайша, егер кәсіпкерлік қызмет тәуекелін бағалау кезінде тәуекел ықтималдылығының қисығын толығымен салу мүмкін болмаса, онда мұндай бағалаудың міндетін сәтті шешілген деп санауға болады.

Тәуекелді бағалаушы кәсіпкерге нүктелік емес, интервалдық әдіс тән. Оған тек жасалғалы отырған мәміледе 1000 теңгені жоғалту ықтималдығы 0,1 немесе 10% екенін білу ғана маңызды емес. Ол сонымен белгілі бір аралықтағы соманы жоғалту ықтималдығымен де қызығады. (мысалы, 1000-нан 1500 теңгеге дейін).

Жоғалту ықтималдығы қисығының болуы жоғалтудың белгіленген интервалда орта мәнді табу жолымен бұл сұраққа жауап беруге мүмкіндік береді.

Интервалдық әдістің басқа да барынша мүмкін «жартылай интервалды» нысанда көрінуі мүмкін, бұл дәл осы кәсіпкерлік тәуекелдік үшін тән.

Тәуекелге рұқсат беру мен мақсаттылығы туралы кәсіпкер шешім қабылдау үдерісі кезінде оған жоғалтудың белгілі бір деңгейінің ықтималдылығын ғана емес, сонымен бірге жоғалтулар кейбір деңгейден асып түспейтіндігі маңызды. Логикаға сәйкес осы тәуекел көрсеткішінің негізгісі болып табылады.

Жоғалтулар белгілі бір деңгейден аспайды деген ықтималдылық сенімділіктің көрсеткіші болып табылады. Кәсіпкерлік істің тәуекел және сенімділік көрсеткіштері өзара тығыз байланысты.

Кәсіпкер мынадай нәрсені анықтады делік: 10000 теңгені жоғалту ықтималдылығы 0,1%, яғни салыстырмалы түрде аз, және ол мұндай тәуекелге дайын.

Бұл жердегі маңызды нәрсе кәсіпкер 10000 теңгені жоғалтудан қорықпайды, ол кез келген аз жоғалтуға дайын және одан көпке келісуге дайын емес. Бұл тәуекел жағдайындағы кәсіпкер әрекетінің табиғи заңды психологиясы.

- V_p , V_d , $V_{кр}$, $V_{кт}$ – тәуекелдері көрсеткіштерін білу пікір қалыптастыруға және кәсіпкерлікті жүргізу бойынша шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Бірақ мұндай шешім қабылдау үшін рұқсат етілген, сыни және апатты тәуекел көрсеткіштерінің мәнін

бағалау жеткіліксіз. Олар жоғары көтерілмеуі қажет, ол қауіпті зонаға түспес үшін бұл көрсеткіштердің шекті шамасын белгілеу немесе қабылдау қажет.

Рұқсат етілген, сыни және апатты тәуекелдердің пайда болу ықтималдығының шекті мәндерін K_d , $K_{кр}$, $K_{кт}$ деп белгілейік. Бұл көрсеткіштердің шамаларын кәсіпкерлік тәуекелдің қолданбалы теориясы белгілеуі тиіс, сонымен бірге кәсіпкердің өзі де асуға ұмтылмайтын шекті тәуекел деңгейін белгілеуге құқылы.

Менің ойымша, келесідей шекті тәуекел көрсеткіштеріне бағытталуға болады: $K_d=0,1$; $K_{кр}=0,01$, $K_{кт}=0,001$, яғни сәйкесінше 10, 1 және 0,1%. Бұл егер де жүз жағдайдың онында барлық пайданы, жүз жағдайдың бірінде табысты, мың жағдайдың бірінде мүлкті жоғалтатын болса, онда кәсіпкерлік мәмілені жасаудың тиімсіз екендігін білдіреді.

Қорыта айтатын болсақ, тәуекелдің үш көрсеткішінің мәніне және шекті тәуекелдің критерийлеріне ие бола отырып, талданып отырған кәсіпкерлік түрінің жалпы шарттарын қалыптастыруға болады:

А. Рұқсат етілген тәуекелдің көрсеткіші шекті мәнінен аспауы тиіс ($B_d < K_d$).

Б. Сыни тәуекелдің көрсеткіші шекті шамадан аз болуы қажет ($B_{кр} < K_{кр}$).

В. Апатты тәуекел көрсеткіші шекті деңгейден аспауы қажет ($B_{кт} < K_{кт}$).

Сәйкесінше, шаруашылық тәуекелді бағалаудағы басты нәрсе мүмкін жоғалтулардың қисығын құу өнері болып табылады.

Тәуекел қисығын құрудың қолданбалы тәсілдерінің қатарында статистикалық, эксперттік және есептік-аналитикалық тәсілдерді атап кеткен жөн.

Статистикалық тәсілде жоғалту статистикасы зерттеледі, жоғалтулардың белгілі бір деңгейлерінің пайда болу жиілігі бекітіледі. Егер статистикалық массив жеткілікті болса, онда жоғалтудың бұл деңгейінің пайда болуының жиілігін ықтималдыққа теңестіруге болады, және осы негізде жоғалтулардың жоғалту ықтималдығын құруға болады.

Эксперттер бағасы әдісінің атауымен белгілі эксперттік тәсіл кәсіпкерлік тәуекелге байланысты тәжірибелі кәсіпкерлер немесе мамандардың пікірлерін өңдеу жолымен жүзеге асырылуы мүмкін. Барынша тырысатын нәрселердің бірі эксперттер пікірінің орта мәнін шығару және олардың көмегімен ықтималдықтарды бөлудің қисығын құру.

Есептеу-аналитикалық тәсілде кәсіпкерлік тәуекел көрсеткіштері теорияға негізделеді. Өкінішке орай, айтылып өткендей, тәуекелдің қолданбалы теориясы сақтандыру және ойын тәуекеліне ғана жақсы жасалған.

Ойын теориясы элементтері барлық кәсіпкерлік тәуекел түрлерінде қолданылады, бірақ ойын теориясы негізіндегі өндірістік, коммерциялық, қаржылық тәуекелдердің бағалау есептеулерінің қолданбалы математикалық әдістері жасалмаған.

Соған қарамастан гипотезадан шығатыны жоғалтуларды бөлу заңы. Алайда бұл жағдайда да тәуекел қисығын құру мәселесін шешу керек.

11.4 Қаржылық тәуекелді төмендету тәсілдері

Қаржы тәуекелдері түрлі әдістер мен тәсілдер көмегімен шешіледі. Қаржы тәуекелдерін шешу құралдары болып олардан қашу, ұстап қалу, беріп жіберу, деңгейін төмендету.

Тәуекелден қашу тәуекелмен байланысты шарадан жай ауытқумен түсіндіріледі. Алайда кәсіпкер үшін көбінесе тәуекелден қашу пайда алу мүмкіндігін қолданбауды білдіреді. Тәуекелді ұстап қалу – тәуекелді инвестордың жауаптылығына қалтыру. Сонымен, инвестар венчурлік капиталды сала отырып, вечурлік капиталдың мүмкін болатын жоғалтуларын меншікті қаражаттары есебінен өтей алатынын алдын ала ескереді. Тәуекелді беріп жіберу инвестор тәуекел жауаптылығын басқа біреуге, мысалы сақтандыру қоғамына, беріп жіберумен түсірдіріледі. Бұл жағдайда тәуекелді беріп жіберу қаржы тәуекелін сақтандыру жолымен жасалды. Тәуекел деңгейін төмендету – жоғалтулар ықтималдылығын және көлемін қысқарту.

Қаржы тәуекелін шешуде нақты құралдарды таңдауда инвестор келесі принциптерге сүйенуі тиіс:

- меншікті капитал мүмкіндігінше ғана тәуекел етуге болады;
- тәуекелдің соңын ойлау керек;
- аз нәрсе үшін көптен тәуекел етуге болмайды.

Бірінші принципке сүйенуде инвестор капитал салымын жасаудан бұрын тиіс:

- берілген тәуекел бойынша мүмкін болатын шығыстар көлемін максималды түрде анықтау;
- оларды (шығыстарды) капитал салымының көлемімен салыстыру;
- оларды (шығыстарды) барлық меншікті қаржы ресурстармен салыстырып, инвесторды банкроттыққа әкелмей ме екенін анықтау.

Капитал салымы бойынша шығыстар көлемі капитал көлеміне тең, не одан кіші, не үлкен болуы мүмкін.

Портфельді инвестиция кезінде, яғни екінші ретті нарықта сатуға болатын бағалы қағаздарды сатып алған кезде шығыс көлемі әдетте шығыстанатын капитал көлемінен аз. Инвестордың өзіндік қаржылық ресурстардың көлемі және максималды мүмкін болатын шығыстар көлемінің арақатынасы банкроттыққа апаратын тәуекел деңгейі. Ол тәуекел коэффициентімен өлшенеді:

$$K_p = Y / C,$$

мұндағы K_p – тәуекел коэффициенті;

Y – максималды мүмкін болатын шығыс сомасы;

C – нақты түскен қаражаттар есебімен өзіндік қаржылық ресурстар көлемі.

Екінші принципке сүйену инвестор шығыстың максималды мүмкін болатын көлемін біле отырып, оның тәуекелдің ықтималдылығы қандай екенін анықтауды және тәуекелден (яғни шарадан) бас тарту, тәуекелді өз жауаптылығына алу немесе тәуекелді басқа тұлғаның жауаптылығына беру шешімін қабылдауды талап етеді

Үшінші принциптің қызмет етуі қаржы тәуекелін әсіресе беріп жіберуде көрінеді. Бұл жағдайда инвестор сақтандыру сомасы мен сақтандыру сыйақы өзіне жағымды арақатынасын анықтау тиіс. Сақтандыру сыйақысы немесе сақтандыру жарнасы - бұл сақтанушының сақтандырушыға сақтандыру тәуекелі үшін төлемі. Сақтандыру сомасы – материалдық құндылықтар (немесе сақтанушының азаматтық жауапкершілігі, өмірі жіне денсаулығы) сақтандырылған ақша сомасы. Егер шығыс көлемі сақтандыру сыйақысын үнемдеумен салыстырғанды үлкен болса, онда тәуекел ұсталынып қалуы тиіс емес, себебі инвестор тәуекелді өзіне алмау керек. Қаржы тәуекел деңгейін төмендеті үшін түрлі әдістер қолданылады:

- диверсификациялау;
- таңдау және нәтижелер туралы қосымша ақпараттар алу;
- шектеу;
- сақтандыру;
- жабу;
- хеджирлеу және т.б.

Диверсификациялау өздерінің арасында тығыз байланысты түрлі салым объектілері арасында инвестицияланатын қаражаттарды

орналастыру процесін білдіреді. Диверсификациялау принципінде клиенттерге өз акцияларын сататын, ал алған қаражаттарды нарықтан сатып алынатын және тұрақты орташа табыс әкелетін түрлі бағалы қағаздарға салатын инвестициялық қорлардың қызметіне негізделеді. Диверсификациялау түрлі қызметтер арасында капиталды орналастыру кезінде тәуекелдің бөлімінен қашуға мүмкіндік береді. Сонымен, инвестор бір акционерлік қоғам орнына бірнеше түрлі акционерлік қоғам N акцияларын сатып алу табыс ықтималдылығын N есеге көбейтеді және сәйкесінше тәуекел деігейін N есе төмендетеді.

Кейде инвестор нәтижелер анықталмаған және шектелген ақпараттар жағдайында шешім қабылдайды. Әрине, егер инвесторда толық ақпарат болса, ол сапалы болжам жасап, тәуекел деігейін төмендете алатын еді. Бұл жағдай ақпаратты тауар ретінде көрсетеді. Ақпарат бағалы тауар болып табылады, ол үшін инвестор үлкен ақша төлеуге дайын, олай болса, ақпаратқа капитал салымы кәсіпкерліктің бір сферасы болып табылады. Толық ақпарат құны толық ақпарат бар кездегі бір нәрсенің күтілетін сатып алу құны мен ақпарат толық емес жағдайдағы күтілетін құн арасындағы қатынасы ретінде есептеледі. Егер болжам нақты болып шықпаса да, қаражаттарды перспективаға өткізудің сапалы болжамын қамтамасыз ететін сұраныс пен өткізу нарығын зеттеуге салған тиімді.

Шектеу – шығыстар, сатулар, несиелер және тағы басқалардың шекті сомасын бекіту. Шектеу тәуекел деңгейін төмендетудің маңызды құралы болып табылады және шектеуді банктер қарыз беруде, овердрафт келісімшартына отырғанда; шаруашылық жүргізуші субъектілер тауарларды несиеге(несие карточкасы бойынша), жол чектері және еврочектер бойынша сату, инвесторлар капитал салымы сомасын анықтау кезінде қолданады.

Сақтандыру мәні – тәуекелден қашу үшін инвестор табыстың бөлігінен бас тартуға, яғни тәуекел деңгейін нөлге дейін төмендету үшін төлеуге дайын. Егер сақтандыру құны мүмкін болатын шығысқа тең болса, онда тәуекелге қарсы инвестор басынан кешу мүмкін кез келген қаржылық жоғалтуларды толық өтеуді қамтамасыз ететіндей сақтана алады. Қаржы тәуекелдерін сақтандыру оның деңгейін төмендету әдістерінің ең тараған түрі болып табылады. Сақтандыру – бұл ерекше қаржылық қатынастар. Бұл қатынастар үшін міндетті түрде екі жақ болуы қажет: сақтандырушы мен сақтанушы. Сақтандырушы сақтанушы төлемдері есебінен ақша қорын (сақтандыру немесе резервтік қор) құрады.

Сақтандыру үшін құрылып жатырған ақша қорының мақсатты бағыттылық сипаты тән, оның ресурстарын тек алдын ала келісілген

жағдайлардағы жоғалтуларды өтеуге (көмек көрсету) жұмсау; қатынастардың ықтималдылық сипаты, себебі сәйкес жағдай қашан болатыны, оның күші қандай және қай сақтанушыға тиесілі болатыны алдын ала белгісіз; қаражаттардың қайтарымдылығы, себебі бұл қаражаттар барлық сақтанушылар бойынша зияндарды өтеу төлеміне бағытталған.

Сақтандыру процесінде сақтандыру қорын құруда қатысушылар арасында қаражаттарды қайта бөлу жүргізіледі: бір немесе бірнеше сақтанушы жоғалтуларын өтеу жоғалтуларды барлығына бөлу жолымен жүргізіледі. Белгілі бір кезеңде төлем жасаған сақтанушылар саны өтеу алатын сақтанушылар санынан үлкен болады.

Қаржылық тәуекелдерге әсер ететін әдістер:

- болдырмау;
- тәуекелді өзіне қалдыру: өз-өзін қаржыландыру, сырттай қаржыландыру, қаржыландыру қорларын құрмау;
- тәуекелдерді аудару, яғни тәуекелдерді басқа біреуге беру: сақтандыру компанияларына;
- тәуекелді төмендету: тәуекел ықтималдылығын төмендету, тәуекел дәрежесін төмендету немесе жағымсыз нәтижені төмендету.

Тәуекелдерді төмендету әдістері:

1. Әртараптандыру (диверсификация);
2. Ақпараттар жинау;
3. Шектеу (лимиттеу) әдістері;
4. Өзін өзі сақтандыру;
5. Сақтандыру;
6. Хеджирлеу.

Әртараптандыру (диверсификация) - бір бірімен байланысы жоқ салым салынатын объектілерге капиталды тарату процесі. Әртараптандыру арқылы капиталды таратқан кезде тәуекелдің бір бөлігінен құтылуға мүмкіншілік туады. Мысалы: инвестордың бір акционерлік қоғамның акциясын иеленгеннен гөрі бес акционерлік қоғамның акцияларын иеленген тиімдірек. Өйткені орташа күтілетін табыс ықтималдығы бес есе артады және тәуекел деңгейі бес есе төмендейді.

Диверсификация - инвестициялық тәуекелді тарату. Бірақ бұл инвестициялық тәуекелді 0 –ге дейін азайта алмайды. Өйткені шаруашылық субъектінің инвестициялық қызметіне және кәсіпкерлікке диверсификация әсер ете алмайтын сыртқы факторлардың бар екенін ұмытпауымыз керек.

Сыртқы фактор барлық қаржылық нарыққа, тек шаруашылық жүргізуші субъектілерге ғана емес, сонымен бірге инвестициялық

институттарға, банктерге, қаржылық компанияларға, т.б. ықпалын тигізеді. Сыртқы факторға мемлекет экономикасында құбылыстар, әскери қозғалымтар, азаматтық көтеріліс, революция, инфляция – дефляция, коммерциялық банктердегі депозит, несие пайыздық ставкаларының өзгеруі жатады. Бұл құбылысқа байланысты тәуекелді диверсификация арқылы тоқтатуға болмайды.

Сонымен тәуекел екі бөліктен тұрады: диверсификацияланатын және диверсификацияланбайтын.

Диверсификацияланатын тәуекел жүйелі емес тәуекел, яғни тәуекелді орналастыру (диверсификация) арқылы төмендетуге болады.

Диверсификацияланбайтын тәуекел – жүйелі, диверсификация арқылы төмендетуге болмайды.

Бұл мақсатпен шетел экономикасы «портфельді теориясын» енгізген. Осы теорияның құрамдас бөлігі «жүйелі тәуекел мен құнды қағаздар кірісі» (Capital Asset Pricing Model – CAPM) моделі болып табылады.

Инвестор кейде нәтижелер анықталмаған және шектелген ақпаратқа негізделген жағдайда шешім қабылдайды. Әрине, ақпарат толық болған жағдайда тәуекелділікті жақсы болжап, оны төмендетуге болады. Мұндай жағдайда пайдалы ақпарат тауар түрінде көрінеді. Ақпарат толық болған жағдайда толық ақпараттың құны белгілі бір заттың күтілген құны арасындағы айырма түрінде көрініп, ал ақпарат толық болмаған жағдайда күтілетін құны түрінде көрінеді.

Мысалы: Кәсіпкер қанша тауар сатып алу керек екендігі туралы таңдау алдында: 500 бірлік немесе 1000 бірлік. Егер 500 бірлік тауар сатып алса, онда 2000 тг. бір бірлікке шығын шегеді. Ал 1000 бірлік тауар сатып алса, онда шығын 1200 тг. бір бірлікке. Кәсіпкер берілген тауарды бір бірлігіне 3000 тг-ден сатады, бірақ ол бұл тауарға сұраныс болатынын білмейді. Сұраныс болмаған жағдайда оған бағаны төмендетуге тура келеді, бірақ бұл операциядан шығынға ұшырайды. Тауарды сатқан кезде ықтималдық «50 – 50» болады, яғни 500 бірлік тауарды сату үшін 0,5 ықтималдылықпен, 1000 бірлік тауарды сату үшін 0,5 ықтималдылықпен.

Пайда - 500 бірлік тауарды сатқан кезде 500 мың тг. $[500*(3000-2000)]$; 1000 бірлік тауарды сатқан кезде – 1800 мың тг. $[1000*(3000-1200)]$; Орташа күтілетін пайда – 1150 мың тг. $(0,5*500 + 0,5*1800)$.

Белгілі болған жағдайда күтілетін ақпарат құны -1150 мың тг. , ал белгісіз болған жағдайда (1000 бірлік тауар сатып алғанда) -900 мың тг. $(0,5*1800)$. Сонда толық ақпарат құны - 250 мың тг. $(1150-900)$.

Шектеу – белгілі бір лимит қою (шығынға, сату көлеміне, несиеге, т.б.). Лимиттеу тәуекелді төмендетудің негізгі құралдарының бірі.

Банктерде ссуда берген кезде, овердрафт бойынша келісімге тұрған кезде, т.б. қолданылады. Ал кәсіпкерлікте займдарды бергенде, тауарларды сатқанда, салым салынатын капитал сомасын белгілеген кезде қолданылады.

Өзін - өзі сақтандыру меншікті қаражаттардың бөлігінің есебінен зиянды жабу және ойда болмаған шығындарды жабуға қаражат жинақтаумен байланысты (резервтік, сақтандыру қоры). Құны фирманың қаржы көрсеткіштермен салыстырғанда аса көп емес мүліктің немесе бір типті мүліктің көп мөлшерін жоғалту қаупі төнгенде, ішкі шаралар көмегімен өзін - өзі сақтандыру орынды болады.

Тәуекелді төмендетудің ең жиі қолданылатын әдістердің бірі сақтандыру. Сақтандырудың маңызы - инвестор тәуекелді болдырмау үшін (тәуекел деңгейін 0-ге дейін төмендету), ол өзінің пайдасының бір бөлігінен айырылуға әрқашанда дайын.

Шет елдерде тәуекелді азайтудың кең тараған тәсілі - хеджирлеу (ағл. *heaging-* қоршау, жоғалтулардан сақтау), қарсы валюталық, коммерциялық, несиелік және басқа талаптар мен міндеттерді даярлау. Бірақ, тәуекелдің көп бөлігі (менеджерлердің қатесі, бағаның өзгеруі, сұраныс, дұрыс тандалмағай жоба және т.б.) толығымен кәсіпкерлерге жүктелген.

Долан Э.Джонның «Деньги, банковское дело и денежно – кредитная политика» атты кітабында бұл терминге келесідей анықтама береді: «Хеджирлеу – болашақтағы айырбас валютасының өзгеру ықтималдығын ескере отырып, жедел келісімге тұру жүйесі». Хеджирлеудің екі операциясы қолданылады: жоғарылағандағы хеджирлеу және төмендегендегі хеджирлеу.

Жоғарылағандағы хеджирлеу жедел контракт пен опциондарды сатып алудағы биржалық операцияны қарастырады. Жоғарылағандағы хеджирлеу бағаның болашақта өсіп кетуінен сақтандырған кезде қолданылады. Ол нақты тауар иемденер алдында сатып алу бағасын ертерек белгілейді. Мысалы: белгілі бір тауардың (валюта бағамы, құнды қағаздар) бағасы үш айдан кейін өседі, ал тауар бізге үш айдан кейін керек. Бағаның өсу салдарынан зиянды өтеу үшін тауарды қазіргі бағамен сатып алып, үш айдан кейін сату керек. Егер үш айдан кейін баға қаншаға өссе, ертеде сатып алынған контрактыны соншаға қымбаттырақ сатуға болады.

Төмендегендегі хеджирлеу немесе сатудағы хеджирлеу – жедел контрактыны сату бойынша биржалық операция. Хеджер болашақта бағаның төмендеу салдарынан контрактыны сатуға үміттенеді. Мысалы: тауар бағасы (валюта бағамы, құнды қағаздар) үш айдан кейін төмендейді. Ал тауарды үш айдан кейін сату керек. Бағаның

төмендеуінен пайда болған шығындарды өтеу үшін хеджер сатылатын тауарды қазіргі жоғары бағамен сатады. Үш ай өткен соң ол қайта төмен бағамен жедел контрактіны сатып алады. Сонымен төмендегендегі хеджирлеу тауарды кейінірек сатуға керек болғанда қолданылады.

Мысалы: Канададан бидайды импорттау (есеп).

Эксперттердің айтуы бойынша Украинада осы жылы егістік болмайды. Бірақ украиндық бизнесмен канадалық бидайдың партиясын сатып, оны қайта сату арқылы пайда таппақ болады. Ол жарты жылдан кейін бидай партиясын Канададан жеткізуге келісімге тұрады, төлемақысы да жарты жылдан кейін.

Мысалға келісім сомасы 600 000 канадалық доллар құрайды, ал бизнесмен өзінің шотында тек американдық доллар. Келісімге тұрған сәтте USD/CAD валюта курсы 1,5000 болсын (1 американдық доллар = 1,5 канадалық доллар). Бизнесменді бұл қанағаттандырады, бірақ ол 6 айдан кейін канадалық доллар курсы американдық доллар курсына қарағанда өсіп кетуіне қауіптенеді. Сондықтан ол құралдарды нақты емес жеткізу туралы сауда шотына келісімге тұру арқылы өз тәуекелін хеджирлейді. Төменде мен бидайды импорттауға байланысты кесетні ұсынғым келеді.

Кесте 3 – Канададан бидайды импорттау

Мерзімі / оқиға	Курс USD/CAD	Нақты жеткізу бойынша банкпен келісім	Нақты емес жеткізу бойынша сауда шотына келісім
Келісімге тұру	1,5000		600 000 канад. дол.-ды сатып алу, амер. дол. -ды сату
6 айдан кейін: тауарды қабылдау және сатушыға 600 000 канад. дол аудару	1,4000	600 000 канад. дол.-ды сатып алу, амер. дол.-ды сату	600 000 канад. дол.-ды сату, амер. дол.-ды сатып алу
Нәтиже		1,5000 курс қатынасы бойынша 40 000 канад. дол. зиян	40 000 канад. дол. пайда

Кестеге сәйкес банктің төмен курспен конвертациялаған зиян мөлшері сауда шотындағы пайдамен өтеледі ($40\,000 = 600\,000 / 1,5000 * 0,1000$).

1,5000 - канадалық доллардың курсы (американдық долларға);

0,1000- валюталық курстың өзгеруі.

Енді валюталық курстың қалай өзгерсе де шығын мен пайда сомасы 0-ге тең болады.

600 000 канад. дол. сомасындағы позиция ашу үшін сауда шотында 4 000 дол. керек ($600\ 000 / 1.5000 / 100 = 4\ 000$);

100 – максималды рычаг;

1,5000 – канад. дол. курсы (американдық долларға).

Курстың 1000 пунктке дейін өзгерісін шыдау үшін сауда шотында 27 000 долл. керек (келісім сомасынан 7 %-ға кем). Өзімізге белгілі тәуекелді төмендеткені үшін төлем төлеу керек (Хеджирлеу кезінде). Кез келген орындалған келісім Форекс нарығындағы сатып алу – сату валюта бағасының айырмасы шығына байланысты (спрэд). Нарықтық тәжірибеде бұл айырма – келісім сомасынан 0.05% - 0.1%.

Хеджирлеудің мақсаты – қосымша пайда табу емес, ал потенциалды жоғалту тәуекелін төмендету болып табылады. Жақсы құрылған хеджирлеу бағдарламасы тек тәуекелді төмендетіп қана қоймай, менеджерге негізгі бизнес аспектісінде шоғырландыруға мүмкіндік береді.

Нарықтық экономикасы дамыған елдердің тәжірибесі бизнестің тәуекелсіз болмайтынын көрсетеді. Кәсіпкер тәуекелді ең төменгі мүмкін болатын деңгейге дейін қалай азайтатынын білуі қажет. Фирма үшін қандай да бір жағымсыз жағдай болса да, кәсіпкер негативті нәтижелерді азайту мүмкіндіктерін қарастыруы керек.

Тәуекелді талдау кезінде тәуекел аймағы ұғымын пайдалану маңызды, яғни ол шекарасында белгіленген тәуекел деңгейінің шекті мәндерінен аспайтын жоғалтулар болатын, рыноктың жалпы шығындар аймағы. Нарықтық экономика жағдайында кез келген кәсіпорын қызметінің 5 негізгі тәуекел аймағын белгілеуге болады.

Тәуекелсіз аймақта операция жүргізген кезде кәсіпорын ешқандай тәуекел жасамайды, ешқандай шығын көрмейді, кәсіпорын кем дегенде есепті табыс алады. Жобаны орындау кезінде, теориялық жағынан кәсіпорынның табысы шексіз.

Аз тәуекелді аймақтағы қызмет нәтижесінде кәсіпорын таза табысының барлық мөлшерін немесе бір бөлігін жоғалту ықтималдығы бар.

Жоғары тәуекелді аймақта кәсіпорын нашар болған жағдайда барлық шығындарын жабады, ал жақсы болған жағдайда есепті деңгейден төмен табыс алады. Бұл аймақта өндіріс қызметі қысқа мерзімді несие есебінен болуы мүмкін.

Қауіпті тәуекелді аймақта кәсіпорын есепті табысты ғана емес, сонымен қатар өнім өткізуден (жұмыс, қызмет) түскен табысты жоғалту ықтималдығы бар және шығындарды өзінің есебінен қайтарады.

Жарамайтын (апатты) тәуекелді аймақтағы кәсіпорынның қызметі банкроттыққа әкеледі, барлық инвестицияларын жоғалтады.

Тәуекелді талдау кезінде оның көздері мен себептерін анықтау керек. Пайда болу кезіне байланысты тәуекелділік былайша бөлінеді: меншікті шаруашылық, адамның өзімен байланысты, табиғи факторлармен байланысты. Тәуекелділіктің пайда болу себептері болашақтың анықталмауынан, әріптестің айқындалмаған мінезі, ақпараттың жетіспеуінен туындаған деп жіктеледі. Қандай да бір жағдайда болмасын, тәуекелділік шешімнің ақпаратпен жабдықталу жағдайына байланысты болады.

Тәуекелді талдауды бір-бірімен өзара тығыз байланысты және бір-бірін толықтыратын екі түрге бөлуге болады: сапалық және сандық

Тәуекелді сапалық талдау тәуекелді басқарудың екінші кезеңі түрінде көрінеді. Ол мүмкін болатын барлық тәуекелдерді теңестіріп салыстырады. Ол салыстырмалы түрде қарапайым болуы мүмкін. Оның басты міндеті - жұмыс пен кезеңдердің орындалуы кезіндегі тәуекелдің себептерін анықтау, яғни тәуекел мүмкін болатын аймақты айқындау, содан кейін барып барлық тәуекелдерді анықтау болмақ.

Тәуекелділік дәрежесіне әсер ететін барлық факторларды объективті және субъективті деп бөлуге болады. Объективті факторларға кәсіпорыннан тәуелсіз инфляция, бәсеке саяси және экономикалық дағдарыстар, экология, кедендік салықтар жатады. Субъективті факторлар тікелей нақты түрін сипаттайды: өндірістік потенциал, кадрлық құрылым, шаруашылық байланыстар, қаржылық жағдай.

Тәуекелдің сандық талдауы - бұл жалпы қаржылық тәуекелдің және ақшалай шығындардың жеке түрлері бойынша нақты көлемін анықтау. Жеке тәуекелдің өлшемдерін анықтау түрлі талдаудың әдістері арқылы жүргізіледі, соның ішінде кең тарағандары: статистикалық, шығындардың мақсаттылығын талдау, эксперттік бағалау әдісі, ұқсастықтарды (аналогтарды) пайдалану.

Статистикалық әдістің мәні берілген немесе ұқсас өндірістегі шығындар мен табыстардың статистикасы зерттеліп, сол немесе басқа экономикалық қайтарулардың көлемі белгіленіп және болашаққа дәлірек болжау құрылуында болып отыр. Вариация, дисперсия және стандарттық ауытқулардың есептеулері жүргізіледі.

Тәуекелділіктің дәрежесін есептеудің статистикалық әдісі көптеген көлемді мәліметтерді талап етеді. Олар әрдайым болмағандықтан, оны қолдану қиындайды.

Шығындардың мақсаттылығын талдау кәсіпорынның экономикалық тұрақтылығының көрсеткіштерін есепке ала отырып,

тәуекелдің потенциалды аймақтарын анықтауға бағытталған. Шығындарды артық жұмсау келесі 4 фактормен немесе олардың косылуларымен байланысты туындауы мүмкін:

- құнның ең басында жете бағаланбауы;
- жобалаудың шектерінің өзгеруі;
- өнімділіктегі айырмашылық;
- алғашқы құнның өсуі.

Бұл негізгі факторлар нақтылануы мүмкін. Мысал ретінде қаржы-қаражаттарының тәуекел дәрежесін анықтау мақсатында қаржылық тұрақтылық көрсеткіштері қызмет ете алады.

Эксперттік-бағалау әдісі маман-сарапшыға сұрақ-жауап коюға негізделген. Анкеталар кейін қойылған талдау міндетінің сол немесе басқа шешімін қабылдау үшін статистикалық өңделеді.

Сапалы пікір алу үшін сараптауға жоғары білікті және қойылған проблема аумағында үлкен практикалық тәжірибесі бар, даму тенденциясын теңдей көрсететін қабілеті бар, қойылған мәселеге ынталы мамандар қатыстырылады.

Ұқсастықтарды пайдалану әдісі құбылыстардың, құралдардың, жүйелердің ұқсастығын тауып пайдалануында болады, яғни жаңа идеялар мен ұсыныстар ұқсас объектілерді салыстыру негізінде пайда болмақ.

Бұл әдісті сонымен қатар эксперттік бағалау әдісін пайдалану түсінікке, талдаушының тәжірибесі мен біліміне байланысты болғандықтан анықтау субъективті сипат алады.

Тәуекелді тиімді болжаумен фирмаішілік жоспарлау бойынша сапалы жұмыстар жүргізу нәтижесінде төмендетуге болады. Тәуекелділікті төмендетудің ең жақсы әдісі инвестициялық шешімдерді сауатты талдау болып табылады.

Ал нақты орталықтағы тәуекелге байланысты мекеменің басшылары тәуекел деңгейін төмендету үшін келесі тәсілді қолданады: сатып алынатын тауардың/қызметтің түріне, бағасына қарай есеп айырысудың тәртіптерін өзі таңдайды. Мысалы, сомасы 100 000 теңгеден аспайтын кеңсе тауарларын сатып алу кезінде, Тапсырыс беруші (яғни Орталық) ақша сомасын толық көлемде біржолғы аударым арқылы төлейді. Ал егер күрделі жөндеу сияқты аса көп ақша қаражатын жұмсауға байланысты жұмыстарды/қызметтерді сатып алғанда, Тапсырыс беруші алдымен жұмысты жасау үшін қажетті материалдарды сатып алу сомасын, яғни Шарттын жалпы бағасынан 20% көлемінде аванс төлемін аударыды. Шартта алдын ала төлемдер ескеріледі. Содан кейін, жасалған шартта көзделген мерзімде, немесе талаптарға сәйкес жұмыстардың белгілі бір көлемі орындалғаннан кейін

келесі 50% көлеміндегі ақша сомасы аударылады. Ал қалған 30% көлеміндегі сома Кемшіліктер тізімі жойылғаннан, Орындалған жұмыстар актісіне және өзара есеп айырысулар актісіне қол қойылғаннан кейін, Орындаушының (Жабдықтаушының, Мердігердің) ұсынған шот фактурасы негізінде төленеді. Бұндай шаралар тапсырылған жұмыстардың толық орындалуын қамтамасыз етуге едәуір әсерін тигізеді, бірақ әрине, жоғарыда айтылғандай, бұл үдерістің толығымен ойдағыдай өтуіне ешкім кепілдік бере алмайды.

Аталып кеткендей, міндеттерін тиісті түрде орындамаған Жабдықтаушы немесе Орындаушы туралы деректерді Қаржылық бақылау комитетінің таратуы – олардың келесі өткізілетін мемлекеттік сатып алуларға қатысуға құқығынан айыратыны олардың беделіне әжептәуір септігін тигізеді. Бұндай шараны қолдану туралы алдын ала хабарлау – бір жағынан Мекеменің, яғни Тапсырыс берушінің жұмыстарды өзінің талаптарына сәйкес орындалуын сақтандыру сияқты шара болып табылады.

Сонымен, жоғарыда баяндалғанды назарға ала отырып, бұл дипломдық жұмыстың мазмұнымен, соның ішінде тәуекел түсінігімен, тәуекел түрлерімен, тәуекел менеджменті негіздерімен, сондай-ақ «Әлеуметтік бейімделу орталығы» мемлекеттік мекеменің қаржылық қызметі мен оған қатысты туындайтын қаржылық тәуекелдермен, сонымен қатар тәуекел менеджментінде қолданылатын әдістермен, яғни тәуекел деңгейін төмендету тәсілдерімен таныстық.

Бақылау сұрақтары

1. Кәсіпкерлік тәуекелдің негізгі түрлерін атаңыз және сипаттап беріңіз.
2. Қайнар бойынша және пайда болу себебінде тәуекелдер қалай жіктеледі?
3. Экономикаға қандай тәуекелдер жатады? Оларды атаңдар.
4. Өмірдің түрлі жақтарымен және адамдар әрекетімен байланысты тәуекелдің негізгі түрлерін атаңыз және сипаттаңыз.
5. Сыртқы экономикалық әрекеттердің негізгі тәуекелдері қандай ?

12 Тарау. ТӘУЕКЕЛДІ САҚТАНДЫРУ

12.1 Тәуекелдерді сақтандыру

Тәуекелді төмендетудің негізгі жолы оны сақтандыру болып табылады. Мүмкін қатерлерді сақтандыру сәтсіз шешімдерден сенімді қорғаныс болып қана қоймай, шешім қабылдаушы жауапты тұлғаларды шешім қабылдауға анағұрлым байсалды қарап, сақтандыру шарттарына сәйкес қорғаныс іс-әрекеттерін жүргізуге және жауапкершілігінің арттыруына алып келеді. Шынында, сақтандыру механизмін жаңа өнім шығаруда немесе жаңа технологияда қолдану қиын, себебі, сақтандыру компаниялары осындай жағдайдағы есептеулерді жүргізу үшін ақпарат мөлшері жеткіліксіздігінен жүргізе алмайды.

Көбінесе, сақтандыру тәуекелдері болып келесілерді сақтандыруды қамтиды:

Құрылыс-монтаждық, іске қосу, реттеу және кепіл міндеттемесін;
Меншікті;

Құрал-жабдықты сынудан;

Азаматтық жауапкершіліктен;

Жұмысшылар өмірі мен денсаулығын.

Қазақстандық сақтандыру компаниялары дәстүрлі түрде айтылғандың барлығын сақтандырады. Қазақстандық сақтандыру нарығында түбегейлі жаңа сақтандыру объектілері болып келесілер табылады:

Өндірістегі үзілістерді сақтандыру;

Шарттық міндеттемелерді орындамауды сақтандыру.

Өндірістегі үзілістерді сақтандыру

Кәсіпорынға тәуелсіз себептермен болатын өндірісте үзілістер болуынан сақтандыру мүмкіндігін береді. Сақтандыру шартына байланысты сақтандыру компаниясы өндіріс тоқтауындағы пайда болған шығынды толық жабуы мүмкін немесе айналымның аздап азаюына байланысты да төлемдер төленуі мүмкін.

Амалсыз үзіліс негізіндегі залалды жабу, меншіктік сақтандыру түрі сияқты басқа сақтандырулармен қатар жүргізіледі.

Сақтандыру келісім-шарты келесі жағдайлар салдарынан үзіліс болса, өтемақы төлейді: өрт, назағай, жарылыс, үшінші жақтың заңсыз әрекеті, апаттық жағдай (оның ішіне мемлекеттегі саяси жағдайдың өзгеруі немесе әскери іс-әрекеттер әсері жатпайды).

Болашақта сақтандыру компаниясымен келіспеушіліктердің боламауы үшін өндірістегі үзілістерді сақтандыру келісім-шартта нығын баптары тізімін және оларды анықтау алгоритмін белгілеу керек.

Сақтандыру келісімшарты бойынша сақтандыру компаниясы өтеуге міндетті:

А) алынбаған пайда (пайданын көлемі пайданың алдыңғы жылдан алынған тұрып қалған кезеңі бойынша анықталады; егер алдыңғы жылда компанияда пайда болмаса, алынбаған пайда сақтандыру келісімшарты бойынша төленбейді);

Б) қызметте үзіліс болмау үшін кеткен шығын

В) тұрақты шығын, өндіріс көлемінен тәуелсіз (көрсетілген қызмет саны), соның ішінде: Қызметкерлердің жалақысына және әлеуметтік төлемдерге кеткен шығын (келісілген төленетін еңбекақы көрсетілген қызметкерлер);

Тұрғын емес үй-жайды жалдаған үшін төленетін төлем;

Сақтандыру жағдайы болмағанша дейін кредит бойынша пайыздар;

Салықтар мен төлемдер, сақтандырылған қызметтен шыққан нәтижеден тәуелсіз (меншік салығы, жер салығы, тіркеу алымдары және т.б.);

Сақтандыру компаниясының жауапкершілігінің шегі (максималды көлемде төленетін сомма) залал және жоғалтқан табыс арқылы анықталады, бухгалтерлік есептер арқылы қызметті тоқтатқанша дейін есептелген максималды мерзім, эксперттық жолмен анықталады.

Келісімшарт толтырған кезде белгіленген кунмен немесе пайызбен көрсетілген максималды төленетін соммасы анықталған франшиза көлеміне мән беру керек. Сақтандыру келісімшарты бойынша франшиза көлемі өндіріс қызметіндегі үзілістен 3-10 күн.

Сақтандыру тарифі сақтандыру компанияға тәуелді анықталады:

Халық шаруашылығы саласына жататын ұйым арқылы;

Өндірісті тоқтатуының максималды мерзімі арқылы;

Белгіленген франшиза көлемі арқылы.

Сақтандыру тарифінің көлемі сақтандыру соммасынан 0,6 – 5%.

Сақтандыру тәуекелі – келісімшартта көрсетілген міндеттемелердің орындалмауы. Ең талап ететін сақтандыру тәуекелі орындалмаған міндеттемелердің ішінде коммерциялық кредит және лизингтік операцияларды сақтандыру.

Коммерциялық кредиттерді сақтандыру

Коммерциялық кредиттерде сақтандыру келісімшартының объектісі болып ұйымның дебиторларының қарыздарын толық немесе жартылай өтемеуін камтитын меншіктік қызығушылықтары ескеріледі.

Сақтандыру компаниясы келесі жағдайларды өгемақы төлейді:

Сотта дебитордың банкрот болып жариялануы;

Форс-мажорлық жағдайлар (оның ішіне мемлекеттегі саяси жағдайдың өзгеруі немесе әскери іс-әрекеттер әсері жатпайды);

Сақтандыру келісім-шартында көрсетілген төлемді кешіктіру, ол қызмет сипатына байланысты 60 күннен 360 күнге дейін созылуы мүмкін.

Сонымен қатар, өндірістегі апат жағдайында, қажетті тауар, ақша қаражат болмау жағдайында, шартты міндеттерді орындамау жағдайында болған зиян өтемақы төлеуге жатпайды.

Форс-мажорлық жағдайда өзінің сақтандыру міндеттерін атқармаған сақтандыру компаниясы сақтандыру соммасын әдетте 30 күн ішінде төлейді. Егер міндеттемені орындамау контрагент банкрот болуына байланысты орын алса, онда сақтандыру компаниясы сот қарызгерді банкрот деп танығаннан кейін сақтандыру өтемақысын төлейді.

Негізінде, коммерциялық (тауарлық) несиелерді сақтандырғанда жалпы сақтандыру келісім-шарты қолданылады. Осындай келісім-шартқа отырған кәсіпорын төлемқабілеттілігіне әсер ететін барлық сатып алушылары туралы сақтандыру компаниясына ақпарат беріп отырады. Сақтандыру тәуекелі деңгейін және ол бойынша өтемақы мөлшерін анықтау үшін сақтандыру компаниясы кәсіпорыннан бухгалтерлік есептілікті, келісім-шарттарды, несиелік қабілеттілігін дәлелдейтін құжаттарды және басқа да талап етуі мүмкін.

Тапсырылған құжаттарды зерттеу нәтижесінде коммерциялық несиесі сақтандырылатын кәсіпорындар тізімі жасалынады. Әр контрагенттігі максималды сақтандыру сомасы белгіленеді. Тариф келісім-шартта көрсетілген сақтандыру сомасының 1-2,5%-ы болып табылады және келесілерді ескере отырып саналады:

Ай ішіндегі келісім-шарттар мөлшері;

Келісім-шарттар орташа сомасы;

Контрагенттермен тұрақты келісім-шарттар болуы;

Шығынның болуы.

Мәмілеге қол қойылған кезеңде компания алдында дебиторлық қарыздары бар контрагенттермен жасалған мәмілелер сақтандырылмайды. Дегенмен, аталған дебиторларды дебиторлық қарызды өтгеннен кейін сақтандырушылық қамсыздандыруға кіргізуге болады. Жаңа контрагенттің пайда болуы немесе мәміленің маңызды шарттарының өзгеруі кезінде компания сақтандыру шарттарын өзгерту құқығына ие: тарифті төмендету не көтеру, сонымен қатар егер төлем қабілеттілігі күмәнді болса контрагентті сақтандырудан бас тарту.

Сақтандыру жағдайы орын алған кезде тәуекелдерін сақтандырған кәсіпорынға төленетін залал мен өтемақы көлемі келесілерден тұрады:

- Шығындалған тауар немесе орындалмаған міндеттеме көлеміндегі залал сомасы;

- Жоғалтылған пайда немесе табыс;

- Залал көлемін анықтауға кеткен қосымша шығыстар, сот шығындары, т.б.

Жасалған сақтандыру мәмілесінің мерзімі міндеттемелерді туғызған мәміленің мерзіміне тең.

Бүгінгі таңда сақтандырушылық қызмет көрсету гарығында тек лизингке берілетін мүлікті ғана емес, сонымен қатар лизинг операциясымен байланысты пайда болатын қаржылық тәуекелді да сақтандыруға мүмкіндік береді: лизингтік компанияның пайдасын есептемей белгіленген мерзімде лизингтік төлемдерді толықтай немесе жартылай өтелмеуі. Айта кететін жайт, сақтандыру мәмілесі бойынша валюта бағамының өзгеруімен, тұрақсыздықпен, мерзімінен өткізумен және т.б. жанама шығындармен байланысты залалдар өтелмейді.

Лизинг берушінің қаржылық тәуекелін сақтандыру мәмілесі лизингтік мәміленің мерзіміне тең мерзімге жасалады, ал сақтандыру тарифі өтемақының максималды сомасының 0,5-5% шамасында болады.

Лизинг мәмілесі бойынша сақтандыру жағдайлары коммерциялық несиелерді сақтандыру мәмілелеріндегілермен бірдей болады.

Лизингтік төлемдерді төлемеу тәуекелін тек мүлікті лизингке беретін компания ғана сақтандыра алады. Сәйкесінше сақтандыру компаниясы залалдарды лизингтік компанияға өтейді.

12.2 Сақтандырылмайтын тәуекел

Сақтандырылмайтын тәуекел – сақтандыру компанияларының көбісі олармен байланысты залалдардың пайда болу мүмкіндігін болжауға болмайтындығынан сақтандыруға бас тартатын тәуекел. Су басу немес жер сілкінісі секілді табиғи апаттардан сақтандырылуға болады, бірақ сақтандыру компаниялары егер тәуекел үкімет акцияларымен немесе жалпы экономикалық жағдаймен байланысты тәуекелдерді сақтандыруға құштар емес. Зандылықтың өзгеруі және экономикалық сілкіністер сияқты белгісіз факторлар сақтандырудың шегінен шығады. Кейде сақтандырылмайтын тәуекелдер, болашақ залалдарды дәл бағалауға мүмкіндік беретін жеткілікті мәліметтер жинақталса, сақтандырылатын тәуекелге айналады.

Сақтандырылмайтын тәуекелдерге келесілер жатады:

- Нарықтық тәуекелдер – меншікті немесе табысты жоғалтуға алып келетін факторлар, мысалыға бағалардың маусымдық немесе

циклдық өзгерулері; тұтынушылардың енжарлығы; моданың өтіп кетуі; сапасы жоғары тауарды ұсынатын бәсекелестің болуы.

- Саяси тәуекелдер – үкіметтің өзгеруі, соғыс, еркін сауданы шектеу, негізсіз және шамадан тыс салықтар, валютаны еркін айырбастауды шектеу сияқты оқиғалардың пайда болуымен байланысты қауіптер.

- Өндірістік тәуекелдер – құралдардың экономикалық емес жұмысы, шикізаттық ресурстардың жеткіліксіздігі, техникалық проблемаларды шешу қажеттілігі, ереуілдер, жұмысқа келмеу, еңбек конфликтілері секілді факторлар.

- Жеке тәуекелдер – жұмыссыздық, ажырасу нәтижесіндегі кедейшілік, білімнің жеткіліксіздігі, жұмысты табу мүмкіндігінің болмауы немесе әскери қызмет кезінде денсаулықты жоғалту факторларының қатері.

Кәсіпкерлік қызметкерліктегі залады минимизациялауға (азайтуға) арналған сақтандыру түрлері

Егер де, зақым келесідей өлшеуге келетін болса ғана абсолюттік көрсеткіште қауіп-қатер мүмкін болатын залалдың материалдық-заттық (физикалық) және бағалық (ақшалық) көрсеткіштерінің көлемі арқылы анықталуы мүмкін.

Кәсіпкерлік қызметкерлікте залал мынандай түрлерге бөлінуі мүмкін: материалдық, еңбек, қаржылық, уақыт шығыны және де арнайы залал түрлері. Әрбір аталған залал түріне олардың минимизациялауына (азайтылуына) жәрдемдесетін сақтандырудың кең көлемді тізімі сәйкес келеді.

Әрине, әрбір залал түрінің пайда болу мүмкіндігі мен көлемінің бастапқы құнын нақты бір уақытта, яғни, кәсіпкерліктің жүзеге асуының айы, жылы, мерзімімен өндірілуі қажет.

Қауіп-қатердің құнын анықтауға арналған ықтимал залалдарды кешендік талдау барысында тек қауіп-қатер қайнаурын анықтау ғана емес, сонымен қатар қай қайнарлары құндарының артылуы екенін анықтау қажет.

Сақтандырылатын тәуекел – мүмкін шығындардың оңай анықталатын дәрежесі, сол себептен сақтандыру компаниялары оларды сақтандыруға дайын.

Сақтандырылатын тәуекелге келесілер жатады:

Меншіктік тәуекелдер - меншіктің әртүрлі апаттар нәтижесінде жанама және тікелей зақымдалуы болу тәуекелі.

Жеке тәуекелдер – алдын ала өлім, еңбекке қабілетсіздік, кәрілік салдарынан залал болу тәуекелі.

Сақтандырылатын тәуекелді өзіне алуға дайын сақтандырушы компания, әдетте, келесі талаптарға жауап береді:

Сақтандырылатын қауіп-қатер қасақана әрекет нәтижесі болуы мүмкін емес.

Кесте 4 - Кәсіпкерлік қызметкерліктегі залал түрлері

Кәсіпкерлік қызметкерліктегі залал түрлері	Сақтандыру түрлері
Материалдық – кәсіпкерлік жобала қарастырылмаған қосымша шығындарда немесе құрылғы, мүлік, өнім, шикізат, энергия және т.б. тікелей шығындарда көрінеді.	Заңдық тұлғалардың мүліктерін сақтандыру Жүкті сақтандыру Құрылыс-жөндеу жұмыстарын сақтандыру Механизмдер мен машиналарды бұзылып калудан сақтандыру Қоймадағы тауарларды сақтандыру Транспорттық заттарды сақтандыру
Еңбек - кездейсоқ, күтпеген жағдайдағы жұмыс уақытының залалы.	Өндірістегі үзілістен сақтандыру
Қаржылық - алдын ала ойластырылмаған төлемдер, айыппұл төлеу, қосымша салықты төлеу, ақсалай қаражат және құнды қағаздарды жоғалту барысында пайда болатын тікелей қаржылық зақым.	Инновациялық және инвестициялық қауіп-қатерді сақтандыру Өндірістегі үзілістен сақтандыру Келісім-шарт міндеттемелерін орындамаудан сақтандыру Қаржылық қауіп-қатерден сақтандыру Титулдық сақтандыру Тауарлар мен жұмыстардың (қызмет көрсетудің) сапаларына жауапкершілікті сақтандыру Кәсіпкерлік жауапкершілікті сақтандыру
Залалдың арнайы түрлері – адам өмірі мен денсаулығына, қоршаған ортаға, кәсіпкердің беделіне зақым, және басқа да жағымсыз әлеуметтік және моральді-психологиялық салдар түрінде көрінеді.	Ерікті медициналық сақтандыру Жағымсыз жағдайлардан сақтандыру Экологиялық сақтандыру Кәсіпорынның жауапкершілігін сақтандыру – қауіп жоғары орталықтардан Жалпыазаматтық жауапкершілікті сақтандыру

Сақтандырылған ұйым немесе жеке тұлғаның бұйрығы немесе келісімімен өз-өзіне әдейі келтірген залал үшін сақтандыру компания төлемейді. Мысалы, сақтандыру полиске сақтандырылған ұйымның әдейі өртеуден кейінгі залалдары кірістірілмейді. Бірақ та мұндай полис, егер өртеуді ұйым қызметкері жасайтын болса, шығынды жабуды қарастырады.

Зиян есептелінуі тиіс және сақтандыруға кеткен шығындар экономикалық ақталған болуы керек.

Пайда алу үшін сақтандыру компанияларына апат шығындарының маңыздылығы және жиілігі туралы хабарлы болу қажет. Егер бұл ақпарат ұзақ уақыт кезеңін қамтыса және оқиғалардың үлкен санына

негізделсе, онда сақтандыру компаниялары, әдетте, болашақта зиянның қандай болатынын дәл болжай алады.

Тәуекелдің бір түрі осындай маңызды оқиғалар санын қамтуы керек.

Оқиғалар осы санатқа қаншалықты түссе, тіпті соншалықты бір нәрсеге болашақта сақтандыру компанияның болжамдары расталады. Сондықтан да, көптеген фирмалар және жеке тұлғалар тап болатын тәуекелдерді сақтандыру компаниялары өз жауапкершілігіне алуға тырысады. Мысалы, өрт - бұл түгелдей дерлік барлық ғимараттарға қауіп төндіретін ортақ қауіп-қатер, сондықтан, әдетте, өрт шығындардан сақтандыру қиындықты тудырмайды.

Тәуекел барлық сақтандырылған адамдарды бір мезгілде қозғамауы тиіс.

Егер сақтандыру компаниясы үлкен географиялық аймақтарды немесе халықтың кең тобын қамтымаса, онда тек қана жалғыз апат үшін өзінің барлық полистер бойынша бірден төлеуге тура келеді.

Әлеуетті қаржы ысыраптары сақтандырушы үшін елеулі болуы керек.

Сақтандыру компаниясы көптеген ұсақ сақтандыру талаптарын (залалды өтеу туралы сақтандырылған тұлғалардың өтініштері) қанағаттандыруға қатысты кеңсе жұмыстармен айналыса алмайды. Сондықтан полистердің көбісінде, сақтандыру компаниясы полисте аталған сомадан асатын зиянның ғана бөлігін төлейтінін ескеретін баптары болады. Бұл зиянның ортақ сомасынан белгілі бір бөлігін сақтандырылғанның өзі төлеуге келіскен, кепілсіз қалдығы.

Қаржы тәуекелдерін сақтандыру

Қаржы тәуекелдерін сақтандыру сақтандыру оқиғасы (сақтандыру жағдайы) пайда болғанда арнайы сақтандыру компаниялармен (сақтандырушылармен) сақтанушыдан сақтық сыйлықақыларын алу жолымен қалыптасатын ақша қорлары есебінен кәсіпорынның меншікті мүдделерін қорғауды білдіреді.

Сақтандыру процесінде кәсіпорынға оның барлық жүйелі және жүйелі емес негізгі қаржы тәуекелдері бойынша сақтық қорғанысы қамтамасыз етіледі. Сонымен бірге, сақтандырушылармен қаржы тәуекелдердің жағымсыз салдарын өтеу көлемі шектелмейді – ол сақтандырылатын объектінің нақты құнымен (оның сақтандыру бағасының мөлшерімен), сақтандыру сомасы және төленетін сақтық сыйлықақының мөлшерімен анықталады.

Нарықта ұсынылатын кәсіпорынның қаржы тәуекелдерін сақтандыруды қамтамасыз ететін сақтандыру қызметтері келесі белгілер қатарына байланысты бөлінеді.

1. Сақтандыру нысанына қарай келесі түрге бөлінеді:

Міндетті сақтандыру. Сақтанушы және сақтандырушы үшін де оның заңдық міндеттемесінде жүзеге асырылғанына негізделетін сақтандыру нысанын білдіреді. Кәсіпорында міндетті сақтандырудың негізгі объектісі – оның операциялық негізгі құралдар құрамына кіретін активтері (мүлкі) болып табылады. Бұл активтерді сақтандыру қаржы менеджменттің жайғасымнан (позициясынан) кәсіпорынның қаржы тәуекелдерін сақтандыру сияқты қарастырылады. Әдетте, меншікті капитал есебінен қалыптасатын операциялық негізгі құралдар нысанындағы сақтандырылмаған активтердің ысырабы кәсіпорынның қаржы тұрақтылығының елеулі төмендеуіне алып келуі мүмкін. Соған байланысты ол кең мағынасында меншікті капитал бөлігінің азаю мүмкіндігімен байланысты кәсіпорынның қаржы тұрақтылық деңгейінің төмендеу тәуекелін сақтандыруды білдіреді.

Ерікті сақтандыру. Сақтық мүдделеріне байланысты сақтандырушы мен сақтанушы арасындағы тек ерікті жасалған келісім шартқа негізделетін сақтандыру нысанын сипаттайды. Екі жақтың сақтандыру мүдделеріне негізделген қағида кәсіпорынға да, сақтандырушыға да бірдей таралады, соңғысына оған қауіпті немесе тиімді емес қаржы тәуекелдерін сақтандырудан бас тарту мүмкіндігін береді.

2. Сақтандыру объектісіне қарай еліміздегі бар тәжірибе келесі топтарға бөледі:

Мүліктік сақтандыру. Ол кәсіпорынның материалдық және материалдық емес активтердің барлық негізгі түрлерін қамтиды. Мүліктік сақтандыру кезіндегі сақтық қатынастар жақтардың келесі міндеттерімен анықталады: сақтанушы сақтық жарналардың (сақтық сыйақылардың) уақытында төленуін, сақтандырушы сақтандыру оқиғасы кезінде кәсіпорынға келетірілген қаржы залалдарын өтеуін қамтамасыз етуі тиіс. Мүліктік сақтандыруда сақтанушы ролінде тек сәйкес активтерді иеленуші ғана емес, олардың сақталушылығына мүдделі заңды тұлғалар болуы мүмкін (мысалы, ғимаратты жалға алушы, жабдыққа лизинг алушылар және т.б.).

Жауапкершілікті сақтандыру. Сақтанушының кез келген іс-әрекеті немесе әрекетсіздігі нәтижесінде қаржылық немесе залалдың басқа түрін тарта алатын үшінші тұлға алдындағы кәсіпорынның және оның қызметкерлердің жауапкершілігі оның объектісі болып табылады. Бұл сақтандыру түрі үшінші тұлғаға – заңды және жеке тұлғаға келтірілген залалға байланысты заңдық тәртіпте жүктелуге мүмкін, қаржылық ысырап тәуекелдерінен кәсіпорынның сақтық қорғанысын қамтамасыз етеді.

Қызметкерлерді сақтандыру. Ол кәсіпорынның өзінің қызметкерлер өмірін, сонымен қоса, олардың еңбек қабілетін жоғалту мүмкіндігін, мүгедек болу жағдайларын сақтандыруды қамтиды. Бұл сақтандырудың нақты түрлері ұжымдық еңбек келісімі және жеке еңбек шартына сәйкес кәсіпорын пайдасы есебінен ерікті түрде жүзеге асырылады.

3. Сақтандыру көлеміне қарай келесі топтарын ажыратады:

Толық сақтандыру. Сақтандыру оқиғасы кезінде қаржы тәуекелдердің жағымсыз салдарынан кәсіпорынның сақтық қорғанысын толық көлемінде қамтамасыз етеді.

Ішінара сақтандыру. Ол қаржы тәуекелдерінің жағымсыз салдарынан кәсіпорынның сақтық қорғанысын белгіленген сақтандыру сомалармен де, сақтандыру оқиғасы басталудың нақты шарттардың жүйесімен де шектейді.

4. Сақтандырудың қолдану жүйесі бойынша бөліп көрсетеді:

Мүліктің нақты құны бойынша сақтандыру. Ол мүліктік сақтандыруда қолданылады және кәсіпорынның сақтандырылған активтер түрлерімен (мүліктің сақтық сомасы мөлшерінде) келтірілген қаржы залалынан толық көлемде сақтық қорғанысты қамтамасыз етеді. Басқа сөзбен айтқанда, сақтандырудың бұл жүйесінде сақтық өтеуі келтірілген қаржы залалының толық сомасында төленуі мүмкін.

Пропорционалы (үйлесімді) жауапкершілік жүйесі бойынша сақтандыру. Ол тек қаржы тәуекелдердің жеке түрлері бойынша ішінара сақтық қорғанысын қамтамасыз етеді. Бұл жағдайда келтірілген қаржы залалын сақтық өтеуі сақтандыру коэффициентіне (сақтандыру объектісінің сақтандыру бағасының мөлшеріне сақтандыру келісімшартымен бекітілген сақтандыру сомасының қатынасы) пропорциялы жүзеге асырылады.

Бірінші тәуекел жүйесі бойынша сақтандыру. «Бірінші тәуекел» түсінігі сақтандыру шартын құрастырғанда бекітілген сақтандыру сомасы мөлшерінде алдын ала бағаланған, сақтандыру оқиғасы болғанда сақтанушымен шеккен қаржы залалын білдіреді. Егер нақты қаржы залалы қарастырылған сақтандыру сомадан (сақтандырылған бірінші тәуекел) асатын болса, онда бұрын жақтармен келісілген сақтандыру сомасы шегінде ғана ол бұл сақтандыру жүйесімен өтеледі.

Шартсыз франшизаны қолдану арқылы сақтандыру. Франшиза – бұл сақтанушымен тартылған залалдың сақтандырушымен минималды өтелмейтін бөлігін білдіреді. Шартсыз франшизаны қолдану арқылы сақтандыру кезінде сақтандырушы барлық сақтандыру жағдайларда сақтанушыға сақтандыру өтемін франшиза мөлшерін шегеру арқылы төлейді.

Шартты франшиза қолдану арқылы сақтандыру. Бұл сақтандыру жүйесі кезінде, егер залалдың сомасы келісілген франшиза мөлшерінен аспайтын болса, сақтандырушы сақтандыру оқиғасы нәтижесінде кәсіпорын шеккен қаржы залалына ешқандай жауапкершілікті тартпайды. Егер де қаржы залалдың сомасы франшиза мөлшерінен асатын болса, онда кәсіпорынға төленетін сақтық өтемі құрамында толықтай (яғни бұл жағдайда франшиза мөлшерін шегерусіз) төленеді.

5. Сыныптамасы кезіндегі сақтандыру түрлеріне қарай бөлінеді:

Мүлікті (активтерді) сақтандыру. Бұндай сақтандырудың негізі оның міндетті нысанын сипаттағанда қарастырылған. Сонымен қоса, оның мүмкіндіктері кәсіпорынның материалды және материалды емес (зияткерлік меншігін) активтерін ерікті сақтандыру есебінен елеулі кеңейтілуі мүмкін. Бұл ерікті сақтандыру түрінің, міндеттіден қарағанда, келесі артықшылықтары бар:

А) кәсіпорынның өндірістік негізгі құралдары ғана емес, барлық материалды және материалды емес кешені сақтандырумен қамтылуы мүмкін;

Б) бұл активтерді сақтандыру сәйкес сараптамалық бағалауы бар болғанда, олардың нақты нарықтық құны мөлшерінде (яғни, баланстық бағасы емес, қалпына келтіру құнымен) жүзеге асырылуы мүмкін;

В) активтердің әр түрін сақтандыруы бірнеше (біреуінде ғана емес) сақтандырушыда орындалуы мүмкін, бұл сақтық қорғаныстың одан да берік сенімділік дәрежесіне кепіл береді, жеке алғанда, сақтандырушылардың өзі банкротқа ұшырау кезінде (бұндай сақтандыру кәсіпорын үшін қаржы тәуекелдерін әртараптандырудың бір бағыты болып табылады);

Г) оның құраушысы ретінде бұл активтерді сақтандыру процесінде болашақ кезеңге инфляциялық тәуекел есепке алынуы мүмкін.

Несиелік сақтандыру (немесе есеп тәуекелі). Тауарлық (коммерциялық) несие ұсынылғанда немесе кейінгі төлеу шартында өнім жеткізілімі кезінде сатып алушылар жағынан төленбеген төлем (уақытындағы емес төлем) тәуекелі сақтандыру объектісі болып табылады. Бұл сақтандыруды, әдетте, дебиторға шығындарды жатқыза отырып, кәсіпорынның өзі жүзеге асырады. Кәсіпорынның несиелік тәуекелі өнімді сатып алушының өзімен де сақтандырылуы мүмкін.

Депозиттік тәуекелді сақтандыру. Әр түрлі депозиттік құралдарды қолдану арқылы кәсіпорынмен қысқа және ұзақ мерзімді қаржы салымдары процесінде жасалынады. Банкроттылық кезіндегі депозиттік салымдар және депозиттік сертификаттар бойынша банкпен негізгі қарыз бен пайыздарды қайтармаудың қаржы тәуекелі сақтандыру объектісі болып табылады.

Инвестициялық тәуекелдерді сақтандыру. Нақты инвестициялаудың көптеген қарапайым тәуекелдері, бірінші ретте, инвестициялық жобалар бойынша жобалы-құрылымдаулық жұмыстарды, ол бойынша құрылыс-монтаж жұмыстарын уақытында аяқтамау тәуекелі, жоспарланған жобалық өндірістік қуаттылығының шықпауы және т.б. бұл сақтандырудың объектісі болып табылады.

Жанама қаржы тәуекелдерді сақтандыру. Сақтандырушыда жеткілікті сақтық мүддесі бар болғанда бұндай сақтандыру кәсіпорынның қаржы тәуекелдерінің барлық түрлерін қамтиды. Бұл сақтандыру түрі есептік пайданы сақтандыру, жоғалған пайданы сақтандыру, бекітілген бюджеттің күрделі және ағымды шығындардың артуын сақтандыру, лизингтік төлемдерді сақтандыру және т.б. сияқты түрлерін қамтиды.

Қаржы кепілдіктерін сақтандыру. Кредиторлардың талабы бойынша кәсіпорын қарыздық қаржы құралдарын (банктік, коммерциялық және т.б. несиелік түрлері нысанында) тарту процесінде қолданады. Негізгі қарыздық сомасын қайтармау (уақытында қайтармау) және бекітілген пайыз сомасын төлемеудің (уақытында төлемеу) қаржы тәуекелі сақтандыру объектісі болып табылады.

Қаржы тәуекелдердің басқа түрлерін сақтандыру. Оның объектісі - қаржы тәуекелдердің өзге түрлері.

Экологиялық тәуекелдерді сақтандыру.

Шетел тәжірибесінде «экологиялық сақтандыру» түсінігі жиі технологиялық апатпен шартталған үшінші тұлғаға залалды өтеу қажеттілігімен байланысты потенциалды қауіпті объектілер иесінің азаматтық-құқықтық жауапкершілікті сақтандыруды білдіреді. Оның кеңейтілген мағынасы меншіктің залалы нәтижесінде зиянды өтеуін талап ететін, кез келген қоздырылған қуыным (иск) кезінде сақтанушы қорғанысын қарастыратын барлығының ортақ жауапкершілігін кірістіреді. Сақтанушының жерге, ауаға, суға (және су қоймаларына) зиянды заттектің әсері нәтижесінде заңды және жеке тұлғаларға келтірілген залалды өтеу міндетін (жекеқұқықтық сипатында) заңмен қарастырылған қылмыстық жауапкершілігі сақтандырылады. Меншік құқығын бұзғанынан шығатын мүліктік шығындары, жабдық пен өндірістік қызметке құқығы, су аймақтарын қолдану құқығы немесе оларды қолдану куәлігі сақтандырылады.

Ластаудан кейінгі залалмен байланысты мүліктік жауапкершілікті сақтандыру 1960 жылдары пайда болды, ол кездері полистер «сақтанушы жағынан күтпеген және әдейі ойластырылмаған болып табылатын және жеке немесе мүліктік залалға тартатын шарттарға ұзаққа созылған немесе қайталама ықпалын кірістіретін оқиға» деп

анықталатын апатты және болжанбаған жағдайды өтеуге бағытталған. Бұл полистер шындығы ластауға лицензия болып табылатын.

Кәсіпорындардың және өндірістердің экологиялық қауіпін бағалау әдістемесінде ең бастысы сақтандырудың экологиялық аудиттеуі болуы керек. Ол маңызды екі сұраққа жауап беруге міндетті:

1) экологиялық сақтандыру жүйесіне енгізілген нақты объектіде экологиялық апаттың болу мүмкіндігі қаншалықты;

2) экологиялық апат тудырған шығындардың көлемі қандай болуы мүмкін.

Өнеркәсіп өндірісінің қаупі:

1) өндірісте өте үлкен (критикалық) көлемде қолданылатын зиян химикалық заттардың тізбегі бойынша идентификацияланады;

2) қоршаған ортаға әсер етудің шекті мөлшерінен еселеп артуы бойынша анықталады;

3) ластану тәуекелдің есептік шамасынан және болжамды келтірілген залалға сүйене отырып анықталады.

Экологиялық сақтандырудың әдістемесі шетел және отандық зерттеушілердің оның қоғамдағы экономикалық өміріндегі рөліне көзқарастардың келіспеушілігімен сипатталады. Біріншілерде ол мүліктік сақтандыру шегінде ассоциацияланады және жүзеге асырылады (сирек). Егер ол жауапкершілікті сақтандыру процесінде жүргізілсе, онда ластау нәтижесінде, апаттан болу міндетті емес, мүлік иесіне және оның денсаулығына келтірілген залал сақтандыру ұйыммен өтеледі. Ол тұрақты сақтандыру жарналарды қарастыратын бұрын жасалған шарттың негізінде, немесе соттық тәртіпте бектілген айыпкердің есебінен орындалады. Екі жағдайда да залалдың мөлшері мүліктің ысырабын және алмаған пайданы бағалаудың дәстүрлі әдістерімен анықталады. Бұнда нормативті-құқықтық құжаттар маңызды рөл алады.

Экологиялық сақтандыруда шығындар деп қоршаған ортаға белгілі бір көзден белгілі мөлшерде (апаттық көлемде) зиянды заттектердің түсімі және нақты реципиенттерде негативті әсерінің пайда болуымен шартталған ысырап болып есептеледі. Жауапкершілікті сақтандыруда апаттық ластағаны үшін зиян келтіретінге және реципиентке дербестендіру (персонификация) жүреді. Мүліктік сақтандыруда ортаны ластау кезінде жеке ластаушының үлесі бөлінбейді. Осыдан келе, сақтандыру соманы қаржымен орнын толтыруы әр түрлі көздерден ғана қамтамасыз етілмей, сақтандырушы алған сақтық сыйақысын түрлі мақсатты бағыттарға қолдана алады.

Қоршаған ортаны апаттық ластағаны үшін жауапкершілікті сақтандыру сияқты жүзеге асырылатын экологиялық сақтандыру

экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және үшінші тұлғаның шығындарын төлеуге бағытталған, ал мүліктік сақтандыру сияқты – сақтанушының залалын ғана өтеуге бағытталған.

Ластаумен келтірілген шығындардың бөлігін өтеу мүмкіндігін қамтамасыз ететін және табиғат қорғау шараларын қаржыландырудың қосымша көздерін жасайтын, қоршаған ортаны апаттық ластағаны нәтижесінде туындайтын, сақтанушылардың мүліктік мүддесі және жоғары экологиялық қауіп көзі – экологиялық сақтандыруды кәсіпорындардың жауапкершілікті сақтандыру ретінде анықтауы айтылған әдістемелік базиске негізделеді. Оның басты міндеті – барлық жақтардың: сақтандырушылар, сақтанушылар және үшінші тұлғалардың мүдделері сақталған кезінде экологиялық қауіпсіздікті қосымша қаржымен қамтамасыз етуі.

Егер мүліктік сақтандыру операциясы үшін нормативті-әдістемелік құжаттаманың жеткілікті бай спектрі болса, ортаны апаттық ластағаны үшін жауапкершілікті сақтандыруға әлі де әзірлеуге тура келеді.

Ресей Федерацияның Азаматтық кодексінде «Залал деп құқығы бұзылған тұлға жасаған немесе бұзылған құқықты қалыпқа келтіру үшін жасауы тиіс шығындар, жоғалтулар немесе оның мүлкіне зиян келтіруі (нақты зиян), сонымен қоса, тұлғаның құқығы бұзылмаған жағдайда оның азаматтық айналымның қалыпты шарттарында алуға тиіс ұтылған пайдасы, ала алмаған кірісі түсіндіріледі. Егер құқықты бұзған тұлға сол себептен кіріс алатын болса, құқығы бұзылған тұлға сол кірістен кіші емес мөлшерде жоғалған пайданың басқа шығындарын өтеуін талап етуі мүмкін».

Сөйтіп, сақтандыру сомасының теориялық шамасы апаттық ластанудың алдын алу шығындарынан және реципиентке ортаны ластау әсерін бағалау шығындарынан тұрады. Біріншісі сақтанушы үшін экологиялық сақтандыру шартының қолданылуы кезеңінде жоқтық жағдайдағы қосымша, ақталмаған шығындарды білдіреді. Ортаны апаттық ластағаны үшін жауапкершілікті сақтандыру шарты пайдасына жасалған қоғам және үшінші тұлға үшін бұндай шығындар – әлеуетті залалдың бөлігі. Осыны саналы түрде меңгере отырып және мүмкін сақтық өтемін бағалай келе, сақтандырушы апатты превентизациялау үшін қаражатты өзі бөледі, не сақтанушыны табиғатты қорғау шараларына мәжбүрлейді (экономикалық ынталандырады). Оларды жүзеге асыруға, не сақтық сомасы есебінде есепке алуға болады.

Сақтандыру сомасының екінші құраушысы – бұл реципиентке зиянды заттектердің қоршаған ортаға түсудің нәтижесіндегі залалы. Залалдың бірінші түрінен қарағанда, олар үшінші тұлғаларда да

танылады. Сол және басқа жағдайда да экологиялық сақтандыру жоғары экологиялық қауіпті көздерден ортаны апаттық ластағаны үшін жауапкершілікті сақтандыру ретінде шығады.

Апаттық ластаудан кейінгі залалды тек мүдделеріне қарай жауапкершілікті сақтандыру жасалған үшінші тұлға-реципиенттер ғана емес, ластаудың көзі – сақтанушылардың өзі, реципиент болып, зардап шегеді. Сақтанушы ретінде солар және басқалар да болуы мүмкін.

Осыған байланысты сақтандырушылардың өтемақылық саясатының дифференциациясы туралы жоғарыда айтылған болатын. Мүліктік сақтандыру шегінде апаттық ластау көзінің залалын өтей отырып, сақтандырушы ластауды болдырмау бойынша сақтанушыда ешқандай қызығушылық тудырмайды. Үшінші тұлға-реципиенттердің залалын өтей отырып, ол ластанудың эмитенті – сақтанушыны болашақ апаттың салдарын жоюға және превентизациялау қажеттілігінен босатады.

Өз өзінен сақтандыру процесі болашақ тәуекелдерді және қоғам шығындарын ықшамдайтындарды марапаттайды. Нәтижесінде, жеке нарық тетіктері қоршаған ортаға залалды елеулі төмендету мүмкіндігімен тәуекелді реттеу және басқару құралы болады. Бұндай тікелей экономикалық ынталандырмасын қолдануы қоғам мен табиғат қарым-қатынасын экономика-құқықтық реттеудің дәстүрлі әдістеріне тиімді толықтауыш болуы мүмкін. Сонымен, экологиялық сақтандыру дамуының іргелі мәселелердің 4 блогын бөліп көрсетеміз.

Біріншісі, экономикадағы экологиялық сақтандырудың мәнін, орнын және ролін анықтайтын, елдің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін элементі ретінде оған жалпы мемлекеттік маңызын күшейтеді. Бұл фактор міндетті экологиялық сақтандыруды енгізу тұжырымдамасының негізі болып табылады.

12.3 Өнеркәсіп тәуекелдерін сақтандыру жүйесі

Өнеркәсіп тәуекелдерін сақтандыру жүйесі шегінде бірнеше қосалқы жүйелерін бөліп көрсетуге болады: стандартты мүліктік тәуекелдерді сақтандыру; техникалық тәуекелдерді сақтандыру; жауапкершілікті сақтандыру; кәсіпкерлік және қаржы тәуекелдерін сақтандыру.

Стандартты мүліктік тәуекелдерді сақтандыру

- Мүлікті сақтандыру (ғимараттар, құрылыстар, жабдықтар)
- Көлік құралдарын сақтандыру;
- Жүк тасымалдарын сақтандыру.

Техникалық тәуекелдерді сақтандыру

- Құрылыс-монтаж тәуекелдерін сақтандыру;
- Сынудан машина мен механизмдерді сақтандыру;
- Электрлік жабдықтар мен аппаратураларды сақтандыру.

Жауапкершілікті сақтандыру

- Құрылыс-монтаж жұмыстарын жүргізгендегі жауапкершілікті сақтандыру;

- Қауіпті өндірістік объектіде апаттың нәтижесінде зиян келтіргені үшін жауапкершілікті сақтандыру;

- Басқарушы жұмыскерлердің жауапкершілігін сақтандыру;

- Жалпы азаматтық жауапкершілікті сақтандыру;

- Тауарлар, жұмыстар (қызмет көрсетулер) үшін жауапкершілікті сақтандыру;

Кәсіпкерлік және қаржы тәуекелдерін сақтандыру

- Өндіріс үзілістерінен сақтандыру;

- Инвестициялық тәуекелдерді сақтандыру;

- Инновациялық тәуекелдерді сақтандыру;

- Сыртқы экономикалық қызметтің тәуекелдерін сақтандыру.

Өнәркәсіп кәсіпорындардың қызметімен бірге болатын жоғарыда қарастырылған сақтандыру тәуекелдердің қосалқы жүйелерін кешенді қолдану кезінде сақтанушы үшін жоғары экономикалық эффект беруі мүмкін.

Бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушыларын сақтандыру

Бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушыларын сақтандыру – бұл сақтандыру тәуекелдерін жүзеге асыру салдарының превенция, репрессия және компенсацияның біртұтастығы ретінде кәсіби қатысушылардың сақтық қорғанысының негізгі элементі. Сақтандыру түрлі сақтандыру тәуекелдермен байланысты сақтандыру түрлерінің спектрінде және нақты сақтық төлемдерде іске асырылады. Нарықта қол жетімді сақтық төлемдердің ортақ саны 10-нан асады, және олар тәуекелді басқаруда маневр үшін маңызды өрісін бере отырып, кәсіби қатысушылардың сақтандыру тәуекелдердің барлық спектріне қорғанысты қамтамасыз етеді.

Бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушыларын 3 топқа бөлуге болады:

Мамаңданған делдалдар (брокер-дилерлер, инвестициялық банктер, қаржы кеңесшілері, басқарушы компаниялар);

Қөмекші делдалдар (қор биржалары, депозитариилер, тіркеушілер, клирингтік орталықтар);

Несие – қаржы ұйымдары (коммерциялық банктер, инвестициялық қорлар, зейнетақы қорлары, сақтандыру компаниялар, басқа да қаржы компаниялар).

Бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушыларының тәуекелін басқару негізі – сақтандыруға жатқызу критеріі бойынша соңғыларын сапалы сұрыптау. Соңғыларына кәсіби қатысушылардың тәуекелінің маңызды бөлігі жатады, негізінен: несиелік тәуекел, операциялық тәуекелдердің барлығы, оқиғалар тәуекелінің көп бөлігі.

Қазіргі кезде дамыған қаржылық нарықтарда коммерциялық сақтандыру сақтандыру және кепілдік қорларымен сәйкес келеді, ол тәуекелдің әртүлі типіне байланысты, қаржылық жүйелерге және жеке қаржылық институттарға қатысты.

Қаржылық нарыққа арналған сақтандыру өнімдері: FidelityBond, BanketsBlanketBond (BBB), Director&OfficersLiability, Errors&Omissions, Professionallndemnity, Electronic&ComputerCrime АҚШ, Ұлыбритания, Европаның негізгі қаржылық нарықтарында тәуекелді басқару жүйесінің бөлігі болып табылады. Қаржылық институттар үшін сақтандыру өнімдері негізінде BankersBlanketBond (BBB) атымен белгілі банктерді сақтандыру бойынша міндеттемелер жатыр, ол 1960 жылы Америкалық кепілдіктер ассоциациясымен американдық банктерге арналып жасалынған.

Қаржылық институттарда болатын тәуекелдің сақтандыру факторларына жатады:

Қызметкерлердің ниетінің түзу еместігі (жасанды құнды қағаздарды, құжаттарды қолдану);

Қоймадан құнды қағаздарды ұрлау;

Электрондық, компьютерлік қылмыстар;

Қызметкерлердің кәсіби жауапкершілігі;

Директорлардың жауапкершілігі.

Дүниежүзілік нарықтың көлеміндегі құнды қағаздар нарығының кәсіби қатысушыларының тәуекелін сақтандыруының дамуы көбіне циклдың ағымдағы фазасымен анықталады – кәсіби қатысушыларды сақтандыру түрлерінің кейбіреулеріне оңтайлы(мүлік, компьютерлік тәуекелдер) және басқаларына(кәсіби жауапкершілік, директорлардың, лауазымды тұлғалардың жауапкершілігі) жағымсыз болады.

Құнды қағаздар нарығындағы негізгі сақтандыру өнімдері

Құнды қағаздар нарығындағы негізгі сақтандыру өнімдерін екі топқа бөлуге болады:

Құнды қағаздар нарығының кәсіби қатысушыларына, экономикалық қызметтің басқа сфераларындағы субъектілерге жалпы толтыру;

Мамандандырылған толтыру, олар негізінен құнды қағаздар нарығының қатысушыларына ғана тән немесе тәуекел ортасының

прогресі мен динамикасына байланысты сақтандыру қорғанысының жаңа жұмыстарына негізделген.

Жалпы толтыру тобына кіреді:

Мүлікті сақтандыру (Propertydamageinsurance) құнды қағаздар нарығының кәсіби қатысушысының барлық мүлігін сақтандыруды қарастырады: ғимараттарды, құрылыстар мен басқа қозғалмайтын мүліктерді, ішкі және сыртқы өңдеулерді, ішкі заттарды, кеңсе техникаларын, коммуникациялар, инженерлік және басқа жүйелер. Ақшалар, зергерлік бұйымдар, көркемөнер бұйымдары басқандай шарттармен сақтандырылады.

Сақтандыру қаза болу және тәуекелдің көптеген жағдайлары нәтижесінде зиян шеккенде жүргізіледі:

Өрт; жарылыс; найзағай соғу; апаттық табиғи жағдайлар(жер сілкінісі, грунттың отыруы, опырылу, тастың құлауы, дауыл, құйын, боран, смерч, су тасқыны, су басу, бұршақ); сумен қамтамасыз ету жүйесінің апаты; ұшу аппараттарының сынықтарының құлауы; көлік жүйелерінің қағып кетуі; бұзып ұрлау; тонау; вандализм; бұзақылық.

Құрлық көліктерін сақтандыру(Motorinsurance) екі өзара байланысқан сақтандыру толтыруларын біріктіреді: көлік құралын қаза болу, зақымдалудан, ұрланудан сақтандыру және көлік құралының иесін азаматтық жауапкершіліктен сақтандыру, көлікті эксплуатациялау нәтижесінде үшінші тұлғаның келтірген зияны үшін.

Жалпы азаматтық жауапкершілікті сақтандыру(General Liability insurance) – бұл құнды қағаздар нарығының кәсіби қатысушысының залалын толтыру, шаруашылық жүргізу нәтижесінде үшінші тұлғаның денсаулығына, мүлкіне келеген залалды толтыру.

Жұмыс берушінің жауапкершілігін сақтандыру (Employers Practices Liabilityinsurance) – құнды қағаздар нарығының кәсіби қатысушысының шығынын жабады, қызметкерлердің өміріне, денсаулығына, мүлкіне тиген зиянды заң жүзінде толтыру.

Қайғылы оқиғалар мен аурулардан сақтандыру (Personal Accidentinsurance) құнды қағаздар нарығының кәсіби қатысушысы қызметкерлеріне бағытталған және тәуекелдің екі негізгі түрін жабады: қайғылы оқиғалар(күйу, тоқ не найзағай соғу, суға бату, ұсу, жаралану, адамның не жануардың шабуылдауы нәтижесінде жаралану, көлік апаты, улану) немесе аурулар нәтижесінде болған өлім немесе толық не жартылай еңбекке қабілетсіздік(мүгедектік).

Зиянды өтеу келісімшарт бойынша сақтандыру соммасының көлемінде тиген зиянға байланысты төлемдер кестесінің негізінде орындалады, ол қызметкердің табысына байланысты жеке немесе барлық қызметкерлерге бірдей бекітіледі.

Мамандандырылған толтыру тобына кіреді:

Құнды қағаздар нарығының кәсіби қатысушысының тәуекелін кешенді сақтандыру.

Зейнеткерлік реформаның негізінде басқарушы компанияның және арнайыдепозитарияның жауапкершілігін сақтандыру.

Диреторлардың және лауазымды тұлғалардың жауапкершілігін сақтандыру.

Кешенді банктік сақтандыру – BankersBlanketBond.

Кешенді банктік сақтандыру – BankersBlanketBond (ағылышын тілінен кешенді банктік өтеу) қылмыстық әрекеттерден банктерді сақтандырудың негізі болып табылады. BankersBlanketBond(BBB) ұсынған сақтандыру өтеулерінің түрлері сақтауда тұрған мүлкті ұрлағаннан, алдағаннан болған шығындарды өтеуге бағытталған.

Кешенді банктік сақтандырудағы тәуекелдің сақтандырылатын факторлары:

Банк қызметкерлерінің ниетінің түзу еместігі (жасанды құнды қағаздарды, құжаттарды қолдану);

Банк қоймасынан құнды қағаздарды ұрлау;

Электрондық, компьютерлік қылмыстар;

Банк қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігі;

BBB үшін сақтандыру полистері шығарылды, компьютер жүйесіне, электронды ақша аудару жүйесіне, банктің коммуникациялық жүйесіне алаяқтық топтар мен бағдарламалар жүргізу нәтижесінде банктердің шығындарын жабуды қамтамасыз етеді, сонымен қатар, банктің компьютерлік жүйесінің вируспен зақымдануы нәтижесінде немесе ақша құралдарын аударуды банк телефон, факс жүйесі арқылы жеткен алаяқтық бұйрық арқылы орындағандағы банктердің шығындарын жабады.

Бастапқыда компьютерлік қылмыстарды өтеу сақтандыруы жеке полис ретінде құрастырылған, ол бойынша өтеудің бірлескен лимиті және сақтандыру сыйақысы бекітілген. Алайда бұл сақтандыру өнімі қылмыспен күресу кешенді бағдарламасының құрамдас бөлігі ретінде қарастырыла бастағанда, компьютерлік қылмыстарды сақтандыру бойынша өтеу лимиті BBB бойынша бекітілген өтеу лимитінің құрамдас бөлігіне айналды, компьютерлік қылмыстар полисі бойынша сақтандыру сыйақысы BBB-ға арналған котировкалар негізінде есептелді. Компьютерлік қылмыстардан сақтандыру полистары және BBB бір сақтандырушыдан шығарылады. Әйтпесе, сақтандырушы үлкен шығынға ұшыраса – компьютерлік қылмыстардан өтеу бойынша, BBB бойынша, полис бойынша, компенсация төлегенде сақтандырушылар арасында жанжал тууы мүмкін.

Кесте 5 - Банктік тәуекелдерді сақтандырудың негізгі түрлерінің классификациясы

Сақтандыру түрлері	Банктердің тәуекелдері	Қаржылық жағдайға әсер ететін банктердің контрагенттерінің тәуекелдері
Жеке сақтандыру	1. Қайғылы оқиғалардан және аурулардан сақтандыру, қызметкерлерді медициналық сақтандыру 2. Қызметкерлердің өмірін сақтандыру (өлім, зейнеткерлік жағдайларында)	1. Қарызгерлердің өмірін, еңбекке қабілеттілігін сақтандыру
Мүліктік сақтандыру	1. Банктің қаржылық емес құндылықтарын сақтандыру 2. Сақтау мен тасымалдау кезіндегі құндылықтарды сақтандыру 3. Банктерді қылмыстық тәуекелдерден кешенді сақтандыру (ВВВ) 4. Электронды және компьютерлік қылмыстардан сақтандыру 5. Қаржылық тәуекелдерді сақтандыру (қарыздық міндеттемелер бойынша міндеттемелерді орындамау) 6. Пластик карталарының эмитенттерін сақтандыру 7. Банк қызметкерлерінің рұқсат етілмеген іс-әрекеттерінен сақтандыру 8. Коммерциялық қызметтегі үзілістердің шығындарын сақтандыру	1. Кәсіби жауапкершілікті сақтандыру 2. Банк басшылығының жауапкершілігін сақтандыру 3. Банктің өтелмеген қарыздық міндеттемелері үшін жауапкершілікті сақтандыру
Жауапкершілікті сақтандыру	1. Кәсіби жауапкершілікті сақтандыру 2. Банк басшылығы жауапкершілігін сақтандыру 3. Банктің өтелмеген қарыздық міндеттемелері үшін жауапкершілікті сақтандыру	1. Банкке қарызды өтемегені үшін жауапкершілікті сақтандыру

Бұл классификацияның келесі артықшылықтары бар:

- Сақтандыруға жататын банк тәуекелдерінің барлық түрлері кіреді;
- Жалпықабылданған классификацияға сәйкес түрлері бойынша сақтандыру өнімдерін нақты дифференциалдауға мүмкіндік береді (жеке тұлғаны сақтандыру, мүліктік сақтандыру, жауапкершілікті сақтандыру);
- Банктік тәуекелдер мен банк контрагенттері арқылы жанама тәуекелдер бөлініп көрсетіледі.

Әртүрлі сыртқы және ішкі факторлар жағдайында тәуекелді төмендетудің әртүрлі әдістері болуы мүмкін.

Кәсіпкерлік қызметте тәуекелді басқарудың әртүрлі әдістерін 4 топқа бөлуге болады:

Тәуекелді басқару әдістері:

1. тәуекелден жалтару әдістері
2. тәуекелдерді локализациялау әдістері
3. тәуекелдерді диверсификациялау әдістері
4. тәуекелдерді компенсациялау әдістері

Тәуекелдерді басқарудың нақты әдісін таңдау кезінде келесі принциптерден шығуы керек:

Меншік капиталдан артық тәуекелге баруға болмайды;

Аз үшін көптен тәуекелге келуге болмайды;

Тәуекелдің салдарын алдын-ала болжай білу керек.

Кәсіпорындағы тәуекелді басқарудың кешенді жүйесі

Тәуекелді басқару – идентификациямен, тәуекелді анализдеумен және шешім қабылдаумен байланысты процесстер, тәуекелді жағдайлардың жағымсыз салдарын минимализациялауды, жағымды жағдайларын максимализациялауды біріктіреді. Жобаның тәуекелін басқару процесіне келесілер кіреді:

1. Тәуекелді басқаруды жоспарлау – жолдарын таңдау және жобаның тәуекелін басқару бойынша қызметті жоспарлау.

2. Тәуекелді идентификациялау – жобаға және оның мінездемесін құжаттандыруға әсер ететін тәуекелдердің анықтамасы.

3. Тәуекелдерді сапалы бағалау – жобаға тәуекел салдарының пайда болуының және әсер етуінің сапалы анализі.

4. Сандық бағалау – жобаға тәуекел салдарының пайда болуын және әсер етуін сандық анализдеу.

5. Тәуекелдерге жауап беруді жоспарлау – тәуекелді жағдайлардың жағымсыз салдарын әлсірету және бар артықшылықтарды қолдану бойынша процедуралар мен әдістерді анықтау.

6. Тәуекелдер мониторингі және бақылануы – тәуекелдер мониторингі, қалатын тәуекелдерді анықтау, жобаның тәуекелін басқару жоспарын жасау және тәуекелді азайту қызметтерінің нәтижелігін бағалау.

Барлық бұл процедуралар бір-біріне әсер етеді, сонымен қатар басқаларымен әсерлеседі. Әр процедура әр жобада кем дегенде бір рет орындалады.

Тәуекелді басқаруда интеграцияланған қатынасқа көшу керек, онда барлық кәсіпорындарда құралдар мен әдістер бірге қолданылады, ал компанияны басқаруда жақсы ойластырылған стратегия болады. Интеграцияланған қатынас – бұл белсенді позиция, себебі болжауды

қарастырады, мұндай қатынас көбірек мүмкіншіліктер тудырып, қауіптілікті шектейді.

12.4 Кредиттік тәуелдерді сақтандыру

Кредиттік тәуекелдерді сақтандыру мүмкіндігінің алғашқы теоретикалық негіздемесін итальяндық ғалым Сангинетти берді. Ол 1839жылы « Саудагердің аukatсыздығынан пайда болған шығындарға қолданылатын сақтандыру жүйесі үшін жаңа теория эссесі» атты еңбегін жариялады. Өзінің зерттеулерінде Сангинетти банкроттықтың көп бөлігі кәсіпкерлерге тәуелсіз жағдайлардың салдарынан болатынын және орын алған жағдайларды кәсіпорын түріне байланысты бөлу арқылы банкроттықтың болу дәрежесін анықтауға болатынын дәлелдеген. Сөйтіп кредиттерге кепілдеме беру үшін сақтандырудың фундаментальді қағидасын қолдану – сақтандыру сыйақысының көлемін анықтау үшін көптеген тәуекелдіктерді қамтамасыз ету және статистикалық зерттеулерді жүргізу мүмкіндігі теоретикалық түрде дәлелденді.

Кредиттік тәуекелдерді сақтандырудың мәні – кредиттік тәуекелді азайту немесе жоюдан тұрады. Бұл сақтандырудың объектілеріне сатып алушыға берілетін коммерциялық кредиттер, жеткізуші немесе сатып алушының банктік судалары, кредит бойынша жауапкершіліктер және кепілдіктер және т.б. жатады.

Кредиттік тәуекелдіктерді сақтандыру борышкердің төлем қабілеттілігі болмағанда немесе белгілі бір себептермен қарызды өтей алмаған жағдайда сатушының немесе кредитор-банктің мүддесін қорғайды.

Бұл сақтандырудың түрлерінің ішінде өтелмеген кредиттер тәуекелдігін сақтандыру, өтелмеген кредиттер үшін қарызгерлердің жауапкершілігін сақтандыру түрлері ерекшеленеді. Бірінші жағдайда банк сақтанушы болса, екінші жағдайда кредитті қарызға алатын кәсіпорындар немесе ұйымдар болады.

Өтелмеген кредиттер тәуекелдігін сақтандыру ережесі бойынша сақтандыру объектісі болып барлық немесе жекелеген қарызгерлердің банк алдындағы жауапкершілігі саналады.

Егер сақтанушы кредиттік келісімде көрсетілген соманы белгілі уақытқа дейін алмаған болса (тәжірибе жүзінде 10 күннен 30күнге дейін, борышкердің орналасқан жеріне байланысты) сақтандырушының жауапкершілігі туындайды. Сақтандырушының нақты жауапкершілік шегі, ал ол борышкердің өтемеген кредитінің 50%-нан 90%-ға дейін құрауы мүмкін және оның жауапкершілікті орындау уақыты сақтандыру келісінде көрсетілген бойынша орындалады.

Сақтандыру уақыты бір айдан бір жылға және оданда жоғары болуы мүмкін. Тарифтік мөлшерлеме сақтандыру уақытына байланысты орнатылады. Тәуекелділік деңгейіне байланысты нақты бір жағдайларда сақтандыру төлемдерінің көлемі сәйкес коэффициенттерді қолдану арқылы төмендетілуі немесе арттырылуы мүмкін.

Сақтандыру сомасы пропорционалды түрде орнатылады, сақтандырушының сақтандыру келісінде көрсетілген жауапкершілігінің пайыздық мөлшерлемеге пропорционалдығына сүйене отырып анықталады.

Сақтандыру ережесіне сәйкес сақтандыру объектісі кредит берген банкке борышкердің банк алдындағы өтелмеген кредиті үшін жауапкершілігі болып табылады. Сақтандырудың бұл түрінің негізгі шарттары өтелмеген кредиттер тәуекелдігін сақтандырумен ұқсас болып келеді.

Сақтандырушылардың осындай сақтандыру түрлері бойынша келісім жасаған кезде борышкердің төлем қабілеттілігін және қаржылық жағдайын есепке алу қажетті екендігін атап өту керек.

12.5 Қаржылық кепілдіктерді сақтандыру

Қаржылық кепілдіктер банктік депозиттермен, бағалы қағаздармен, сондай-ақ инвестициялық салымдармен, коммерциялық келісімдермен, арендалық міндеттемелермен, ипотекамен, валюталық курстардың өзгеруімен, пайыздық мөлшерлемелермен және сақтандыру компанияларының портфелінің стандартты активтері болып табылатын басқа да коммерциялық қызметтермен байланысты негізгі қаржылық келісімдерді қамтиды.

Валюталық тәуекелдерді сақтандыру белгілі бір дәрежеде биржалық тәуекелдерді сақтандырумен ұқсас болып келеді, бірақ көп бөлігінде ол сыртқы экономикалық байланыстардың ерекше шарттарымен анықталады. Валюталық тәуекелдер кредиттік немесе басқа да валюталық операцияларды жүргізу кезінде шетелдік бір валютаның басқа бір валютаға қатысты өзгеруі салдарынан валюталық шығындардың орын алуымен көрінеді.

Валюталық тәуекелдерді сақтандыру кезінде валюталық шығындардың болу қауіпі ерекше рөл ойнайды. Валюталық тәуекелдің негізінде валюта құнының өзгеруі жатыр. Өйткені келісімге отыру кезінде және қарызды өтеу кезіндегі валюта құны әртүрлі болуы мүмкін.

Валюталық тәуекелдерді сақтандыру кезінде әдетте қорғаныс ескертпелері қолданылады. Олар келісім жасасқанда келісім шарттар

ретінде екі жақтың келісімдерінде жазылып, келіссөз жүргізу процессінде қаралады.

Қорғаныс ескертпелері келесідей бөлінеді: валюталық ескертпелер, баға валютасының және төлем валютасының сәйкес келмеуіне байланысты ескертпелер, тауарлы-бағалық ескертпелер және форвартық операциялар.

Валюталық ескертпелер келісім ініне арнайы қосылып жазылады. Келісім шартқа сәйкес төлем эмасы валюта курсының өзгерісіне байланысты қаралуы керек.

Валюта құны мен валюта төлемі арасындағы сәйкессіздік формасындағы қорғаныс ескертпесінің мәні келесідей: егер валюта төлеміне қарағанда тауардың валюта құны немесе қарыз валютасы тұрақтырақ болса, онда жауапкершілік сомасы валюта ескертпесіне пропорционалды түрде өседі. Басқа жағдайда валюта ескертпесінің құны мен төлем валютасы ұқсайды, бірақ төлем сомасы төлем валютасының курсы ескертпе валютасына тәуелді етіп қойылған.

Тауарлы-бағалық ескертпе – бұл халықаралық экономикалық келісімдерге эксперттер мен кредиторларды инфляциялық тәуекелден сақтандыру мақсатында қосылған шарт.

Төлем валютасы бар форвартық келісімдер валюталық тәуекелдерді сақтандырудың бір түрі болып табылады. Форвартық валюталық келісім – бұл болашақта курс бойынша белгілі бір күнде басқа валютаға ауысуы керек валюта құнын анықтайтын келісім.

Валюталық тәуекелдерді сақтандыру бойынша форвартық операциялардағы қорғаныс ескертпелерінің мәні келесіде: коммерциялық ұсынысты ұсыну кезінде немесе келісімге қол қою кезінде экспортер келісім бойынша төлемдердің түсу кестесін біле отыра, алдын ала белгіленген форвартық курс бойынша оған түсетін болашақ валюта түсімдерін қайта табыстау туралы өзінің банкімен келісімге отыруы.

Арттыру бойынша хеджирлеу немесе сатып алулармен хеджирлеу шұғыл сатып алынатын келісімдер (форвартық немесе опциондар) бойынша биржалық операция болып табылады. Арттыру бойынша хеджирлеу болашақта мүмкін болатын валюта курсының көтерілуінен сақтану керек болған кезде қолданылады. Ол сатып алынатын құнды валюта сатып алынбастан бұрын анықтауға мүмкіндік береді.

Төмендеу бойынша хеджирлеу немесе сатуларды хеджирлеу – бұл шұғыл келісімдерді сатумен байланысты биржалық операция.

Төмендеу бойынша хеджирлеуді жүзеге асыратын хеджер болашақта валюта сатуды көздейді, сондықтан биржада форвартық

келісімді немесе опционды сата отырып, болашақта валюта курсының төмендеу мүмкіндігінен өзін сақтандырады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде келесідей қортындыға келуге болады:

1. Нарықтық қатынастардың ерекшеліктеріне байланысты сақтандыру кәсіпкерлерді тек стихиялық апаттардан ғана емес, сонымен қатар экономикалық конъюнктураның жағымсыз өзгерістерінен қорғайтын құрал болып табылады.

2. Нарықтық экономика жағдайында сақтандырудың өзі коммерциялық қызметтің саласы бола бастады. Сақтандырушы қандай да бір келісім жасаса отырып, тәуекелділіктің қандайда бір түріне жауапкершілік ала отырып, ең алдымен өзінің пайдасын ойлайды.

3. Коммерциялық тәуекелдерді сақтандыру тәуекелділігі жоғары сақтандырудың бір түрі. Бұл сақтандырудың объектісі сақтанушының коммерциялық қызметі болып табылады. Осы қызмет бойынша сақтанушы өндірістің немесе қызмет көрсетудің қандай да бір түріне ақшалай немесе басқа да ресурстарды сала отырып, белгілі бір уақыт аралығында пайда табуды күтеді.

4. Валюталық тәуекелдерді сақтандыру белгілі бір дәрежеде биржалық тәуекелдерді сақтандырумен ұқсас болып келеді, бірақ көп бөлігінде ол сыртқы экономикалық байланыстардың ерекше шарттарымен анықталады.

5. Валюталық тәуекелдер кредиттік немесе басқа да валюталық операцияларды жүргізу кезінде шетелдік бір валютаның басқа бір валютаға қатысты өзгеруі салдарынан валюталық шығындардың орын алуымен көрінеді.

12.6 Коммерциялық тәуекелдерді сақтандыру

Кәсіпкерлік қызмет және сақтандыру – нарықтық шаруашылықтың тығыз байланысқан категориялары. Ынталы және тапқырлар, сондай-ақ дәстүрлі емес шешімдерді іздейтіндер жетістікке қол жеткізеді. Сол үшін олар көптеген тәуекелдікке барады, бірақ тәуекелдікке барғандардың барлығы жетістікке қол жеткізе бермейді.

Кәсіпкерлік тәуекелдерді сақтандыру кәсіпкерлерді мақсатқа жету және пайда табу жолында кездесетін әртүрлі күтпеген жағымсыз әсер ететін жағдайлар мен факторлардан сақтануға бағытталған.

Нарықтық қатынастардың ерекшеліктеріне байланысты сақтандыру кәсіпкерлерді тек стихиялық апаттардан ғана емес, сонымен қатар экономикалық конъюнктураның жағымсыз өзгерістерінен қорғайтын құрал болып табылады. Сақтандыру бұл жағдайда нарықтық

қатынастардың әртүрлі қатысушыларының арасындағы қаржылық және заңнамалық байланыстарды реттеуге көмектеседі.

Кәсіпкерлік қызметтің негізгі мақсаты максималды пайда табу және кәсіпке салынған капиталды көбейту болып табылады. Осыған байланысты күтілетін пайданы жоғалту немесе болжамданған табысты түгел алмау жағдайында сақтандыру маңызды мәнге ие болады.

Нарықтық экономика жағдайында сақтандырудың өзі коммерциялық қызметтің саласы бола бастады. Сақтандырушы қандай да бір келісім жасаса отырып, тәуекелділіктің қандайда бір түріне жауапкершілік ала отырып, ең алдымен өзінің пайдасын ойлайды. Коммерциялық тәуекелдерді сақтандыру тәуекелділігі жоғары сақтандырудың бір түрі. Бұл сақтандырудың объектісі сақтанушының коммерциялық қызметі болып табылады. Осы қызмет бойынша сақтанушы өндірістің немесе қызмет көрсетудің қандай да бір түріне ақшалай немесе басқа да ресурстарды сала отырып, белгілі бір уақыт аралығында пайда табуды күтеді.

Сақтандырушының жауапкершілігі сақтанушының коммерциялық қызметті іске асыру кезінде пайда болған нарық конъюктурасының жағымсыз өзгерісі салдарынан және басқа да жағдайларға байланысты болған жоғалтуларды өтеуден тұрады.

Сақтандыру сомасы келесім бойынша жауапкершіліктің шегі ретінде сақтанушының өтініші бойынша анықталады. Сақтандыру сомасын екі түрлі тәсілмен белгілеуге болады. Бірінші тәсіл – сақтандыру сомасы сақтанушының сақтандыру операцияларына (келісім-шарт сомасы, келісім және т.б.) салған коммерциялық салымдардың аясында белгіленеді. Екінші тәсіл – сақтандыру сомасы тек сақтанушының коммерциялық салымдарымен ғана анықталмайды, сонымен қатар мүмкін болатын пайданы есепке ала отырып белгіленеді.

Сақтандырушының міндеті сақтанушының сақтандырылған операциялары белгілі бір уақыт ішінде пайда әкелмесе мүмкін болған жоғалтуларын өтеу. Сақтандырылған өтеу сақтандыру сомасы мен іс жүзіндегі қаржылық көрсеткіштердің арасындағы айырмашылық түрінде анықталады.

Сақтандыру сомасын белгілегенде қолданылатын тәсілдерге байланысты сақтандыру мазмұны өзгереді. Бірінші тәсілде шығындар мен нормативті пайда өтеледі, сондықтан оны пайданы (табысты) сақтандыру деп атауға болады.

Коммерциялық тәуелдіктерді сақтандыру бойынша жарна мөлшерлемесі көптеген факторларға байланысты: қызмет түрі, сақтандыру уақыты, нарықтық қатынастардың тұрақтылық деңгейі және

т.б. Әрбір сақтандырушының тәуекел жекеше болады, сондықтан төлем мөлшерлемесін де дифференциациялау керек.

Сақтандыру өтемдері сақтандыру уақытының аяқталуы кезінде сақтандырылған коммерциялық операциялардың нақты нәтижесі анықталғанда төленеді.

Бақылау сұрақтары

1. Сақтандыру әрекеті немен байланысты және олардың ерекшелігі қандай?
2. Инвестициялық тәуекелге жуық жіктеме беріңіз.
3. Тәуекелдің сыртқы және ішкі болып бөлінуі немен байланысты?
4. Тәуекелдің тұжырымы деген не?
6. Тәуекелді басқарудың негізгі мақсаты не?

13 Тарау. ТӘУЕКЕЛ-МЕНЕДЖМЕНТІ

13.1 Тәуекел менеджментінің мәні мен мазмұны

Тәуекел менеджменті кәсіпкерлік қызметінің сферасы сақтандыру нарығы болып табылады. Сақтандыру нарығы - сақтандыру бойынша экономикалық қатынастардың пайда болу сферасы. Сақтандыру нарығы сақтандыру компанияларымен (қоғамдары) және мемлекеттік емес зейнетақы қорларымен азаматтарға және шаруашылық жүргізуші субъектілеріне ұсынылатын сақтандыру қызметтері сауда-саттық объектісі болып табылатын ақшалай қатынастар сферасымен түсіндіріледі.

Тәуекел-менеджменті тәуекелді басқару және экономикалық, нақтырақ айтқанда, осы басқару процессінде туындайтын қаржылық қатынастарды басқару жүйесі болып табылады.

Тәуекел-менеджменті басқарудың стратегиясы мен тактикасынан тұрады.

Басқару стратегиясы қойылған мақсаттарға жету үшін қаражаттарды пайдалану әдістері және бағыттарымен түсіндіріледі. Бұл әдіске шешімді қабылдау үшін белгілі бір ережелер мен шектеулер жиынтығы сәйкес келеді.

Тактика – нақты жағдайларда қойылған мақсаттарға жету үшін нақты әдістер мен тәсілдер. Басқару тактикасының міндеті ең оптималды шешім және берілген шаруашылық жағдайда оптималды басқару әдістері мен тәсілдерін таңдау болып табылады.

Тәуекел менеджменті басқару жүйесі ретінде екі ішкіжүйеден тұрады: басқарылатын ішкіжүйе (басқару объектісі) және басқаратын ішкіжүйе (басқару субъектісі).

Тәуекел менеджментінде басқару объектісі болып капиталдың тәуекелді салымы және тәуекелді өткізу процессінде шаруашылық жүргізуші субъектілері арасындағы экономикалық қатынастар табылады. Бұл экономикалық қатынастарға сақтанушы мен сақтандырушы арасындағы, несие алушы мен несие беруші, кәсіпкерлер (серіктестер, бәсекелестер) арасындағы қатынастар жатады және т.с.с.

Тәуекел менеджментінің басқару субъектісі – түрлі басқарушылық істің әдістері мен тәсілдері арқылы басқару объектінің мақсаттылық бағытты қызмет етуін жүзеге асыратын арнайы адамдар тобы (қаржы менеджері, сақтандыру маманы, аквизитор, актуарий, андеррайтер және т.б.).

Субъектінің басқару объектісіне әсер еті процессі, яғни басқару процессі басқаратын және басқарылатын ішкіжүйе арасында белгілі бір

ақпаратты айналдыру жағдайында жүзеге асырылады. Басқару процесі оның нақты мазмұнынан тәуелсіз ақпараттарды алу, беру және қолдануды ұсынады. Тәуекел менеджментінде белгілі жағдайларда сенімді және жеткілікті ақпараттарды алу маңызды орын алады, себебі тәуекел жағдайында қызмет ету бойынша нақты шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Тәуекел менеджментінің қызмет етуінде ақпараттық қамтамасыз ету ақпараттың түрлі типтерінен тұрады: статистикалық, экономикалық, коммерциялық, қаржылық және т.б.

Бұл ақпарат белгілі бір ықтималдылық туралы сақтық жағдайдың тауарларға және капиталға сұраныстың бар-жоқтығы және сұраныс мөлшері, өздерінің клиенттері, серіктестері, бәсекелестерінің қаржылық тұрақтылығы және төлемқабілеттілігі, бағалар, бағамдар және тарифтер, сонымен қатар сақтандырушылар шарттары жөнінде, дивидендтер және пайыздар туралы мәліметтерден тұрады.

Кез келген шешім ақпаратқа негізделеді. Ақпараттың сапасы өте маңызды. Ақпарат қаншалықты аутқыған болса, соншалықты шешім анықты емес болады. Ақпарат сапасы оны алған кезде бағалануы тиіс. Ақпарат жылдам ескіреді, сондықтан ол жедел қолданылуы қажет.

Тәуекел менеджменті белгілі бір қызметтер атқарады.

Тәуекел менеджментінің қызметтерінің екі типі бар:

- басқару объектісінің қызметтері;
- басқару субъектісінің қызметтері.

Тәуекел менеджментінде басқару объектісінің қызметтеріне келесілерді ұйымдастыру жатады:

- тәуекелді шешу;
- тәуекелді капитал салымдарын;
- тәуекел мөлшерін төмендету бойынша жұмыстарын;
- тәуекелді сақтандыруды; шаруашылық процесс субъектілері арасында экономикалық байланыстар мен қатынастарды.

Тәуекел менеджментінің басқару субъектісінің қызметтеріне келесілер жатады:

- болжамдау;
- ұйымдастыру;
- координациялау;
- ынталандыру;
- бақылау.

Тәуекел менеджментіндегі болжамдау объектісінің толықтай немесе оның бөлшектерінің қаржылық жағдайын келешекте өзгерістерін қалыптастырумен түсіндіріледі. Болжамдау – белгілі жағдайды алдын ала көру.

Болжамдау жасалған болжамдарды тәжірибеде бұлжытпай жүзеге асыру міндетті емес. Болжамдау ерекшелігі бағытталған беталыстар негізінде басқару объектісінің қаржылық жағдайын дамуының түрлерін анықтайтын қаржылық көрсеткіштерді құрудағы баламалылық (альтернативтілік) болып табылады. Тәуекел динамикасында болжамдау өзгеріс беталысын эксперттік бағалау есебімен өткенді болашаққа экстраполяциялау негізінде де, өзгерісті тікелей елестете көру негізінде де жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл өзгерістер күтпеген кезде болуы мүмкін. Бұл өзгерістерді алдын ала елестете көру негізінде басқару менеджердің нарықтық механизм бойынша сезгіштік болуын және жедел шешім қолдануды талап етеді.

Тәуекел менеджментінде ұйымдастыру белгілі бір ережелер мен процедуралардың негізінде тәуекелді капитал салымының бағдарламасын өткізетін адамдардың бірігуімен түсіндіріледі. Бұл ережелер мен процедураларға басқару органдарын құру, басқару аппаратының құрылымын қалыптастыру, басқарушылық бөлімшелердің арасында арабайланысты бекіту, нормалар, нормативтер, әдістемелерді жасау және т.с.с.

Тәуекел менеджментінде реттеу арқылы берілген параметрлерден ауытқу жағдайында басқару объектісінің тұрақтылық жағдайына жету іске асырылады. Реттеу ең алдымен туындаған ауытқуларды жою бойынша жасалып жатқан шараларды қамтиды.

Тәуекел менеджментінде координациялау тәуекелді басқару жүйесінің барлық буындарының, басқару аппараты және мамандардың барлығының жұмысының келушілігімен түсіндіріледі.

Координациялау басқару объектісінің, басқару субъектісінің, басқару аппаратының және бөлек жұмысшының бірлігін қамтамасыз етеді.

Тәуекел менеджментінде ынталандыру қаржы менеджерлерін, басқа мамандарды өз еңбектерінің нәтижесіне қызығушылықпен түсіндіріледі.

Тәуекел менеджментіндегі бақылау тәуекел деңгейін төмендету бойынша жұмысты ұйымдастыруды тексерумен түсіндіріледі. Бақылау арқылы тәуекелді капитал салымының табыстылығы, пайда мен тәуекелдің арақатынасы туралы, қызмет етудің бағытталған бағдарламасын іске асыру деңгейі туралы ақпарат жиналады. Осы ақпарат негізінде қаржылық бағдарламаларға, қаржылық жұмысты ұйымдастыруда, тәуекел менеджментін ұйымдастыруда өзгерістер енгізіледі.

Тәуекел деңгейін төмендету бойынша шаралар нәтижесін талдауды ұсынады.

Кәсіпкерлік тәуекел - бұл бизнестің түріне байланысты компания қызметінің тәуекелі. Олардың негізгі түрлеріне өндірістік, коммерциялық және қаржылық (несиелік) тәуекелді жатқызуға болады.

Өндірістік тәуекел - бұл өнім өндірумен, қызмет көрсетумен, басқа да түрлі өндіріс қызметін жүзеге асырумен байланысты тәуекел. Өндірістік тәуекелдің пайда болу себептері: ұйғарылған өндіріс көлемінің мүмкін болатын төмендеуі, материалдық шығыналардың өсуі, қызметкерлердің наразылығы, менеджерлердің қатесі, көтерме аударым сомалары мен салықтарды төлеу және т.б.

Коммерциялық тәуекел кәсіпкер өндірген немесе сатып алған тауарлар мен қызметтерді өткізу процесінде пайда болады. Коммерциялық тәуекелдің себептері: өнімді өткізу көлемінің төмендеуі, материалдық ресурстардың сатып алу бағасының жоғарылауы, сатып алу көлемінің ойда болмаған төмендеуі, айналым шығындарының өсуі, экономиканың тұрақсыздығы және клиенттердің ұнату қабілетінің өзгеруі, бәсекелестердің әрекеті.

Қаржылық тәуекел кәсіпорынның банктермен және басқа да қаржылық институттармен қатынас өрісінде пайда болады. Қаржылық тәуекелдің себептері:

- қарыз және меншікті қаражаттардың арақатынастарының көлемінің жоғарылауы;
- кредиторларға тәуелділік;
- капиталдың әрекетсіздігі;
- бір жобаға, бір мезгілде көп қаражат жұмсау.

Қаржылық тәуекел мына операциялардан алынған шығындарда көрсетіледі: несиелік, инвестициялық, құнды қағаздар эмиссиясы.

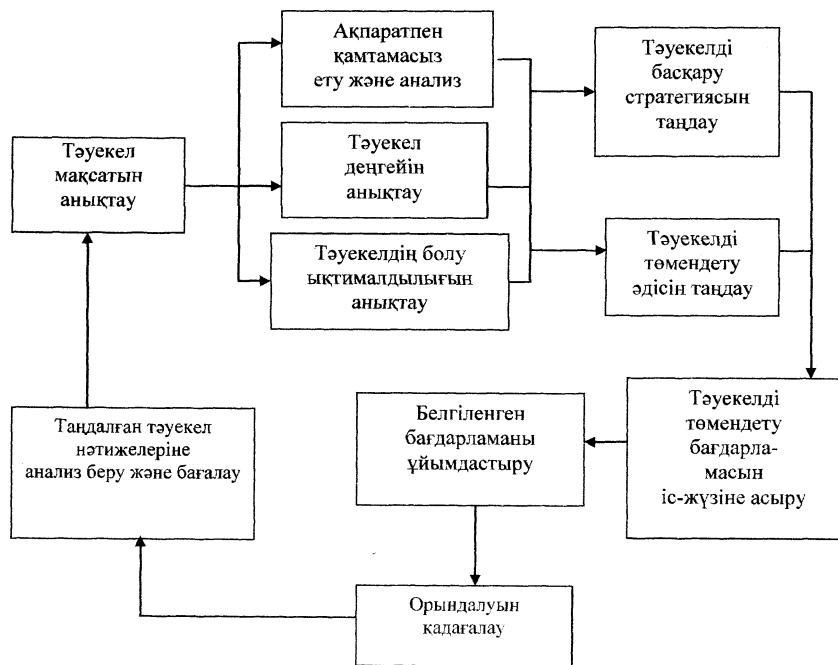
Айналым және өндіріс өрісіндегі кәсіпорындар үшін қаржылық тәуекелдің құрамдастарын ажырата білу керек: несиелік, пайыздық, валюталық айрылып қалған пайда тәуекелі, инвестициялық тәуекел, салықтық тәуекел.

Несиелік тәуекел нарығының қатысушылары қаржылық тәуекел деп әдетте клиенттің төлем қабілетсіз болуына байланысты міндеттемелерді орындай алмау қаупінен туындайтын жалпы экономикалық тәуекелдің бір түрін түсінеді.

Тәуекел менеджменті - ол кәсіпорынның қызметімен байланысты тәуекелдерді басқару және қаржылық қатынастарды ұйымдастыру.

Тәуекел менеджментінің объектісі: тәуекелдер және қаржылық қатынастар; субъектілері: мамандар. Жалпы басқару жүйе болғандықтан тәуекел менеджменті басқару стратегиясынан және тактикасынан тұрады.

Қаржылық тәуекелді шешуге нақты қаражаттарды талдаған кезде инвестор келесі принциптерді назарда ұстауы керек: меншікті капитал мүмкіндігінен артық тәуекелге бармау керек, аз нәрсе үшін көп нәрсені тәуекелге салмау керек, тәуекелдің нәтижесін алдын ала білуге тырысу қажет. Яғни берілген тәуекел бойынша, мүмкін болатын шығындардың ең көп мәнін есептеп, содан соң берілген тәуекелге итермелейтін кәсіпорынның капитал көлемін салыстыру керек, содан кейін барып мүмкін болатын шығындарды жалпы ақша қаражаттарының көлемімен салыстыру керек. Сонда ғана бұл тәуекел кәсіпорынды банкроттық жағдайға әкелмейтінін анықтауға болады. Басқаша айтқанда бұл тәуекелді басқарудың жалпы стратегиясы.

Сурет 8 – Тәуекел менеджментін ұйымдастыру

Тәуекел менеджментінің ұйымдастыру немесе жүзеге асыру тәртібі:

1. Кәсіпорынның қызметімен байланысты мақсаттарды анықтау;
2. Тәуекелдерді анықтау;
3. Тәуекелді бағалау;
4. Тәуекелдерді төмендету әдістерін жүзеге асыру;

5.Нәтижелерді бақылау;

6.Келешек кезеңге жоспар құру.

Мақсатты анықтау кәсіпорынның едәуір шығындар жағдайында жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталады.

Мақсат кәсіпорынды сыртқы орта жағдайынан немесе ішкі орташа оңтайландырудан қорғау болып табылады.

Тәуекелділік ықтималдылығы ресми және бейресми көздерден әр түрлі ақпараттар жинау көмегімен анықталады.

Шығындардың қаупін оның мағынасына байланысты үш түрге бөлуге болады: банкроттық қауіп, шығынды болдырмау үшін қосымша ресурстардың қажеттілігі, активтердің бір бөлігін шарасыз жоғалту.

Қаржылық тәуекелді басқарудың ең күрделі кезеңі тәуекелді талдаудың міндеті мүмкін болатын серіктестіктерге, жобаға қатысудың тиімділігі туралы шешім қабылдауға және ақша жоғалтуды болдырмау шараларын жасау үшін қажет мәліметтерді беру болып табылады.

Тәуекел-менеджментінің негізінде тәуекел деңгейін төмендету жұмысын ұйымдастыру және мақсатты түрде іздестіру, белгісіз шаруашылық жағдайында кіріс алу мен арттыру өнері жатыр.

Тәуекел менеджментінің түпкілікті міндеті кәсіпкерліктің мақсатты функциясына сәйкес. Ол кәсіпкерге қолайлы, оңтайлы, тәуекел мен кіріс қарым қатынасы жағдайында ең көп табыс табуға негізделеді.

Тәуекел менеджменті дегеніміз тәуекелді және экономикалық, яғни бұл басқару барысында туындайтын қаржылық қарым қатынасты басқару жүйесі. Тәуекел менеджменті басқару тактикасы мен стратегиясын қамтиды.

Басқару стратегиясы дегеніміз қойылған мақсатқа жету үшін құралдарды пайдалану тәсілдері мен бағыттары. Бұл тәсілге сәйкес шешім қабылдауда бір қатар шектеулер мен ережелер бар. Стратегия барлық нұсқалардан бас тартып, қабылданған стратегияға қарсы шықпайтын шешім нұсқаларына күш жұмылдыруға мүмкіндік береді. Қойылған мақсатқа қол жеткізілген соң стратегия оны құралы және бағыты ретінде өз құндылығын жояды. Жаңа мақсатқа сәйкес жаңа стратегиялар ойластырылуы тиіс.

Тактика – бұл нақты жағдайда қойылған мақсатқа қол жеткізудің нақты әдістері мен тәсілдері. Басқару тактикасының міндеті берілген шаруашылық жағдайында оңтайлы шешім қабылдауға қажетті басқару әдістері мен тәсілдерін таңдау болып табылады.

Тәуекел менеджменті басқару жүйесі ретінде екі ішкі жүйеден құралады: басқарылатын ішкі жүйе (басқару объектісі) және басқарушы ішкі жүйе (басқару субъектісі).

Сызба түрінде мұны келесі түрде бейнелеуге болады:

Тәуекел менеджментінде басқару объектісі бұл тәуекел, капиталдың тәуекелді бөлігі және тәуекелді жүзеге асыру үрдісіндегі басқарушы субъектілер арасындағы экономикалық қарым қатынас. Бұл экономикалық қарым қатынасқа сақтандырушы және сақтанушы, қарыз алушы және несие беруші, кәсіпкерлер арасындағы (әріптестер, бәсекелестер) және т.б қатынастары жатады.

Тәуекел менеджментінде басқару субъектісі бұл әр түрлі әдістер мен тәсілдер арқылы басқару объектінің мақсатқа бағытталған қызметін қамтамасыз ететін арнайы адамдар тобы (қаржы менеджері, сақтану бойынша маман, аквизитор, актуарий, андеррайтер және т.б).

Субъектінің басқару объектісіне әсер ету үрдісі, яғни басқару үрдісінің өзі басқарушы және басқарылушы ішкі жүйелер арасында белгілі бір ақпарат айналымы болған жағдайда ғана жүзеге асырылады. Басқару үрдісі нақты мазмұнынан тәуелсіз ақпаратты алу, беру, өңдеу және пайдалану қызметтерін қамтиды. Тәуекел менеджментінде сенімді және жеткілікті мәліметтер алу басты рөл атқарады, себебі ол тәуекел жағдайында іс әрекетке қатысты нақты шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Тәуекел менеджменті қызметінің ақпаратпен қамтылуы ақпараттың көптеген түрлері мен типтерінен құралады: статистикалық, экономикалық, коммерциялық, қаржылық және т.б.

Бұл ақпарат қандай да бір сақтандыру жағдайы, сақтандыру оқиғасы мүмкіндіктері жайлы білімді, тауарға деген сұраныс көлемі мен сұраныстың өзін, капитал және қаржылық тұрақтылықты, тұтынушылардың, әріптестердің, бәсекелестердің қаржылық мүмкіндіктері жайлы баға, курс және сақтандыру қызметінің құны жайлы, сақтандыру шарттары жайлы, пайыздар мен дивиденттер жайлы толық ақпараттың болуын қамтиды.

Кез келген шешім ақпаратқа негізделеді. Ақпараттың сапасы ерекше маңызға ие. Ақпарат жалпылама болған сайын қабылданатын шешімде белгісіз болады. Ақпараттың сапасы оны берген кезде емес, алған кезде бағалануы тиіс. ақпарат тез ескіреді, сондықтан жедел түрде пайдалану қажет.

Тәуекел менеджментінің функциялары

Тәуекел менеджменті белгілі бір функцияларды атқарады.

Тәуекел менеджменті функциясының екі түрі ажыратылады:

Басқару объектісінің функциясы;

Басқару субъектісінің функциясы.

Тәуекел менеджментін басқару объектісінің функциясына келесілері жатқызылады:

- Тәуекел көлемін ұйымдастыру;
- Капиталдың тәуекелді салымын ұйымдастыру;
- Тәуекел көлемін төмендетуге бағытталған жұмысты ұйымдастыру;

- Тәуекелді сақтандыру үрдісін ұйымдастыру;
- Шаруашылық үрдісінің субъектілері арасында экономикалық қарым қатынас пен байланыстарды ұйымдастыру.

Тәуекел менеджментін басқару субъектісінің функциясына келесілері жатқызылады:

- Болжау;
- Ұйымдастыру;
- Реттеу;
- Координация;
- Ұнталандыру;
- Бақылау.

Тәуекел менеджментінде болжау толықтай объектінің және оның жеке бөліктерінің қаржылық жағдайының өзгеріс мүмкіндіктерін жобалау болып табылады. Болжау бұл қандай да бір оқиғаны көре білу, оның міндеті жобаланған болжамды міндетті түрде жүзеге асыру емес. Болжамның ерекшелігі жүзеге асырылатын тенденциялар негізінде басқару объектісінің қаржылық жағдайының дамуының әр түрлі нұсқаларын анықтайтын қаржылық көрсеткіштер мен параметрлерді құрудағы альтернативтілік. Тәуекел динамикасында болжау өзгеріс тенденциясын сарапшылардың бағалауын ескере отырып, өткенді болашаққа экстраполяциялаумен қатар өзгерістерді тура болжау. Бұл өзгерістер кенеттен пайда болуы мүмкін. Болжау негізінде басқару менеджердің нарық механизмдеріне қатысты ішкі сезімталдығы мен интуициясын, сонымен қатар жан жақты төтенше шешім қабылдау қабілеттерін қалыптастыруды талап етеді.

Тәуекел менеджментіндегі ұйымдастыру белгілі ережелер мен үрдістер негізінде тәуекелді капитал салымы бағдарламасын бірігіп жүзеге асырушы адамдарды біріктіру. Бұл ережелер мен үрдістерге келесілері жатқызылады: басқару органдарын құру, басқару аппараттының құрылымын қалыптастыру, басқарушы бөлімшелер арасында өзара байланыс орнату, норма, норматив, әдістеме және т.б жобалау.

Тәуекел менеджментіндегі реттеу бұл берілген параметрлерден ауытқу пайда болған жағдайда берілген объектінің тұрақты қалпына қол жеткізетін басқару объектісіне әсер ету тәсілдері. Реттеу негізінен пайда болған ауытқуды жоюға бағытталған шаралардан құралады.

Тәуекел менеджментіндегі координация тәуекелді басқару, басқару аппараты және мамандар жүйесінің барлық сатыларының үйлесімді жұмысын қамтиды.

Координация басқару объектісінің, басқару субъектісінің, басқару аппаратының және жеке жұмысшылардың бірлігін қамтамасыз етеді.

Тәуекел менеджментінде ынталандыру бұл өз еңбегінің нәтижесіне қызығушылық танытушы қаржылық менеджерлерді және басқа да мамандарды қызықтыру.

Тәуекел менеджментіндегі бақылау тәуекел деңгейін төмендету бойынша жұмысты ұйымдастыруға тексеріс жүргізу. Бақылау арқылы әрекеттің қабылданған бағдарламасын орындау деңгейі жайлы, салынған капиталдың пайда деңгейі жайлы, кіріс пен тәуекел қарым қатынасы жайлы ақпарат жинақталады, оның негізінде қаржы бағдарламасына, қаржы бағдарламасының ұйымдастырылуына, тәуекел менеджментінің ұйымдастырылуына өзгерістер енгізіледі. Бақылау тәуекел деңгейін төмендетуге бағытталған шара нәтижелерін талдауды да қамтиды.

Тәуекел менеджментінің механизм факторлары.

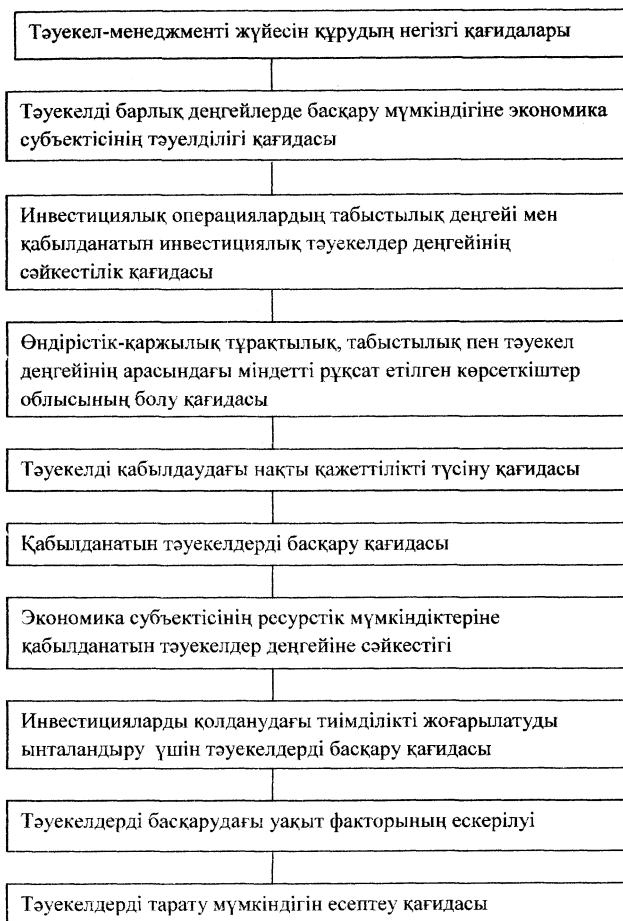
Ресейде дамушы нарықтық қарым қатынастар жағдайында мекемеде тиімді менеджменттің өзіндік жүйесін құру тәуекел менеджментін ұйымдастыру бағытында ғана мүмкін (мекеменің көлемінен тәуелсіз). Іс жүзінде Ресей кәсіпорындарының соңғы жылдар әрекетінде (әсіресе қаржылық компанияларда) тәуекелді басқаруды ұйымдастыру ұмтылысы бақыланды.

Осыған байланысты біздің ойымызша өте маңызды:

- Біріншіден, кәсіпорындағы тәуекел менеджментін ұйымдастырудың сипатына әсер етуші сыртқы және ішкі факторларды толықтай ескеру;

- Екіншіден, нақты кәсіпорын үшін тәуекел менеджментін дамытудың жеке бағыттарының арттықшылықтарын айқындау (қызмет профилін ескере отырып: қаржылық немесе қаржылық емес).

Кәсіпорындағы тәуекел менеджментінің ұйымдастырушылық негізін анықтайтын сыртқы факторлар қатарында (бағаның өзгеруі, тауар және қаржы нарығының жаһандануы, салықтық асимметрия, технологиялық жетістіктер және т.б) біздің пікірімізше Ресей кәсіпорындарында жаһандану факторының артуын атап өту қажет. Бұл Ресей тауар өндірушілерінің сыртқы және ішкі (ресейлік) тауар нарығында бәсекелестіктің артуына алып келеді, бұл кәсіпорындардың өз әрекеттерінде әр түрлі қаржылық және кәсіпкерлік тәуекелге баруын арттырады.

Сурет 5- Тәуекел менеджментінің негізгі ұстанымдары

Нақты мекемеде тәуекел менеджментін ұйымдастыруға өтімділікке деген қажеттілік, тәуекелге бейімсіздік, агенттік кедергілер және басқа ішкі тәртіп факторлары әсер етеді. Кәсіпорындағы тәуекел менеджментін ұйымдастырудың ішкі және сыртқы факторлары өзара байланысты екендігін атап өту өажет, яғни олардың арасында белгілі бір корреляция бар. Бұл тәуекелдің түрлерінің өзі өзара шартталған және өзара байланысты екендігінен туындайды. Осылайша, Ресейдің ӘСҰ енуіне байланысты жаһандандудың артуы мемлекеттің отандық

экономика өндірушілері және жеке салаларына қатысты қорғаныстық әрекетінен туындайтын салық ассиметриясын арттырады. Келесі мыал ретінде технологиялық жабдықталу факторының бағаны өзгерту факторына әсерін және олардың өтімділікке қажеттілігін атауға болады.

Нақты ресейлік кәсіпорында тәуекел менеджментін ұйымдастыру формалары мен әдістері негізінен сақтандырылатын тәуекелдер мен тәуекелді сақтандыру саласының даму деңгейіне тәуелді. Ресейде сақтандыру саласының дамуы жетілдіруді қажет етеді.

Ресей кәсіпорындарында тәуекел менеджментінің дамуы мен қалыптасуы кәсіби мамандарды таңдау мәселесіне байланысты.

Мекемеде тәуекел менеджменті жүйесін құруда құрылымдық ұйымдастырушылық және үрдісті функционалды қатынастар кешенін пайдалану қажет, ол тәуекел деңгейін, тәуекелді басқару шараларын, тәуекелді басқару бойынша іс шаралар негізін басқару үрдісін және тәуекелді басқарудың құрылымын ұйымдастырды және оның функционалдарын ескереді.

Мамандардың пікірі бойынша тәуекел менеджменті жүйесінде құрылымдық ұйымдастыру матрициялық негізде болуы тиіс, ол тәуекелді басқару үрдісінің әдістері мен тәсілдеріне негізделген даму айналасындағы горизонталды бағыттың вертикалды функционалды бағыттармен өзара әрекетіне негізделуі тиіс, яғни тәуекелді бағаулау, даму мүмкіндіктері, алдын алу шаралары, өзіндік сақтандыру, сақтандыру, бақылау және қалдық тәуекел мен тәуекел интегралын қадағалау. Бұл белгісіздіктің әр түрлі факторларына тәуекелді басқару әдістерін пайдаланып, бейімделуге мүмкіндік береді.

13.2 Тәуекел менеджментінің негізгі ережелері

Тәуекелді есептеу мүмкін болмаған жағдайда тәуекелді шешімдерді қабылдау эвристика көмегімен жүзеге асырылады.

Эвристика дегеніміз шындықты іздеудің және зерттеудің теориялық ережелерінің әдісі мен логикалық тәсілдер жиынтығы. Басқаша айтқанда бұл ерекше қиын мәселелерді шешуге арналған әдістер мен тәсілдер.

Әрине эвристика математикалық есептерге карағанда сенімсіз және анық емес. Алайда ол анық шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Тәуекел менеджменті тәуекел жағдайында шешім қабылдауға қажетті эвристикалық ережелер мен тәсілдердің өзіндік жүйесіне ие.

Тәуекел менеджментінің негізгі ережелері:

1. Капиталдың мүмкіндіктерінен артық тәуекелге баруға болмайды;

2. Тәуекелдің салдары жайлы ойлану қажет;
3. Аз үшін көпті тәуекелге тігуге болмайды;
4. Оң шешім күмән жоқ болған жағдайда ғана қабылданады;
5. Күмән болған жағдайда теріс шешім қабылданады;
6. Бір ғана шешім бар деп ойлауға болмайды. Басқа шешімдер де болуы мүмкін.

Бірінші ережені жүзеге асыру капиталды тәуекелді салым ретінде пайдалануға шешім қабылдамас бұрын, қаржы менеджері келесі әрекеттерді орындауға тиіс:

- Берілген тәуекел бойынша максималды мүмкін шығын көлемін анықтайды;

- Оны салынатын капитал көлемімен салғастырады;

- Оны барлық жеке қаржы ресурстарымен салғастырады және бұл капиталдың жоғалуы аталған инвестордың банкротқа ұшырауына әкелетін әкелмейтіндігін анықтайды.

Салынған капиталдың шығын көлемі капиталға тең, одан артық немесе кем болуы мүмкін.

Тура инвестиция кезінде шығын көлемі әдетте венчурлы капитал көлеміне тең.

Инвестор тәуекелді іске 1 млн. рубль салды. Іс құлдырады инвестор 1 млн. рубль жоғалтты.

Алайда инфляция жағдайында ақшаның сатып алушылық қабілеті төмендейді және шығын салынған ақша көлемінен көп болуы мүмкін. Бұл жағдайда мүмкін шығын көлемін инфляция индексі есептей отырып, анықтау қажет. Инвестор тәуекелді іске бір жылдан соң 2 млн. рубль пайда табу ниетімен бір млн. Рубль салды. Іс құлдырады егер бір жылдан соң ақша қайтарылмаса инфляция индексі (мысалы, 10%), ескеріп есептесек шығын 1,1 млн. Рубльды құрайды. Тура шығын жағдайында мысалы өрт,су тасқыны, ұрлық және т.б онда шығын көлемі мүлктің тура шығынынан артық себебі ол шығын салдарын жоюға және жаңа мүлік сатып алуға қажетті шығындарды қамтиды.

Портфельді инвестиция жағдайында, яғни екінші нарықта сатуға болатын, құнды қағаздар алған жағдайда шығын көлемі жұмсалған капитал соммасынан аз.

Максималды мүмкін шығын көлемі мен инвестордың өзінің қаржы ресурстарының көлемінің қатынасы банкроттыққа әкелетін тәуекел деңгейін құрайды.

Ол тәуекел коэффициенті көлемімен есептеледі:

$$K=U/C,$$

Мұнда K – тәуекел коэффициенті;

У – шығынның максималды мүмкін соммасы, рубль;

С – нақты белгілі қаржы көздерін ескеретін жеке қаржы ресурстарының көлемі, рубль.

Аналитиктер жүргізген тәуекелді іс шаралар зерттеуі оңтайлы тәуекел коэффициенті 0,3 құрайтындығын, ал банкроттыққа алып келетін тәуекел коэффициенті - 0,7 екендігін анықтады.

Екінші ережені жүзеге асыру қарылық менеджер шығынның максималды мүмкін көлемін біле отырып, оның неге алып келетіндігін, тәуекел мүмкіндігін анықтап, тәуекелден бас тарту жайлы шешім қабылдауын, тәуекел жауапкершілігін өз мойнына алуын немесе тәуекел жауапкершілігін басқа тұлғаға беруін талап етеді.

Үшінші ереже әрекеті тәуекелді бергенде, яғни сақтандырғанда айқын көрінеді, бұл жағдайда ол қаржылық менеджер сақтандыру салымы мен сақтандыру соммасы арасында өзі үшін тиімді қатынасты білуі қажет. Сақтандыру салымы бұл сақтанушының сақтандырушыға сақтандыру тәуекелі үшін төлейтін соммасы. Сақтандыру соммасы бұл материалдық құндылықтар, жауапкершілік, өмір және денсаулық сақтандырылатын ақша көлемі. Тәуекел ұсталып қалмауы тиіс, яғни инвестор сақтандыру үлесіндегі экономия мен салыстырғанда шығын көлемі үлкен болса, өз мойнына жауапкершілік алмауы тиіс.

Қалған ережелерді жүзеге асыру, бір ғана шешімі бар жағдайда (оң немесе теріс), ең алдымен басқа шешімдер қарастыруды талап етеді. Олар бар болуы мүмкін. Егер талдау басқа шешімнің жоқтығын көрсетсе, онда теріс нәтижеге бағытталаып әрекет ет, яғни күмәндансаң теріс шешім қабылда.

13.3 Банк қызметінде тәуекел менеджментті қалыптастырудың теориялық аспектілері

Банк үшін тәуекелді басқару ең маңызды мәселелердің бірі болып келетінін айтып кеткен жөн. Өйткені кез-келген банктің қалыптасу процесінен бастап бүкіл қызмет ету уақытында банктің іс-әрекеті көптеген тәуекелдерге тікелей байланысты болып келеді. Сондықтан банктің болашақта банкроттыққа ұшырауы немесе ұшырамауы банктің тәуекелді басқаруымен байланысты. Банк ісінде тәуекел деп банктің табысы мен капиталына кері әсер ететін оқиғалардың болу ықтималдығын айтамыз. Тәуекел жағымсыз оқиғаның болу ықтималдығымен сипатталады. Бұл оқиғаларға мыналар жатады: табыстың төмендеуі, берілген несиелердің қайтарылмауына байланысты шығындардың пайда болуы, базалық ресурстардың азаюы, баланстан

тыс операциялар бойынша төлемдердің төленбеуі және тағы басқалары. Бірақ тәуекел деңгейі қаншалықты төмен болса, жоғары табыс алу ықтималдығы да соншалықты төмен болады. Сондықтан кез-келген банк өзінің қаражаттарын табысы жоғары және тәуекел деңгейі төмен іс-әрекеттерге жұмсауға тырысады.

Банк жүйесінің дағдарысы тәуекелдерді басқарудағы елеулі кемшіліктерді ашты. Бірқатар банктерде тәуекел-менеджмент жүйесі мүлдем құрылмаған, басқаларында – осы функцияның тәуелсіздігі қамтамасыз етілмеген, үшіншілерде – жоғары басшылық тәуекел-менеджерлердің туындаған проблемалар жөніндегі ескертулеріне құлақ аспаған. Банк жүйесінің жаңа даму кезеңінде басшылық тәуекелдерді басқарудың тиімді жүйесін құру үшін айтарлықтай күш-жігер салуға тиіс.

Банк өзінің іс-әрекеттері нәтижесінде тәуекелдердің сан алуан түріне ұрынады. Мұндай тәуекелдер пайда болу уақтысына, пайда болу жеріне, ішкі, сыртқы факторларға және тағы басқа көптеген критерийлерге байланысты жіктеледі. Тәуекелдің барлық түрлері өзара байланысты болып табылады. Сондықтан тәуекелдің бір түрінің өзгеруі басқа да тәуекел түрлерінің өзгеруіне себеп болады. Осы себептерге байланысты банк үшін әр тәуекелдің түрін талдау, оның басқа тәуекелдің түрлерімен байланысын анықтау қиынға соғады.

Банктің басқармасы тәуекелдің пайда болу көздеріне және пайда болу себептеріне аса маңызды көңіл бөледі. Тәуекелдің пайда болуының үш көзін атап өтуге болады. Алғашқы екі түрі объективті сипатта, яғни банктің іс-әрекеттеріне байланыссыз немесе тәуелсіз болады. Ал, үшінші түрі субъективті сипатта болады, яғни банк қызметіне тәуелді болып келеді.

1. Нарықтық тәуекел деп әр түрлі активтер құнының өзгеруіне тәуелді қаржылық жағдайды айтамыз. Ол мыналардан тұрады:

а) Проценттік тәуекел – ағымдағы проценттік тәуекелдің өзгеруімен байланысты тәуекелдің түрі.

б) Валюталық тәуекел – валюта бағамының өзгеруімен байланысты тәуекелдің түрі.

с) Инвестициялық тәуекел – қор нарығындағы өзгерістермен байланысты тәуекелдің түрі.

2. Контрагент тәуекелі немесе несиелік тәуекел – контрагенттің өз міндеттемелерін орындамауына немесе берілген несиені қайтармауына байланысты тәуекелді айтамыз.

3. Басқару немесе менеджмент тәуекелі. Ол мыналардан тұрады:

а) Оперативтік тәуекел – банктің кейбір функцияларымен байланысты тәуекелді айтамыз. Оларға мыналар жатады: банктің ұйымдастырушылық құрылымы, ақпараттық және технологиялық жабдықтармен қамтамасыз етілу дәрежесі, кадрлардың мамандану деңгейі, банктің өз қызметін жедел және нақты орындау қабілеті.

б) Стратегиялық тәуекел – банк қызметінің дұрыс ұйымдаспауымен немесе жіберілген қателермен байланысты тәуекелдің түрі. Олар: шешім қабылдау үшін ақпараттық базаның жеткіліксіздігі, қаржы нарығының математикалық модельдерінің сапасының төмен болуы, болжау және жоспарлау әдістемелерінің толық еместігі.

Тәуекел деңгейіне әсер ететін факторларды ішкі және сыртқы деп екіге бөлуге болады.

Жоғарыда келтірілген факторлар келесі жиі кездесетін банктік тәуекелдердің пайда болуына себеп бола алады:

1. Өтімділік тәуекелі активтерді тез арада ақшаға айналдыру немесе міндеттемелерді орындау үшін керек ресурстарды тарту қабілетін жоғалтумен байланысты.

2. Проценттік тәуекел нарықтағы проценттік ставканың ауытқуымен байланысты.

3. Несиелік тәуекел қарыз алушының өз міндеттемелерін орындамауымен байланысты.

4. Нарықтық немесе инвестициялық тәуекел бағалы қағаздардың мүмкін болатын құнсыздануымен байланысты.

5. Саяси тәуекел мемлекеттегі саяси жағдайдың тұрақтылығымен сипатталады.

6. Валюталық тәуекел валюталық бағамның жоспарланған деңгейден ауытқуымен байланысты.

7. Операциондық тәуекел төлемдерді жүргізу барысында немесе мәліметтерді электрондық өңдеу кезінде пайда болады.

8. Экономикалық тәуекел өндіріс салаларында және қаржы нарығындағы болатын жағымсыз жағдайларға байланысты пайда болады.

9. Келеңсіз жағдай тәуекелі табиғи апаттармен немесе төтенше жағдайлармен байланысты пайда болатын тәуекелдің түрі.

Банктік тәуекелдерді басқару жүйесі нақты шаралар арқылы жүзеге асады. Ондай шаралар стратегиялық басқару деңгейінде немесе ұйымдастырушылық деңгейінде жүзеге асуы мүмкін. Банктік тәуекелдерді басқаруға байланысты банктер тарапынан көптеген жалпы және арнайы әдістер қолданылады.

Олардың ішінде жиі кездесетіндер: диверсификация; нәтижелер туралы қосымша ақпараттарды алу; лимиттеу; өзін-өзі сақтандыру; хеджирлеу; сапаны басқару.

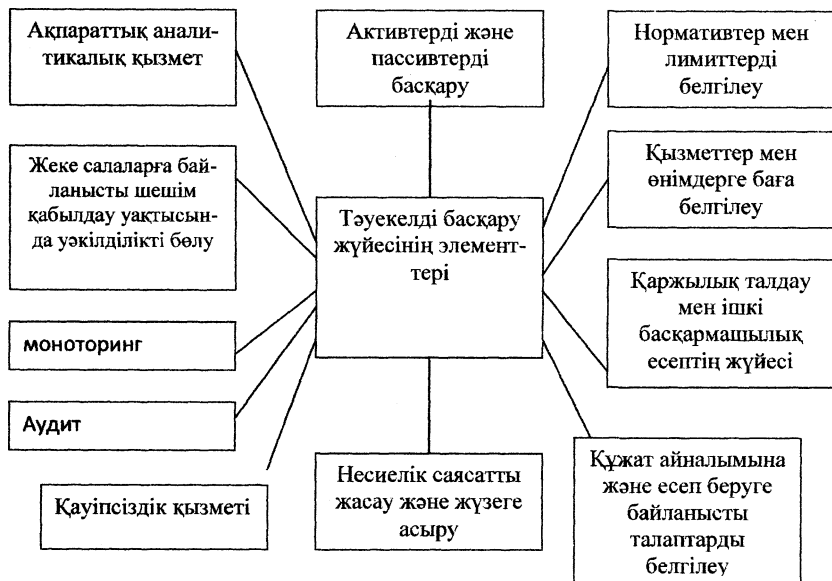
Банк қызметін басқарудың бүкіл жүйесі тәуекелді басқаруға негізделген. Банктер актив және пассив операцияларын жүргізе отырып, тәуекелдердің қосымша факторларымен бетпе-бет келеді. Сондықтан тәуекелдерді басқару банкті стратегиялық басқарудың өзекті міндеттерінің қатарына кіреді. Банктің басқарушылық функцияларының табысы бақылау мен менеджменттің жай-күйі мен стратегиясына, оны ұйымдастыру жүйесіне байланысты.

Екінші деңгейдегі банктерде осы процесті сапалы ұйымдастыру үшін арнайы мамандандырылған бөлімдер тәуекел-менеджмент бөлімі ұйымдастырылады, оның қызметі белгіленген принциптер мен ережелерге негізделеді, ал оларды бұзу жекелеген операциялар мен жалпы банк бойынша залалға әкеп соқтыруы мүмкін. Тәуекел-менеджменті бөлімін ұйымдастыру үшін айрықша жағдайларда жұмыс істеп, нақты болжам жасай алатын және қаржы нарығындағы жағдайды қадағалап отыратын білікті мамандарды іріктеу қажет.

Банк үшін тәуекелдерді басқару өте маңызды болып келеді. Тәуекелдің жоғары деңгейімен сипатталатын банк қызметтерінің түрлерінде банк табысқа ие болу үшін шешім қабылдаудың ерекше механизмін дамытады. Банктер тәуекелдің мүмкін болатын деңгейін анықтап, оның табысты қандай дәрежеде ақтайтынын есептейді. Осының негізінде банк тәуекелдерді анықтауға өзгертуге, бақылауға, деңгейін төмендетуге байланысты іс-шараларды дайындап жүзеге асырады. Банктердегі тәуекелдерді басқару жүйесі төмендегі суретте көрсетілген элементтерден тұрады.

Біз зерттеген менеджмент және тәуекел-менеджменті теорияларының негізінде тәуекел-менеджменттің банк қызметіндегі маңызын білдіретін анықтаманы ұсынамыз: тәуекел-менеджмент банк қызметінде ұйымдастырылған жүйе болып табылады. Осы жүйенің мақсаты банк тәуекелдерін барынша қысқарту, олардың алдын алу, қадағалау, оларды бақылау және мониторинг жүргізу, сондай-ақ жоспарланған пайданы алу және банктің имиджін нарықтың тұрақты қаржы субъектісі ретінде сақтау үшін барынша күш-жігер салу болып табылады.

Сурет 9 - Банктердегі тәуекелдерді басқару жүйесі

13.4 Екінші деңгейдегі банктердегі тәуекел-менеджменттің тиімділігін талдау

Банк активтері мен пассивтерін күрделі басқару бұл банк қызметінің барлық бағыттарында табыстылықты көздейтін, тәуекелді төмендетуге бағытталған банктің стратегиясын жасауды білдіреді. Күрделі басқару капиталдың жеткілікті шамасын белгілеу, өтімділік пен сезімтал пайыз мөлшерлемелерін анықтау, несиелік тәуекелді бақылауда ұстау, банктің активтерінің сапарын бақылау сияқты шараларды қамтиды. Күрделі басқарудың артықшылығы, яғни ол бәсекелестік стратегияға сәйкес келеді және банктің қабілетін барынша көрсете біледі.

Қазақстанның банктік секторының 2005-2011 жылдар аралығындағы экономикадағы рөлін талдаудан соңғы жылдарда коммерциялық банктердің экономикалық өсуін қамтамасыз етуге тигізген ықпалын кереміз (кесте 6).

2005 жылдан бастап, 2012 жылдың 1 қаңтарына дейін банктік сектордың активтерінің ЖІӨ-гі үлесі 25,1%-дан 87,7%-ға дейін 3,5 есе өскен. 2006 жылдан бастап, экономикалық өсуді жыл сайын орта

есеппен 10% тұрақты өсуге ие болуына банктердің активтерінің өсу ықпал еткендігі белгілі. 2005 жылдан 2011 жылдың 1 қаңтарына дейін несиелік қоржынның ЖІӨ-гі үлесі де 15,9 % -дан 66,6 %-ға дейін 4,2 есе өскен.

Кесте 6 - Қазақстан банк секторының экономикадағы рөліне талдау

Көрсеткіштер	2005ж	2006 ж	2007ж	2008ж	2009ж	2010ж	2011ж
ЖІӨ, млрд теңге	3250,6	3747,2	4 612,0	5 870,0	7 453,0	10 139,5	13 315,2
Активтердің ЖІӨ-ге қатынасы, %	25,1	30,6	36,3	45,8	60,6	87,5	87,7
Меншікті Капиталдың ЖӨ-ге қатынасы, %	3,8	4,3	5,1	5,9	7,9	11,5	13,4
Несиелік қоржынның ЖІӨ-ге қатынасы, %	15,9	19,1	23,6	30,9	41,1	59,1	66,6
Активтердің ЖІӨ-ге қатынасы, %	25,1	30,6	36,3	45,8	60,6	87,5	87,7
Депозиттердің ЖІӨ-ге қатынасы, %	15,0	18,6	21,1	27,4	33,9	46,5	48,2
Ескерте – ҚР Экономика және бюджетті жоспарлау Министрлігінің мәліметтері негізінде автормен есептелген							

ЕДБ-дің капиталдары 2005 жылы 97,6 млрд теңгені құраса, 2011 жылдың аяғында салыстырғанда 18 есе өсіп, 1 78,8 млрд теңгені құрап отыр.

Сонымен қатар, Қазақстандық банк жүйесіне қатысты халықтың сенімінің артуын -соңғы жылдардағы банктердегі депозиттердің көлемінің артуынан байқауға болады. Соңғы 8 жыл ішінде банктердің депозиттері 12 есе артып, нәтижесінде 2011 жылы 3480,7 млрд теңгені құрады. Ал депозиттердің ЖІӨ-ге қатынасы 2004 жылы 11,3 % және 2010 жылы 39,1 %-ға дейін өскен.

Несиелік тәуекел несие берілгеннен кейін емес несие беру процесінде ескерілуге тиіс. Банктің қарыз қоржынын және несие қызметін талдау және бағалау банктің жалпы қаржылық жай-күйін анықтаудың аса маңызды құрамдастарының бірі болып табылады.

Несиелік тәуекел құрамынан тәуекелдердің мына түрлерін ерекше бөліп атауға болады, олар:

- *несиені өтемеу тәуекелі* қарыз алушының несиелік шарттық қарыздың негізгі сомасын толықтай және уақытылы қайтару, сондай-ақ пайыздар мен сыйақы төлеу ережелерін орындамау қаупін білдіреді;

- *төлемдерді кешіктіру тәуекелі* несиені қайтаруды кешіктіруді және пайыздарды уақытылы төлемеу қаупін білдіреді және ол банктің

өтімлік қаражатының кемуіне әкеп соқтырады. Кешіктіру тәуекелі өтемеу тәуекеліне айналуы мүмкін;

– несиені қамтамасыз ету тәуекелі тәуекелдің дербес түрі болып табылмайды және несиені өтемеу тәуекелі пайда болғанда ғана қарастырылады.

Несиелік тәуекелдің пайда болуына және оның пәрменділігіне ықпал ететін сыртқы да және ішкі де көптеген факторлар себеп болуда, барлық факторларды төмендегі түрлерге бөлеміз (кесте 7):

Кесте 7 – Банктің несиелік тәуекелінің факторлары

Сыртқы	Ішкі
- форс-мажор жағдайлары	- шарттық міндеттемелерді орындамау
- тұрақсыз экономикалық және саяси ахуал	- қарыз алушының несиеге қабілеттілігін бағалауға қойылатын талаптарды төмендету
- мемлекеттік экономикалық саясаттың қолайсыз өзгеруі	- кепілдіктердің төмен сапасы, кепілзатты бағалаудағы қателіктер
- ақпаратты бұрмалау тәуекелдері	- ырықтандырылған несие саясаты
- қызмет бабын теріс пайдалану тәуекелі	- банкті басқару тәуекелдері
- кредитті мақсатқа сәйкес емес пайдалану тәуекелі	- банк олар жөнінде жеткілікті ақпараты жоқ жаңа және жуықта тартылған клиенттердің өзіндік салмағы
- жауапкершіліктен жалтару	- өзара байланысты қарыз алушыларға берілген қомақты сомалар
	- экономикалық дамудың қолайсыз салалық және өңірлік үрдістері

Несиелік тәуекелдің несиелік операциялардың кірістілігіне ықпалын бағалау үшін төмендегі коэффициенттер жүйесін пайдалануды ұсынамыз.

Біз осы коэффициенттерді есептеу берілген несиелердің тиімділігін дұрыс өлшеуге көмектеседі және банк бас тігетін несиелік тәуекелге тиісті баға береді деп санаймыз.

Банкте тәуекел-менеджмент жүйесін құру тәуекел болуы мүмкін операциялардың ашықтығы мен оларды уақытылы анықтауға ықпал етуі тиіс. Банктердің басым көпшілігі клиенттердің (салымшылардың) қаражатымен жұмыс істейтіндіктен, ішкі тәуекел-менеджмент жүйесінің болуы тәуекелдермен бетпе-бет келуді барынша төмендету

және тиісінше банктің залалдарын қысқартуға ықпал етуге тиіс деп ойлаймыз.

Қазіргі уақытта банктердегі тәуекел-менеджмент бөлімінің функциялары айтарлықтай кеңейгенін атап өту қажет.

Мысалы, кейбір банктерде тәуекел-менеджменті қызметіне несиелеумен байланысты барлық салымшылардың, яғни заңды және жеке тұлғалардың сондай-ақ банк сатып алуға ниет білдіретін вексельдердің эмитенттерінің, индоссанттардың және авалистердің қаржылық жағдайын талдау жүктеледі.

Жекелеген банктер несиелік қызметкерлер мен дилерлерді қаржылық талдау жүргізумен байланысты техникалық жұмысан босату мақсатында тәуекел-менеджмент бөлімінің функциясын осылай кеңейтті.

Сонымен бірге актив операциялар жүргізетін құрылымдық бөлімшелердің қызметкерлері өздеріне қажетті ақпаратты оны тәуекел-менеджменті қызметі талдап өңдегеннен кейін алады.

Жүргізілген талдау тәуекелдерді басқаруды келесі жүйеге біріктіру тәсілдемесін жасауға және әрбір элемент шектерінде топтардан тәуекел-менеджмент құралдарын жеке бөліп алуға мүмкіндік береді (Кесте 8):

Кесте 8 – Несиелік тәуекелдердің нәтижелілігі бағаларының коэффициенттері

Коэффициенттер	Анықтау тәртібі
1. Кредиттік маржа	Таза пайыздық кірістің несиелік салымдарға қатынасы
2. Таза пайыздық маржа	Таза пайыздық маржа мен несиелер бойынша шығасылар коэффициенттерінің арасындағы айырма
3. Несиелер бойынша шығасылар коэффициенттері	Кешіктірілген несиелердің несиелік салымдарға қатынасы
4. Несиенің тәуекелдің қорғалу коэффициенті	Резервтік капиталдың несиелік салымдарға қатынасы
5. Несиелер бойынша уыстан шығарылған пайда коэффициенті	Толықтай алынбаған пайыздар сомасының алынған пайыздардың жалпы сомасына қатынасы
Несиелік салымдардың осу қарқындары	Соңғы кезеңде берілген несиелердің ағымдағы жылда берілген несиелерге қатынасы

Кесте 9 – Тәуекелдерді басқару жүйесі

Тәуекелдерді басқару жүйесінің элементтері		
Операция жүргізуден ішінара	Тәуекелдерді болжау	Ысырапты материалдық

немесе толықтай бас тарту		өтеу
1. Сенімсіз клиенттер мен әріптестерді анықтау. 2. Тәуекелі жоғары операциялардан бас тарту. 3. Қисынсыз ысырапқа жол бермеу.	1. Ықтимал ысыраптың барынша көп шамасын және барынша аз шамасын алдын ала есептеу 2. Ысыраптың ықтималдығын анықтау. 3. Ықтимал ысыраптың уақытын есептеу.	1. Сақтандыру. 2. Хеджерлеу 3. Ішкі бақылауды күшейту. 4. Тәуекелдер мониторингін енгізу
Тәуекелдерді басқару объектілері		
1. Қаржы тәуекелі 2. Валюталық тәуекел 3. Несиелік тәуекел 4. Инвестициялық тәуекел	1. Өтімділік тәуекелі 2. Операциялық тәуекел	1. Пайыздық тәуекел 2. Қор тәуекелі. 3. Валюталық тәуекел. 4. Несиелік тәуекел. 5. Инвестициялық тәуекел

Тәуекел-менеджментті талдауда төмендегі факторлар назарға алынады:

- банк басшылығы біліктілігін, басшылық жасау және әкімшілік ету қабілетін көрсетуге тиіс;
- банк басшылығы заңнаманы және белгіленген ішкі ережелерді, ҚРҰБ-тің және ҚҚА-тің, сондай-ақ ішкі және сыртқы аудиторлардың ұсыныстарын сақтауға;
- банк басшылығы экономикалық ахуалдың өзгеруіне, банк ортасының өзгеруіне бейімделуін (тактика мен стратегияның оралымдылығын) көрсетуге тиіс;
- банк басшылығы тиісті ішкі жұмыс ережелерінің әзірленуі және олардың орындалуы үшін толықтай жауап беруге;
- банк басшылығы тәуекелдерді басқарудың тиісті біліктілігін қамтамасыз ету мақсатында қызметкерлерді оқытуға;
- банк басшылығы пайдакүнем іс-әрекеттердің кез келген көрінісі, әсіресе банкпен ерекше қатынастар байланысты тұлғаларға жеңілдікпен қарыз беруге қатысты сынға ұшырайды.

13.5 Тәуекел-менеджментті дамыту және оның тиімділігін бағалау әдістемесін жетілдіру

Қазіргі заманғы экономика мен әлемдік шаруашылық жақсы дамыған қаржы нарығынсыз тұтастай толыққанды дами алмайды, ал

Қазақстанның қаржы нарығы негізінен екінші деңгейдегі банктерден құралады. Алайда, аталмыш нарықтар бір және соңғы рет қалыптасып қатып қалған құрылым емес. Сондықтан тек жаңа қаржы өнімдері мен қызметтердің пайда болуы ғана барлық өзгерістерге қарамастан нарыққа тұрақтылықты және басқаруды сақтап қалуға көмектеседі.

Инновациялық құралдарды іздестіру мен енгізу макроортадағы, нарық жағдаятындағы өзгерістермен, сондай-ақ ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерімен байланысты (Сурет 8).

Сурет 10 – Банк ортасында қаржы инновацияларының қалыптасу жағдайы

Инновациялардың пайда болуын ынталандыратын жағдайлар банк жүйесіне ықпал етеді, сондай-ақ айтарлықтай өзгерістерге әкеп соқтырады.

Халықаралық қаржы нарықтарына қатысты айтатын болсақ банк мекемелерінің инновациялық қызметінің басты бағыты (тренд) валюталық-несиелік және қаржы құралдары мен операцияларының жаңа формалары мен гибридтерін құру және оларды тарату болып табылады.

Банк тәуекелдерін басқару саясаты банктің жалпы қаржы стратегиясының бөлігі болып табылады, ол түрлі қаржы операцияларын жүзеге асырумен байланысты тәуекелдердің қаржылық салдарын ырықтандыру жөніндегі іс-шаралар жүйесін әзірлейді. Алайда соңғы уақытта тәуекелдерді басқару саласында жаңа үрдістер пайда болды: тәуекелдер айқынырақ, тәуекелді мөлшерін анықтайтын әдістер кеңірек пайдаланып, тәуекел жан-жақты бақылай отырып, өлшене бастады, жаңа әдістемелер мен ұйымдастырушылық технологиялар пайда болды. Осының барлығы менеджмент тарапынан да, сондай-ақ тәуекелдерді

басқару проблемаларына меншік иелері тарапынан да баса назар аударуына себеп болды.

Сондықтан банк тәуекелдерін басқаруда ең бастысы сол немесе басқа операциялар жасағанда тәуекелдің мүмкіндігін дұрыс бағалап, оны барынша төмен деңгейге дейін қысқарту. Банк менеджментінің ең маңызды міндеті банктің пайдалылығы, тәуекелдігі мен сенімділігінің арасындағы оңтайлы арақатынасты табу. Ал осыған банктің негізгі тәуекелдерін реттеу, яғни несиелік тәуекелді басқару арқылы қол жеткізуге болады.

Пайыздық тәуекелді басқару міндетіне осы тәуекелді банктің пайдалылығы мен мақсаттарының шектерінде барынша төмендету кіреді. Коммерциялық банктер пайыздық тәуекелге жол бермеу үшін:

1) пайыздың ақша нарығының жаңа жағдайларына бейімделу ережесін (несиелік шарттарда) пайдалануға;

2) баланстың құрылымын өзгертуге бағдарланған саясат жүргізуге;

3) пайыздық тәуекелдің өтемақысын белгілеуге тиіс.

Қазақстан банктерінің тәуекелдерін жекелеген банктің микродеңгейде төмендету мәселесін қарастыра отырып, мына шетелдік тәжірибені қолдануды ұсынуға болады:

– банк бөлімшесінің құрылымын өкілеттіктерді қатаң шектеу принципіне сәйкес құру. Аталмыш тәжірибені негізінен шетел капиталының көмегімен құрылған банктер ғана пайдаланады;

– банктің стратегиясын маркетингтік зерттеулер мен банктің алдына қойылған мақсаттардың негізінде әзірлеу;

– банкті аудиторлық компаниялар тарапынан ұдайы тексеру (жиірек болса – банк операцияларын бақылау тәуекелі де аз болады). Осы тәжірибені қазақстандық банктер енгізе бастады. Мәселен, Каспийский банкі 1997 жылы банкті тоқсан сайын аудиторлық тексеруге (аутсорсинг) «Қазақстанаудит» фирмасымен келісім жасады;

– банктің өтімділігі бірнеше клиентке немесе нарықтың жекелеген сегментіне тәуелді болмас үшін банктің пассивтері мен активтерін әртараптандыру. Банктер осы мақсатта филиалдарды көптеп құруға және көбірек клиент тартуға тырысуға тиіс;

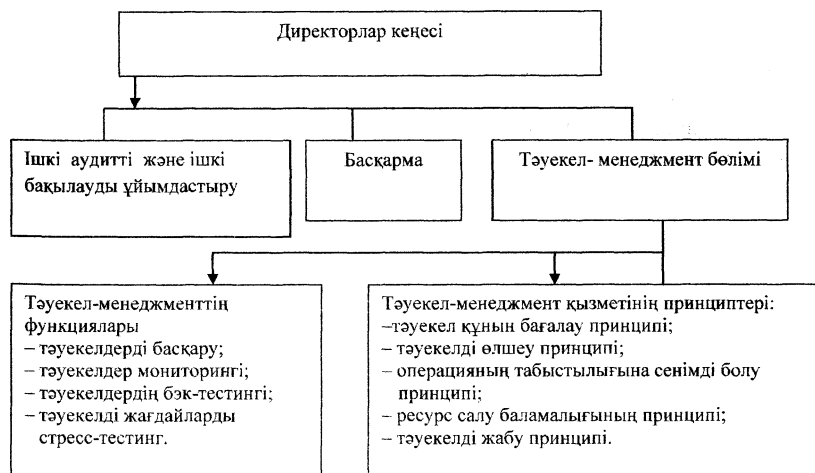
– экономиканың нақты секторын несиелеуге ойластырылған тәртіптеменің болуы. Мұның өзінде несиеленетін кәсіпорындардың ең кемінде мына екі талапқа жауап беруі, яғни несие бойынша пайыздық ставканы жабатын деңгейдегі пайдалылығы және нарықтарда жылдам өтетін сапасы бар жеткілікті кепілзаты болуы тиіс;

– нарықтағы әлі бос орынды жаулап алу мақсатында практикаға жаңа құралдар мен қызметтер енгізу;

Ықтимал залал мен шығынды барынша төмендету мақсатында, қаржы және валюта нарығында негізгі операцияларды міндетті түрде лимиттеу. Атап айтқанда банк тәуекелдерін шектеу жөніндегі тиімді шаралардың бірі ретінде ашық жайғасымды лимиттерді, арнаулы лимиттерді және залал лимиттерін қолдану ұсынылады;

– банк қызметкерлерін тұрақты оқыту және қайта даярлау негізінде банк ұйымын басқару сапасын арттыру.

Тәуекелдерді кешенді басқару жүйесі ықтимал ысырапты толықтай болдырмайтын қорғаныс емес, алайда ол олардың жиынтығының ықпалы күтілетін мөлшерден тыс ысырапқа әкеп соқтырмайды деп айтуға негіз береді. Осы жүйе банк бизнесінің тәуекелдер жиынтығын шоғырландыруға және жағдай қолайсыз дамығанда ықтимал ысырапты барынша төмендетуге мүмкіндік береді. Біз осы пікірге арқа сүйеп екінші деңгейдегі банк менеджменттерінде тәуекел-менеджментті ұйымдастыру сызбасын әзірледік.

Сурет 11 – ЕДБ-те тәуекел-менеджментті ұйымдастыру сызбасы

Әлемнің ең ірі корпорацияларының тәжірибесін зерттеу негізінде әзірленген сызбадан тәуекел-менеджментті бөлімі банк Басқармасымен бір деңгейде қарастырылғаны көрінеді. Бұл тәуекел-менеджмент бөлімінің функционалдық маңызы банк Басқармасымен бірдей екенін растайды. Егер банк Басқармасы бүкіл банк жұмысын ағымдағы және жедел басқару үшін жауап берсе, онда тәуекел-менеджмент бөлімі

тәуекелдерді үйлестіру мен басқаруды Басқарма деңгейінде ұйымдастыруға тиіс. Тәуекел-менеджмент бөлімінің жұмысын ұйымдастырудың ұсынылып отырған біріктірілген сызбасы – банктің басқа барлық басқа бөлімдерімен және бөлімшелерімен өзара тығыз байланысты біртұтас жүйе, сондықтан ол барлық бизнес-процестерді қамтитын банк қызметінің ажырамас бөлігі болып табылады. Осы сызбаға сәйкес тәуекел-менеджменті бөлімінің негізгі міндетіне банк басшылығын банктің бизнес-жайғасымы жөнінде объективті және толық ақпаратпен қамтамасыз ету, дағдарыстың алдын алуға немесе тәуелді факторлардың ықпалын төмендетуге бағытталған тиімді шешімдер әзірлеу жатады.

Біздің ойымызша, екінші деңгейдегі банктерде ұйымдастырылған тәуекел-менеджмент бөлімі жұмыстың тиімділігін арттыру мақсатында төмендегі принциптерге негізделуге тиіс, біз оларды сондықтан практикаға енгізуді ұсынамыз:

- тәуекел құнын бағалау принципі, яғни банк белгіленген сәтте бас тігетін жиынтық тәуекел банктің меншік капиталының мөлшерінен аспауға тиіс;

- тәуекелдің салмақтылық принципі, яғни азғана үшін көппен тәуекел етуге болмайды, сондықтан банк мамандары тәуекелдің салдарын барынша есептеп, болжауға тиіс;

- операцияның табыстылығына сенімді болу принципі, яғни сенімсіздік болмаса жағымды шешім қабылдануға тиіс (егер сенімсіздік 50%-ды және одан астамды құраса, онда осы операция бойынша жағымсыз шешім қабылдаған орынды);

- ресурстарды салудың сәйкестік принципі, яғни кірістілік деңгейі бойынша ұқсас қаражат салатын бағыт әркезде табылады оны да қарап талдау, салмақтау және ресурстар бастапқы салынған бағытпен салыстыру қажет;

- тәуекелді жабу принципі, яғни операция сәтсіз болған жағдайда банк оның есебінен ысырапты әркезде жабатын резерв болуы тиіс.

Тәуекел-менеджментті ұйымдастырудың жаңа механизмі жаңа тәсілдемелерді талап етеді, олардың біреуі – шешім қабылдау, математикалық модельдеу теорияларының, жүйелерді, ақпараттық және ұйымдастыруды модельдеу теориялары түйісуінде орналасқан контроллинг жүйесін енгізу болып табылады.

Контроллинг – тәуекел-менеджменттің аса маңызды элементтерінің бірі болып табылады, сонымен бірге ол барлық қажетті ішкі және сыртқы ақпарат жүйеленіп, талданып және басқарушылық шешім қабылдайтын тұлғаларға жіберілетін жағдайды қамтамасыз етеді.

Контроллинг тұжырымдамасы айналасында тәуекел-менеджментті ұйымдастыру басқарудың өзекті элементтері біріктірілуге тиіс негіз болып табылады.

Жалпы айтқанда контроллинг – жағдайды меңгеру, процестерді басқару әрі реттеу, сондай-ақ оған шығындарды есептеу. Біздің жағдайда контроллинг банк тәуекелдерін бақылауды, олардың математикалық есептеуді, сондай-ақ тәуекелділіктің қажеттілігін және түпкілікті нәтижесін анықтауды қамтамасыз етуге тиіс.

Бақылау сұрақтары

1. Тәуекел менеджментінің мәні мен мазмұны?
2. Тәуекел менеджментінің негізгі ережелері қандай?
3. Банк қызметінде тәуекел менеджментті қалыптастырудың теориялық аспектілері?

14 Тарау. БАСҚАРУШЫЛЫҚ ТӘУЕКЕЛІНІҢ КЕШЕНДІ ТАЛДАУЫ МЕН ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ МЕХАНИЗМІ

14.1 Кәсіпорындарда басқару тәуекелдің экономикалық бағалауының мәні

Кәсіпорынның қазіргі менеджменті, фирма, компанияны ең маңызды аспект экономикалық бағалауды болып көрінеді және процесте өндірістік пайда болған басқару тәуекелдің төмендетуінің тәсілдері, - шаруашылық қызметі. Басқару тәуекелдің деңгейі сыртқыэкономикалық байланыстардың кәсіпорынның қаржы күйі, тиімділігі, инвестициялық құрал-жабдықтарды алудың мүмкіндігін анықтайды тағы басқалар.

Экономикалық тәуекелдерді бағалаудың оңтайлы теориялық тәсілін ұсынуға болады, екі негізгі оның сипаттамасымен ерекшеленеді: мүмкін болатын шығындарының мөлшері және олардың ықтималдылықтары. Бірінші сипаттамасы есепті жағы болып табылады, ал екінші - тәуекелдің қарқындылығымен сипатталады.

Тәуекелді бағалау, қорыта келгенде, мыналарды білдіреді: біріншіден, екі сипаттамалардың сандық бағалауын жасау, екіншіден, өзара салыстыру жасай отырып тәуекел жасау. Қандай тәуекелдер бар және олармен күресудің қажеттілігін айқындау ғана бұдан қорытынды шығаруға болады. Шығынның төрт түрінанықтайды - мүліктік шығындар; өндірістің тоқтауынан болатын шығындар; келісім міндеттемелерінің орындалмауының салдарынан болатын шығындар; штаттық шығындар.

Басқару тәуекелінің экономикалық бағалауында толық жетілдіру тетігінің мәселесін шешуде ол кез келген өндірістік және шаруашылық қызметте айтарлықтай әсерін тигізе алатынын ескерген жөн. Осыған байланысты «қауіпсіздіктің шегі» немесе тәуекел нүктелері деген синонимдерді анықтап алу өте маңызды, яғни бұл бола алатын өзгерістердің болатын аймағы.

Кәсіпорынның қызметіндегі тәуекелдің кризистік нүктелерінің анықтамасы - коммерциялық келісім, бизнес-жоспар және тағы басқа құжаттарды дайындаудағы міндетті шарттар. Жағымсыз шығындардан құтылу және оларды ескерту, мүмкін болатын кризистік нүктелердің болдырмау анықтауды талап етеді және инвестор немесе серіктес туралы оларға алдын ала дерек беру. Егер инвестор одан жағымсыз бүркеме фактор тапса, онда бұл компанияның сенімінде айтылуы мүмкін және серіктестің шығына және қаржыландырудың бас тартуына әкеледі.

Кәсіпкерлік қызметтің тәжірибесі тәуекелдің негізгі нүктелерін анықтауды қажет етеді. - тауар жоспарланған сату көлемдері жетпеуі және тағы басқалар.

Қорыта келгенде, тәуекелдің кризистік нүктесі кәсіпорын, фирма, компания, сыртқы және ішкі ортасында, яғни барлық жұмыс салаларында пайда бола алады. Бұдан тәуекелдің нүктесі өзімен таныстырғанын анықтайтынымыз. Бәрінен бұрын бұл аймақ қызметтерге тиісті, басқарушылық қызметін жүзеге асырған кезде шығындармен байланысты, алдн ала бақылауды қажет ететін, жоғары дәрежеде төмендететін қауіпті жағдайлар жиі туындайды.

Басқарушылық қызметіндегі процессте менеджер ретінде, сол сияқты кәсіпкер ретінде тәуекелдің мүмкін нүктелерін білу және оларды максималды түрде жоғарлату немесе төмендете білу өте маңызды.

Тәуекелдің кризистік нүктелерінің жуық шамамен орналасқан жерін айқындау – өте қиын тапсырманы шешудің бірінші кезеңі болып табылады – оның экономикалық бағасы.

Тәуекелді анықтаудағы қолданылатын өлшем ықтималдылық деп аталады. Математикалық есептелген тәуекелдің ортасы анықталмағандықтың жағдайы екені ескерген жөн.

Сонымен, тәуекел – ықтимал категория, мақсатқа лайықты түрде сипаттайтын болсақ, анықталған деңгейдегі табыстың пайда болу ықтималдылығы.

Жан-жақты тәуекелдерді бағалаудың негізде мүмкін табыстың әр шама мәнін және соған сәйкес сондай көлемнің болу ықтималдығын анықтау жатады. Көптеген экономист ғалымдар тәуекелді бағалау бойынша ықтималдықтың қисығын салуға кеңес береді. (Б.Райсберг, П.Граб, С.Петрово, С.Полтавцев, К.Романова, Б.Хрусталеv тағы басқалар).

Ықтималдықтың қисығын тұрғызу - кәсіпкерлік тәуекелінің бағалауының бастапқы кезеңі. Бұл өте күрделі мәселе, ықшамдалған тәсілдермен, сондықтан тәуекелді маңызды бірнеше сипаттамаларымен бағалап, ықшамдалған көзқарастармен шектеу қажет.

Тәуекелдің қисығын тұрғызу үшін және шығын деңгейін анықтау үшін «тәуекелдің облысы» ұғымы енгізіледі.

Ол астарында нарықтың жалпы шығын аймағын түсінеді, тәуекел деңгейінің орнатылып, жіберілген шығындарын жоғарлатады. Ысырап шеңберінде тәуекелдің орнатылған деңгейі рауалы мән асқан нарықтың ортақ ысыраптарын аймақты.

Рұқсат етілген, жоғарлатылған және кризистік шығындар аумағы табыс көлеміне байланысты.

Алдын-ала болжанбайтын шығындар күтілмейтін аймақ тәуекелсіз аймақ деп аталады. Бұл жерде шығындар маңызды емес немесе алдын ала қарастырылған болып табылады.

Жоғары тәуекелді аймақ дегеніміз – қарастырылмаған шығындардың максималды түрде рұқсат етілген аймағы.

Яғни сыни тәуекелдің облысы күтілетін пайданың шамасын асқан елеулі шығындармен сипаттайды, шығыны сомасын анықтаған кәсіпкерлік қызметтен табыстың толық шығыны жоғалыды, және кәсіпкер өз табысының, қаржыларының бәрін жоғалтуы мүмкін.

14.2 Басқару тәуекелінің сандық талдаудың әдістері

Нақты басқарушылық шешімдерін мақсаты түрде қабылдау бұл тәуекелдің анықталған деңгейлерін құраған, бұл талдау мен бағалаудың шығу жолы болып табылады. Бұл тиімді басқарушылық қызмет үшін мүмкін тәуекел туралы ақсүйектер ғана емес керек екендігін білдіреді, және оның салалық талдау жасауын, ал оны бағалап, оның дәрежесі анықтау болып сараланады. Басқару тәуекел сандық бағалау сапалыға қосымшаны болып көрінеді. Басқарушы субъект бар болу оны жанында фирма басқару процесінде ең жоғары тиімділік жетуге қабілетті.

Басқарушылық тәуекелінің сандық бағалауы сапалыққа толықтау болады.

Басқарушы субъект фирма басқару процессінде ең жоғары тиімділік жетуге қабілетті болуға тырысады. Тәуекелді сандық бағалау маңызды, әсіресе, балама нұсқалардың жиынтығынан нақты басқарушылық шешімді таңдауын мүмкіндік қашанда болады.

Мұнда әр түрлі нәтижелік болған кезде анықталған нұсқалар болуы мүмкін, яғни төменгі шығындар және жоғарғы нәтижелер және керісінше, тәуекел деңгейінің бір нұсқасы келесімен салыстырғанда төмен болуы.

Оның өткізуінен кез-келген басқарушылық шешім экономикалық тиімділік қабылдауда оның жетістігі тәуекел дәрежесіне түзетуі керек.

Тәуекелге талдау жасау үшін субъектінің тура ерекшеліктерін ескеру қажет, кәсіпкерлікпен айналысатын және сыртқы ортаны өзгертетін ерекшеліктерімен фирма әрекет етеді және дамиды.

Тәуекелді талдау процесінде көптеген қағидаларды қолдануға болады, бірақ көбінде жалпы түрде келесіңдерді ескерген жөн:

1. Бір-біріне тәуелді еместәуекелдің әр түрлі түрлерінің шығынының көлемі, яғни, бір тәуекелді шешімнің келесінің шығынының көлеміне әсер етпейді (мысалы, егер фирма салық

заңнамасына байланысты шығынға ұшыраса да, бірақ инфляция шығыны өзгермейді).

2. Белгілі бір тәуекелдің іске асырылуы келесі бір түрдің көбею не азаю ықтималдығы міндетті түрде өзгермейді (форс-мажорлы жағдайдан басқа кезде). Өзара байланыс пен өзара әрекеттің көбі экономикалық процестің кезінде қағидаларға қарама-қарсы ғана болып қоймайды, ал керісінше оның қосымшасы болып табылады.

3. Максималды мүмкін болатын шығын, нақты тәуекелді іске асыруда шаруашылық субъектінің қаржылық мүмкіндіктерін жоғарлатпауы керек. Бұл қағида тек қана жеке активтер шегіндегі тәуекелдің нәтижесінің бар екендігі қаралған жағдайдағы тиімді тәуекел теориясына негізделген.

Кәсіпкерлік қызмет процесінде пайда болатын, фирма ресурстарының пайдаланатын нақты түрінің меншігіне байланысты шығындар келесі түрлерге жіктеледі: қаржылық шығындар, материалдық шығындар, уақыт шығыны, еңбек шығыны, әлеуметтік шығын, сату шығындар, экологиялық шығындар және моральді-психологиялық шығындар.

Сандық талдау кезінде көптеген әдіс-тәсілдер қолданылуы мүмкін. Қазіргі уақытта ең көп тараған түрлері мыналар болып табылады:

- статистикалық тәсіл;
- мақсатты бағдарланған шығындарды талдау тәсілі;
- сарапшы бағалық тәсіл;
- аналитикалық тәсіл;
- шешу тәсілін қолданудағы талдау тәсілі;
- ұқсастықты қодану тәсілі;

Жоғарыда көрсетілгендердің барлығы анық дайындықтың, сол немесе басқа тәсілдің бағдарлануында менеджердің немесе кәсіпкердің көмегімен жүзеге асады.

Әр түрлі шаруашылық қызметтерде тәуекелді сандық талдаудағы кең таралған тәсілдердің бірі – статистикалық тәсіл.

Бұл тәсілдің мынада болып табылады, яғни қаралып отырған операцияның кәсіпорынның нәтижелі іске асыруындағы статистикалық мәліметтердің барлығы шығындардың пайда болу ықтималдық есебінің талдануында.

Шығынның пайда болу деңгейінің жиілігі келесі формуламен өрнектеледі:

$$F_0 = N^1 / N_{\text{жалпы}};$$

F_0 - Шығынның пайда болу деңгейінің жиілігі;

N^1 - нақты шығын деңгейіндегі түсім жағдайларының саны;
 $N_{жалпы}$ – статистикалық таңдаудағы жағдайлардың жалпы саны,
осы түрдің табысты іске асуын қосқанда.

Тәуекелдің талдауының құралдары, фирманың жалпы қаржылық жағдайы 5 қаржылық аймаққа бөлінеді.

- абсолютті тұрақты аймақ, қор мен шығынның минимальды көлемі тәуекелсіз облысқа сәйкес келгендегі; (Тәуекел аймағы бұл нарықтағы жалпы шығынның бекітілген тәуекел деңгейінің шекті мәнінен шығындар аспайтын кейбір аймақтары);

- қалыпты тұрақтылық аймағы, қор мен шығындардың қалыпты шамасы болған кезде, минималды тәуекел аумағына сәйкес келеді;

- тұрақты емес жағдай аймағы, қор мен шығындардың артық мөлшері болған кезде, артық тәуекел аймағына сәйкес келеді;

- сындық күйдің аймағы, дайын өнімге сұраныс болып, ал өнімге төмен скраныс болған жағдайда болатын сыни тәуекелдің аймағына сәйкес келеді;

- күйзелістің аймағы, дайын өнімнің және қордың өте артық болған кезіндегі ретсіз тәуекелдің аумағына сәйкес келеді, және фирма банкроттық шегінде тұрады.

Қаржылық тұрақтылықтың көрсетілген 3 көрсеткіші әрбір қаржылық аймақтың тұрақтылық деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Жеке айнымалы қаражаттарының болуы жеке меншік қаржы көздері мен негізгі қаражат көздерінің айырмасына тең шама болады:

$$E_c = I_c - F.$$

Сұрақ №3. Басқару қызметіндегі тәуекелді бағалау талдауының ұйымдастырушылық-әдістемелік негіздері.

Қазіргі кезде әр түрлі өндіріс жағдайларындағы немесе қызмет түрлеріндегі тәуекелді бағалау әдістері түгелдей зерттелмеген және тәуекелді төмендету ұсыныстары мүлдем жоқ. Көрсете кететін жайт, тәуекел теориясы нарықтық экономика құрылған елдерде жартылай даму үстінде, бірақ, тәуекелдің нақты жағдайында бизнесті басқару жөнінде тәуекелдік компаниялардың үлкен тәжірибесі бар.

Тәуекелдің деңгейін анықтау әдістері теориялық та, тәжірибелік те анықталған және оларды бағалауға және есептеуге болатын қызметтердің түрі бар. Бұл, көбінесе, мүлікті, денсаулықты, өмірді сақтандыру, сонымен қатар лотереялық және ойындық қызметтер.

Танымал әдістердің талдаулары тәуекелдік есептеулер толықтай жасалмаған күйде қалатындығын көрсетеді. Формальды әдістерді

қолдану басқару субъектісінің жоғары бағалауын толықтай сипаттай және тиімді шешімнің нақты таңдауын жасауды жүзеге асыра алмайды. Бұл маңызды түрде көп деңгейде тәуелсіздік деңгейіндегі басқару шешімі болып табылатын басқару қызметінің соңғы нәтижесімен түсіндіріледі, сонымен қатар, жеке шешімдер мен сапалы түрлілік нәтижелерінің салдары өте көп.

Басқарушылық тәуекелді бағалаудың тиімді әдістерінің бірі біздің ғасырдың 80-жылдары шыққан тәуекелді зерттеудегі жаңа бағыт – «технологиялық тәуекелді бағалау» талдауы.

Мұндай талдаудың бағытын нақты технологиялардың тәуекелділік талдауы және технологиялық жаңашылдықтарды басқару сұрақтарын шешу арқылы алды.

Тәуекелді талдау қазіргі заманғы ғылымның пәнаралық аймағын қамтиды және әр түрлі сала мамандарының: экономистер, элеуметтанушылар, психологтар, биологтар, физиктер, химиктердің бірлестігіне негізделген.

Тәуекелді талдауды тағайындау – нақты бір жобаға қатысу кезінде шешім қабылдау үшін мәліметтер алу және болуы мүмкін қаржылық шығындардың шараларын қарастыру.

Басқарушылық тәуекелдің сұрақтарына жүйелік ыңғай көрсетудің мысалына америкалық ғалым У.Роув жасаған тәуекелді талдау әдістемесін жатқызуға болады. Оның концепциясының негізінде рұқсат етілетін тәуекелдер түсінгі жатыр, «рұқсат етілетін тәуекелдерді» көптеген мамандар тәуекелді өлшеу және басқару мәселелерімен байланыстырады. Бірақ, «рұқсат етілетін тәуекелдердің» бәріне белгілі анықтамасы қарама-қарсылық туғызады, жеке және объективті бағалауға бағытталған рұқсат етілетін тәуекелдердің критерийлер тізбегінен тұрады. Автор (У.Роув) жағдайды өзгертуге тырысады. Оның концепциясы мынадай:

Тәуекелді талдаудың әр деңгейінде тәуекелді бағалаудың экономикалық әдістерінің әр түрлі күрделі комбинациялары қолданылады. Оған жататындары:

1. «Синтез жасау» мүмкіншілігінің әзірлемесі мақсатындағы объективті және субъективті тәуекелді бағалауды салыстыру әдісі.

2. Объективтілік және құндылық параметрлерін қолдану арқылы тәуекелдің болу мөлшерін анықтау әдісі.

3. Тәуекелмен байланысты құн (мүмкін болатын барлық шығандар) балансы және пайданың технологиялық циклін көрсететін әдіс.

4. Тәуекел мен табыстың арақатынасын жанама және тура талдауды көрсететін, сонымен қатар саяси көзқарас тұрғысынан барлық бағлауларға келісетін әдіс.

Тәуекелді бағалаудың субъективті зерттеуін жақтаушыларға гуманитарлық пәннің өкілдері – әлеуметтанушылар, заңгерлер, психологтар жатады. Олар тәуекелдің психологиялық, құқықтық, әлеуметтік жақтарын анықтайды.

Тәуекелді субъективті бағалау ақшалық өлшеммен байланысты емес. Ол тәуекелді шешім қабылдаудың моральдық және психологиялық шығындарын қарастырады және тәуекел – қоғамдық құбылыс деп сипаттайды.

Басқарушылық тәуекелді мүмкін болатын шығындар мен анықтылық, таңдап алынған шешімнің тәуекел өлшемі арасындағы байланысты қарастыратын тиімді шешім әдісі ретінде бағалауға болады. Бұл жағдайда қай шешім ең тиімді болып саналатындығы қаралады.

Тиімді шешім таңдауы келесі формуламен анықталады:

$$R = A + P' + (A + B) \times P''$$

Мұнда,

R – тәуекел, A және B – таңдалған шешімнен болуы мүмкін шығындар, P' және P'' – осы шешімді қабылдау барысында болатын қателіктердің сенімділік деңгейі.

Талдаудың мазмұны, оның жүргізілуіндегі негізгі бағыттар, маңызын, сонымен қатар тәуекелді бағалаудың түрлі экономикалық әдістерін қарай отырып, басқару қызметіндегі тәуекелді бағалау сапалы талдауының ұйымдастырушылық-әдістемелік негіздемелерін жасаймыз.

Барлығынан бұрын, сапалы талдаудың басты мақсаты – тәуекел факторларын, этаптары мен жұмыстарын анықтау екендігін түсіну.

Тәуекелдің өсуіне әсер етуші барлық факторларды шартты түрде 2 топқа бөлуге болады: объективті және субъективті.

Объективті факторларға компания, фирма, кәсіпорынның өзіне байланысты емес факторлар: инфляция, бәсекелестік, анархия, саяси және экономикалық дағдарыстар, экология, кедендік салық т.б. жатады.

Субъективті факторларға берілген кәсіпорынның өзін сипаттайтын факторлар: өндірістік потенциал, техникалық жабдыктандыру, технологиялық мамандану деңгейі, еңбекті ұйымдастыру, техникалық қауіпсіздік деңгейі, жабдықтаушылар мен мердігерлер типтерінің түрлері жатады.

Тәуекел факторларының көрсетілген топтары бір-бірімен тығыз байланысты ортақ элементтерге де ие. Сондықтан, осы екі топты логикалық байланыстар тұрғысынан қаарау керек.

Жалпылай айтқанда, тәуекелді талдау келесі реттілікпен жүргізіледі.

1. Жоғарлатушы және төмендетуші нақты тәуекел түрлерінің ішкі және сыртқы факторларының пайда болуы.

2. Табылған факторлардың талдауы.

3. Тәуекелдің нақты түрінің зыңғайларды қолданудағы қаржылық жақтарының бағасы:

а) Жобаның қаржылық жағдайын анықтау;

б) Экономикалық мақсатқа лайықтылығын анықтау.

4. Рұқсат етілетін тәуекелдің деңгейін орнату.

5. Таңдалған тәуекел деңгейінің жеке операцияларының талдауы.

6. Тәуекелді төмендету шараларын жасау.

Тәуекел талдауының тізбектілігін анықтауда сапалы тәуекел талдауы негізгі бірнеше бағыттар бойынша жүргізіледі.

Бірінші бағыттың мазмұны нақты кәсіпкерлік қызметіндегі мүмкін болатын жағымсыз салдарларын күтілетін жағымды нәтижелермен салыстыру.

Екінші бағыт стратегияны жасау кезіндегі фирма қабылдаған шешімдердің шаруашылық қызметінің субъектілеріне әсерін анықтаудан тұрады.

Комплексті талдау механизмі мен басқарушылық тәуекелінің деңгейінің бағасын қарай келе, бұл мәселенің қиындығын және көпжақтылығын есепке алу керек. Осы мәселемен айналысушы көптеген ғалымдар сапалы талдау фирманың қызметінің бағытындағы тәуекел деңгейімен салыстырғанда, әлдеқайда қиын жұмы екендігімен келіседі. Оның басты тапсырмасы қызмет бағыты мен сатыларындағы тәуекел пайда болуы мүмкін тәуекел факторларын анықтаудан құралады. Сондықтан, сапалы талдау жасау кезінде потенциалды аймақтар орнатылады және осыдан кейін барлық мүмкін болатын тәуекелдер теңестіріледі.

Ақталған тәуекел – нарықтық экономика кезіндегі фирманың жүйелік қызметінің бар элементі. Шешімнің ықтималдық мінездемесі тәуекелді талдаудың арнайы әдістері арқылы табылады.

Жоғарыда көрсетілгендерден мынадай қортындылар шығаруға болады:

1. Қазіргі заманғы кәсіпорын, фирма, компания менеджментінің маңызды аспектісі өндірістік-шаруашылық қызмет кезінде пайда

болатын басқарушылық тәуекелін төмендету тәсілдері мен экономикалық бағасы болып табылады.

2. Тәуекелдің экономикалық бағасының тиімді теориялық әдісі ретінде оның басты 2 мінездемесін көрсетуге болады: болуы мүмкін шығындардың шамасы және олардың ықтималдығы.

3. Шығындардың 4 типін қарастырады – мүліктік шығындар, өндірістің тоқтауынан болатын шығындар, келісімшарттық міндеттемелерді орындамағаннан пайда болатын шығындар және штаттық шығындар.

4. Басқарушылық тәуекелдің сандық бағасы сапалыққа қосымша болып табылады. Оның көмегімен басқарушы субъект фирманы басқару процесінде максималды тиімділікке қол жеткізе алады.

5. Талдаудың басты мақсаты – анықталған жағдайға рұқсат етілетін тәуекел орнату. Алынған мәліметтер шешім қабылдаудың негізі болады.

Бақылау сұрақтары

1. Кәсіпорындарда басқару тәуекелдің экономикалық бағалауының мәні мен мағынасы?

2. Басқару тәуекелінің сандық талдаудың әдістері қандай?

3. Кәсіпорындарда тәуекел менеджментті қалыптастырудың теориялық аспектілері?

4. Кәсіпорындарда тәуекел-менеджменттің тиімділігін талдау мақсаты?

15 Тарау. КӘСІПКЕРЛІКТЕГІ ТӘУЕКЕЛДІЛІКТІҢ ТӨМЕНДЕТУ ЖОЛДАРЫ

15.1 Тәуекелділікті төмендетудің негізгі тәсілі

Тәуекелділікті төмендетудің негізгі тәсілі:

- жоба зерттемесіне құзырлы серіктестікті, серіктіктерді және кеңесшілерді тарту;
- ілеспе мәселенің терең жоба жұмысы;
- өнімге немесе қызметке деген сұрау нарық конъюнктура даму үрдісінің болжамы;
- жобаға қатысушылар арасында тәуекелділікті орындаушылармен бөлінуі;
- тәуекелділіктің сақтануы;
- резервтену тәсілінің жобаланбаған шығынға өтелуі.

Кәсіпкер тәуекелмен түйіндес шешім қабылдарда, объективті және субъективті факторларды ескеруі керек. Тәуекелмен байланысты шешім қабылдайтын тұлғаның дұрыс ойлау, агрессивтілік, дербестік және тағы басқа жақсы жақтарына ие болу керек. Көптеген психологтар тәуекелге деген икемділік немесе оны терістеу тұлғаның сипаты емес деп ойлайды. Тәуекелге деген қарым-қатынас басты бейнемен, яғни, сыртқы шарт немесе адамның кейбір жеке және психологиялық өзгешеліктерімен анықталады, мысалы, агрессивтілік, аландаушылық деңгейі, күйзеліс. Сонымен қоса психологиялық зерттеулер көптеген адамның сипаттары, мысалы, өзімшілдік, конформизм және тағы басқа тәуекелге байланысты шешім қабылдарда әсер етпейді деп көрсетті.

Бір кәсіпкерлер тәуекелмен түйіндес шешім қабылдарда бірнеше баламалы шешімді қабылдауға бейім, әдетте олар өз күшіне сенеді, сыртқы орта қондырғымен үлкен күйзеліске қажырлылық танытады; басқа кәсіпкерлер қарама-қарсы сипатқа ие болады: өзіне деген сенімсіздік, кішігірім күйзеліске төтеп беру, бірнеше баламалы шешімді қабылдай алмау.

Жаңа шартты табысты істі ұйымдастыру үшін, кәсіпкер жақсы кәсіпкерлік дайындыққа ие болу керек, және экономика, саясаттану, психология, заң, өндірісті ұйымдастыру саласында білімді болу керек, ғалымдармен, меркетингтің маманымен, капитал иесімен қарым-қатынаста бола білуі керек. Осындай тұлғалық сипатқа ие шет ел мамандарын ұлттың айнасы, елдің іскер әлеуеті деп есептейді.

Шешім қабылдарда шамадан тыс ақпараттар туындауы мүмкін. Сонда керек мерзімдегі шешім қабылдауға қоршаған орта туралы таскын ақпараттар немесе ақпараттың жетіспеуі (тәуекелмен

байланысты типті, бірқалыпты жағдайдағы шешім қабылдауда нәтижені талап ету) кедергі келтіруі мүмкін. Шамадан тыс ақпараттар шешім қабылдау жұмысын жабады және жұмыстың қиындауын тудырады.

Тәуекелмен түйіндес шектеулі жағдайдағы шешім қабылдау алдын ала сақтау және авантюризм болып табылады. Алдын ала сақтауда тәуекел нөлге түйіледі, ал авантюризм максималды мүмкіндіктегі тәуекелге алып келеді. Алдын ала сақтау төмендетілген нәтижеге алып келуі мүмкін, ал авантюризм - әдеттен тыс тәуекелмен байланысты болжанған нәтиженің алмауына алып келеді. Есеппен тиянақталған тәуекелді құрайтын үйлесімді шешім керек. Ғылыми болжамның артықшылықтарын пайдалануымыз керек. Тиянақты тәуекел әрдайым пайдалы. Ол кәсіпкерлік қызметтің нәтижелілігін көтереді.

Шешім – басқарудың негізі, ол бірнеше мүмкіндіктің ішінен дұрыс әдісті таңдау әрекеті болып табылады. Үйлесімді шешімге жақсы мен ең жақсының арасында орналасқанды түсінуі керек. Үйлесімді шешім өндірістің шарттарымен сәйкес келуі керек, яғни жұмыс үшін қажетті және керекті болу, сонымен қатар тәуекелдің аз ғана үлесін және жобалық нәтиженің табысын қамтамасыздандыру. Үйлесімді шешім – бұл кәсіпкердің өзінің еңбегіндегі негізгі нәтиженің табысы.

Кәсіпкер ескерту немесе байыпты түрде лизинг арқылы тәуекелді қысқарту, тауарды сату туралы келісім шартқа келу, тауарды тасуға және сақтауға көмек көрсету қызметтерін атқара алады. Лизингтің шартында, байыпты тәуекелдің бөлігінде мүліктің азғынуы және құртылуы жалгерге лизингтің келісім шартымен, айрықша сылтаумен, салынуы мүмкін. Тауарды сату туралы келісім шартты құруда қызмет көрсету артықшылығымен сатып алушыға өту немесе келісім шартта өндірушінің жауапкершілігін қанаушылық жолындағы тауар ақаудың жойылуы немесе ақаулы тауардың ауысуы бар сатылым дәнекері қарастырылады. Ақырында, тәуекелділік өндірушіге ықпал етеді.

Тауар тасымалы және сақтауы кезінде екіжақты тәуекелі бар келісім шарт құрылады. Тауар тасымалы және сақтауы кезінде бағаның төмендеуі және соған байланысты шығындарды өндіруші көтереді. Сонымен қатар, тауар тасымалы және сақтауы кезіндегі материалды шығындарды осы тауар тасымалы мен сақтауды жасайтын транспорттық немесе басқа да ұйымдар көтереді.

Фирма қаржылық әрекетті жүзеге асыру барысында мүмкін болатын қаржылық тәуекелдерді айқындағаннан кейін, тәуекел деңгейін анықтау және тәуекелді бағалау кезінде факторларды анықтағаннан кейін, мүмкін болатын жоғалтуларды анықтағаннан кейін кәсіпорынның алдында қаржылық тәуекелдерді төмендетудің іс шараларын құрастыру әрекеті тұрады. Осылайша, тәуекел бойынша маман қаржылық

тәуекелді бейтараптандыру барысында ең ұтымды жолдарын іздестіріп, тәуекелді төмендетуде ең ұтымды тәсілді таңдауы жөн.

Тәуекел деңгейін төмендету – мүмкін болатын жоғалтулар көлемін қысқарту.

Тәуекел деңгейін төмендету үшін түрлі тәсілдер қолданады. Ең көп таралғандары:

- Тәуекелден жалтару;
- Тәуекелді өзіне қабылдау;
- Тәуекелді табыстау;
- Тәуекелді сақтандыру;
- Тәуекелді біріктіру;
- Диверсификация;
- Хеджирлеу;
- Ішкі қаржылық нормативтерді қолдану;
- Басқа да әдістер.

Қаржылық әрекетті жүргізу барысында үлкен деңгейдегі қаржылық тәуекелі бар операциялардан бас тарта алады, яғни тәуекелден жалтару.

Тәуекелден жалтару – бұл қржылық тәекелді бейтараптандырудағы ең жеңіл, әрі радикалді бағыты. Бұл күтілетін жоғалтулардан бас тартуға толығымен мүмкіндік береді, бірақ сол сәтте, тәуекел әрекетінен туындайтын пайдада алуға мүмкіндік бермейді. Сонымен қоса қаржылық тәуекелден жалтаруға мүмкіндік болмайды немесе бір түрінен жалтарған кінде, келесі түрдің қалыптасуына әкеледі. Сол себепті қаржылық тәуекелдің бұл түрі тек үлкен тәуекелдерден жалтару үшін ғана қолданылады.

Қаржылық тәуекелдің бұл түрі бастапқы кезеңінде де, болашақ кезеңінде де қабылдануы мүмкін. Себебі жоғалтулар күтілген тәуекелен жоғары болса уақыт мезегі шектелген талап болып табылмайды. Дегенмен, тәуекелден жалтару әрекеті шешім қабылдау кезеңінде қабылданады, себебі қаржылық тәуекелдің бұл түрінен бас тартқан кезде, фирма үшін қаржылық және басқа да жоғалтуларға әкеледі, ал кейбір жағдайларда шартты міндеттемелер есебінен кедергіге ұшырайды.

Қаржылық тәуекелді бейтараптандыру кезінде, тәуекелден жалтару әдісі ұтымды, егер де:

- қаржылық тәуекелдің бір түрінен бас тартсан, жоғары деңгейдегі тәуекелдің қалыптасуына әкеліп соқтырмаса;
- тәуекел деңгейі қаржылық операциялардың табыстылық деңгейінен жоғары болса;

- жоғалтулар өте жоғары болғандықтан, кәсіпорын тәуекелдің бұл түрі бойынша жоғалтуларды өз меншікті қаржылар есебінен жаба алмайды.

Әрине де, қаржылық тәуекелдің барлық түрлерінен жалтаруға мүмкін болмайды, кейбір бөлігін өз есебіне алуға әкеліп соғады. уклониться, Кейбір қаржылық тәуекелдер орынды болады және қабылданады, себебі келешекте күтілген пайда ретінде қалыптаса алады да, кейбіреулері шарасыздан қабылданады.

Фирма тәуекелдерді қабылдаған кезде басты мақсат ретінде мүмкін болатын жоғалтуларды жабу мақсатында қаржыландыру көздерін іздеу болып табылады. Осы жағдайда жоғалтулар мен залалды қалған қаржылық ресурстар есебінен жабады. Егер де фирма ресурстары жеткіліксіз болса, бизнес көлемінің қысқаруына әкеп соғады.

Кәсіпкерлік ұйым жоғалтуларды жабу мақсатындағы ресурстарын екі топқа бөлуге болады:

- бизнес ішіндегі ресурстар;
- несиелік ресурстар.

Бизнес ішіндегі ресурстар. Жоғалтулар кезінде, аз жағдайда барлық меншік түрлері зақымдалады. Сол себепті ішкі ресурстарға:

- кассадағы қолма-қол ақша, ол ғимараттың физикалық бүлінуінен азап шекпейтіді және кәсіпорынға тиесілі болады;

- зақымданған меншіктің қалдық құны;

- қаржылық және өндірістік қызметтің бөлшектік дамуынан түскен табыс;

- табысты инвестициялар және бағалы қағаздардан түскен пайыздық кіріс пен дивиденттер;

- қолдау мақсатында бизнес иелері салған қосымша қаражаттар;

- есепті кезеңде алынған пайданың бөлінбеген бөлігі, оны бөлінуіне дейін қаржылық ресурстардың резерві ретінде қарастыруға болады. Көп жағдайда бұл қаржылық тәуекелдердің жағымсыз әсерін болдырмау үшін бағыттайды;

- фирманың резервтік қоры, кәсіпкерлік фирманың жарғысына және заңдылықтарға сай қалыптасады. (резервтік капиталдың қалыптасуы туралы)

Несиелік ресурстар. Егер де кәсіпкерлік фирма өз мүмкіндігінше қаржылық тәуекелден шығындарды жаба алмаса, ішкі ресурстарды қолдануға болады, яғни несиелік ресурстар көмегімен жоғалтулардың бір бөлігін жабуға болады.

Бірақ бұл жағдайда несиелік ресурстардың қолжетімділігі кей шектеулерден тұрады. Олардың ішіндегі бастысы фирманың

Болашақтағы табыстылығының перспективасы болып табылады. Несиелік ресурстардың қолжетімділігі жоғалту орын алғаннан кейін көбінесе бизнестің қалдық құнына байланысты. Несиелік ұйымдарға фирма қызметінің перспективасына сендіру үшін фирманың жоғалту орын алмас бұрын оларды жеңіп шығудың жоспары болуы керек. Несиелік ресурстарды тартуда қаржылық тәуекелдердің орын алуынан кейінгі басқа шектеулер ретінде бағаны айтуға болады. Несиелік ресурстарды қолдану кәсіпорынның қаржылық жағдайын әлсіретуі мүмкін. Несиелік ресурстар шығындарды жабу құралы ретінде қаржылық операциялар тиімділігін жоғарылатпайды, өйткені пайыздық төлемдермен байланысты қосымша шығыстарды әкеледі.

Фирманың қаржылық қызметінде орын алатын келесі қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың мүмкін болатын әдісі – бөлек қаржылық операциялар бойынша серіктестерге кейбір келісімшарттарды жасау жолымен тәуекелді тапсыру, немесе трансферт. Сонымен бірге шаруашылық серіктестерге фирманың жағымсыз салдарларды бейтараптандыру бойынша көп мүмкіндіктері бар қаржылық тәуекел бөлігі беріледі, және ереже бойынша оларды ішкі сақтандыру арқылы қорғаудың анағұрлым тиімді әдісімен орналастырады.

Қаржылық тәуекелдерді басқарудың қазіргі тәжірибесінде тәуекелді тапсыру келесі негізгі бағыттар бойынша жүзеге асады:

1. Факторинг келісімшартын жасау арқылы тәуекелді тапсыру. Бұл жағдайда тапсыру заты болып банкке немесе арнайы факторингтік компанияға берілетін кәсіпкерлік фирманың несиелік тәуекелі болып табылады. Мұндай тапсыру фирмаға несиелік тәуекелдің жағымсыз қаржылық салдарын белгілі бір дәрежеде бейтараптандыруға мүмкіндік береді.

2. кепілгерлік келісімшартын бекіту жолымен тәуекелді тапсыру. Кепілдік беруші үшінші жақ кредиторы алдында өз міндетін толықтай немесе ішінара түрде орындауға міндеттенеді. Борышқор кепілгерлікпен көрсетілген міндеттерді орындамаған немесе тиісті орындамаған жағдайда кепіл беруші мен борышқор кредитор алдында тең жауап береді. Кәсіпкерлік фирма кепілгерлікті қарыз капиталын тарту үшін қолданады және кепілгерлік келісімшартын нақты орындауға кепіл беруші алдында жауапкершілік алады. Сөйтіп, фирма-кредитор несиенің қайтарылмауы мен осымен байланысты шығындардың тәуекелін кепілгерге тапсырады.

Кепілгерліктің тағы бір түрі бар – бұл банктік кепілдік. Бұл несиелік ұйымның жазбаша түрде басқа тұлғаның (принципал) өтінішімен кредиторға шартқа сәйкес оның төлеуін талап ететін

жазбаша көрсетумен ақшалай соманы төлеу болып табылатын міндеттемесі. Банктік кепілдікті бергені үшін принципал гарантқа сыйақы төлейді. Банктік кепілдік кәсіпкерлік фирмаға болашақта төлемдері бар шарттарды жасасқанда тәуекелдерден сақтауға мүмкіндік жасайды.

3. шикізат және материалдарды жеткізушілерге тәуекелдерді тапсыру. Бұл жағдайда тапсыру заты болып мүліктің бүлінуі және жоғалту, оларды тиеу және түсіру жұмыстарын жүзеге асыру мен тасымалдаумен байланысты қаржылық тәуекелдер. Бірақ тауардың нарықтық бағасының түсуіне байланысты шығындарға жауапкершілікті кәсіпкерлік фирма алады.

4. тәуекелдерді биржалық мәмілелерді бекіту жолымен тапсыру. Бұл тәуекелді тапсыру әдісі хеджирлеу жолымен жүзеге асады және әрі қарай қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың дербес әдісі ретінде қарастырылады. Тұтастай алғанда тәуекелді тапсыру егер келісімшарт бекіткендер арасында контрагентке қаржылық тәуекелдерді нақты тапсыру бойынша спецификалық жағдайлар бар болғанда орын алады. Тәуекелді өзіне қабылдаған тарап жауапкершілікті сақтандыру келісімшартын жасай отырып оны екінші рет тапсырады.

Өзінің салдарлары бойынша қаржылық тәуекелдердің анағұрлым қауіпті түрлері сақтандыру арқылы бейтараптандырылады, бір жағынан бұл да тәуекелді тапсыру болып саналады. Қаржылық тәуекелдерді қабылдайтын тарап болып бұл жағдайда сақтандыру компаниясы болады.

Қаржылық тәуекелдерді сақтандыру – сақтандыру келісімшарты өзінің пайдасына бекітілген тұлғаның табыстарынан айырылуына орай толықтай немесе ішінара мөлшерде сақтандыру төлемі бойынша орнын толтыруға сақтандырушының міндеттерін қарастыратын сақтандыру түрі.

Сақтандыру келісімшарты келесі себептерге байланысты жасалуы мүмкін:

-келісімшартта қарастырылған оқиғалардың нәтижесінде өндіріс көлемінің қысқаруы немесе тоқтауы;

- банкроттық;

- алдын ала болжанылмаған шығыстар;

- шарт бойынша кредитор болып табылатын сақтандырылған тұлға контрагентімен келісімшарттық міндеттерді орындамау (тиісті түрде орындамау)

- сақтандырылған тұлғамен соттық шығыстардың орын алуы, басқа да оқиғалар.

Сөйтіп, орын алу қауіпінен сақтануға болатын қаржылық шығындарды әкелетін оқиғалар тізімі жеткілікті түрде көп. Қаржылық тәуекелдерді сақтандыру мүліктік сақтандыруға жатады. Кей жағдайларда қаржылық тәуекелдерді сақтандыру мүлікті сақтандыру келісімшартына қосылады, мұндай жағдайда сақтандыру компаниясы сақтанушыға тек сақтандырылған мүліктен болатын шығынның ғана орнын толтырмай, сонымен қатар өндіріс тоқтауына байланысты (сақтандыру жағдайына байланысты) алынбаған табыстың да орнын толтырады.

Отандың сақтандыру тәжірибесінде сақтандырушы клиенттерінің өз міндеттерін орындамауымен байланысты қаржылық тәуекелдерді сақтандыру кең таралған. Бұл біртегіс бірнеше сонымен қатар бір шарт бойынша қаржылық тәуекел болуы мүмкін.

Мысалы, жеткізуші сатып алушыға келесі тауар төлемін төлеуді талап ете отырып тауарын бағыттап шарт бойынша сақтандырушы сақтанушыға сатып алушы контрагенттің сатып алу сату келісімшарты бойынша өз міндетін орындамаған жағдайда алынбаған табысының орнын толықтыруға міндетті болып табылатын қаржылық тәуекелді сақтандыру келісімшартын бекітуі мүмкін. Кәсіпкерлік фирма сақтандыру компаниясының қызметіне жүгіне отырып, басты кезекте сақтандыру объектісін анықтап алуы қажет, яғни сақтандыру қорғауын жасауға ойы бар қаржылық тәуекел түрлерін анықтауы тиіс. Сақтандырылатын тәуекелдердің құрамын анықтау барысында фирмаға негізгі жағдайларды есепке алу керек. Олардың негізгілері:

- қаржылық тәуекелдің орын алуының жоғары дәрежесі
- меншікті қаржылық ресурстар есебінен тәуекел бойынша қаржылық жоғалтуларды толығымен орнын толтырудың мүмкін еместігі;

- қаржылық ресурстардың қолжетімді құны.

Мүмкін болатын жоғалтуларды сақтандыру бақытсыз шешімдерден сенімді қорғаушы болып қана қоймай кәсіпкерлік фирма басшыларының шешімдерді жасау мен қабылдауға жауапкершілікпен қарауға жағдай жасайды. Ресейде сақтандыру нарығы жеткілікті түрде дамымаған. Сақтандыру компанияларының үлкен тізімі ішінен фирма қажеттіліктерін жоғары деңгейде қамтамасыз ететін компанияны таңдау үшін келесі міндетті ақпараттарды алу қажет:

- лицензияның болуы;
- сақтандыру компаниясының маманданған формасы;
- сақтандыру компаниясының жарғылық капиталы мен меншікті қаражаттарының мөлшері. Бұл көрсеткіштің көлемі абсолютті сенімділікті қамтамасыз етпейді, бірақ жоғары айналым мен соған

байланысты үлкен әлеуеті бар сақтандырушы мысалы, инвестициялық қызмет үшін қаржылық қатынастарда анағұрлым тұрақты;

- осындай компаниялардың қаржылық қызметінің салыстырмалы және абсолютті көрсеткіштеріне негізделген сақтандыру компаниясының рейтингі;

-қаржылық тәуекелдерді сақтандырудың әр түрлі түрлерін жүзеге асыруда сақтандыру компаниясы қолданатын тарифтер мөлшері.

Фирманың сақтандыру компаниясымен қарым қатынасы олардың екіжақты құқықтары мен міндеттерін реттейтін сақтандырушы мен сақтанушы арасындағы келісімшартқа негізделеді.

Тәуекелдік бірігуі – бұл қаржылық тәуекелді минималдау мен бейтараптандырудың тағы бір әдісі. Фирма меншікті тәуекел деңгейін жалпы мәселенің шешілуіне серіктес ретінде жалпы қызығушылығы бар басқа кәсіпорындарды және физикалық тұлғаларды тарту арқылы төмендете алады. Бұл үшін акционерлік қоғамдар, қаржылық – өндірістік топтар , кәсіпорындар құрылып бір бірінің акцияларымен алмасуға, әр түрлі консорциум, ассоциация, концерндерге енулері мүмкін.

Сөйтіп, қаржылық тәуекелді біріктіру дегеніміз қаржылық тәуекел экономиканың бірнеше субъектілері арасында бөлінуі арқылы оның төмендеуі әдісі. Мәселені шешуге барлық күштерін сала отырып, бірнеше кәсіпкерлік фирмалар өз арасында мүмкін болатын табысты және шығынды да бөледі. Ереже бойынша, серіктестерді іздеу қосымша қаржылық ресурстары және сонымен қатар қаржылық нарықтың жағдайы мен ерекшеліктері туралы ақпарат бар фирмалар арасында жүргізіледі.

Әртараптандыру (Диверсификация) бір бірімен байланысты емес әр түрлі салым салатын объектілер арасында капиталды өз арасында бөлу болып табылады

Әртараптандыру әр түрлі қызмет түрлері арасында капиталды бөлу кезінде тәуекелдің бөліктерінен аулақ болуға мүмкіндік береді. Мысалы, инвестордың бір қоғамның акцияларының орнына әр түрлі акционерлік қоғамдардың 5 түрлі акциясын сатып алуы табыстың 5 есе алу мен сәйкесінше тәуекел деңгейін 5 есе төмендету мүмкіншілігін береді. Әртараптандыру қаржылық тәуекел деңгейін төмендетудің анағұрлым дәлелді және салыстырмалы шығын сыйымды әдісі болып келеді. Әртараптандыру валюталық, инвестициялық, депозиттік, несиелік қаржылық тәуекелдерді төмендетуге мүмкіндік береді.

Қаржылық тәуекелді төмендету үшін қолданылатын әртараптандырудың негізгі түрлері:

- Фирманың қаржылық қызметін әртараптандыру;

- Фирманың бағалы қағаздар портфелін әртараптандыру;
- Фирма жүзеге асыратын шынайы инвестициялар бағдарламасын әртараптандыру;

- Сатып алушыларды әртараптандыру;
- Фирманың депозиттік портфелін әртараптандыру;
- Валюталық қоржынды әртараптандыру;
- Қаржылық нарықты әртараптандыру;

Бір-бірімен тікелей байланысты емес, әр түрлі қаржылық операциялардан табыс табудың баламалы мүмкіндіктерін қарастыратын фирманың қаржылық қызметін әртараптандыру. Мұндай жағдайда егер күтпеген жағдайлар себебінен қаржылық операциялардың біреуі шығындық бола қалғанда, басқа операциялар табыс әкелетін болады.

Бағалы қағаздар портфелін әртараптандыру инвестициялық портфель табыстылығының деңгейін төмендетпей инвестициялық тәуекелдерді төмендетуге мүмкіндік береді.

Шынайы инвестициялау бағдарламасын әртараптандыру. Шынайы инвестициялық портфельді құру саласында фирмаға бір ғана ірі инвестициялық жобадан тұратын бағдарламадан гөрі салыстырмалы түрде шағын капитал сыйымды бірнеше жобаларды жүзеге асырудан тұратын бағдарламаларды қарастырған жөн болады.

Коммерциялық несиелеу кезінде пайда болатын несиелік тәуекелді төмендетуге бағытталған фирманың тауарларын (жұмыс, қызмет көрсету) сатып алушыларды әртараптандыру;

Валюталық тәуекелдерді азайтуға әкелетін фирманың сыртқы экономикалық операцияларды жүзеге асыру процесінде валюталардың бірнеше түрін таңдауды қарастыратын фирманың валюталық қоржынды әртараптандыру.

Қаржылық нарықтың бірнеше сегменттерінде бір уақытта жұмысты ұйымдастыруды қарастыратын қаржылық нарықты әртараптандыру. Олардың ішіндегі біреуінің сәтсіздігі басқалардың жетістіктерімен орны толығады.

Әртараптандыру – бұл инвестициялық тәуекелді шашырату. Бірақ ол инвестициялық тәуекелді мүлдем жоққа шығара алмайды. Бұл шаруашылық жүргізуші субъектінің инвестициялық және кәсіпкерлік қызметіне капитал салудың нақты объектілерін таңдаумен байланыссыз әсер ететін сыртқы факторлармен байланысты, соған байланысты оларға әртараптандыру әсер етпейді.

Сыртқы факторлар барлық қаржылық нарықты қамтиды, яғни олар тек жеке шаруашылық жүргізуші субъектілер қызметіне әсер етіп қоймай, барлық инвестициялық институттар, банктер, қаржылық компаниялар қызметтеріне әсер етеді. Тұтастай ел экономикасында

болып жатқан сыртқы факторларға әскери әрекеттер, азаматтық толқулар, инфляция және дефляция, коммерциялық банктерде несиелер, депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлеменің өзгеруі және т.б. Осы процестермен шарттасқан тәуекелді әртараптандыру көмегімен төмендетуге болмайды.

Сол себептен тәуекел екі бөліктен тұрады: әртараптандырылатын және әртараптандырылмайтын.

Әртараптандырылатын тәуекел жүйелі емес тәуекел деп те аталып, шашырату жолымен, яғни әртараптандыру арқылы төмендетуге болады.

Әртараптандырылмайтын тәуекел жүйелі деп те аталып, әртараптандыру арқылы төмендетуге келмейді.

Зерттеулер көрсеткендей, капиталды салу объектілерін кеңейту, яғни тәуекелді шашырату тәуекел көлемін оңай және айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік береді. Сондықтан негізгі назарды әртараптандырылмайтын тәуекел деңгейін төмендетуге аудару қажет.

Хеджирлеу (ағылш. *hedging* - қоршау) валюталық тәуекелді сақтандырудың әр түрлі әдістерін көрсету үшін банктік, биржалық және коммерциялық тәжірибеде қолданылады. Долан Э.Дж және т.б. Ақша, банк ісі және ақша-несие саясаты кітабында бұл терминге келесідей анықтама беріледі: «Хеджирлеу- болашақта болуы мүмкін айырбас валюта курсының өзгеруін және осы өзгерулер әсерінен жағымсыз салдарлардан аулақ болу мақсатын есепке алатын жедел келісімшарттар мен мәмілелерді бекіту жүйесі». Отандық әдебиеттерде хеджирлеу термині болашақтағы кезеңдерде тауарларды жеткізуді (сату) қарастыратын мәмілелер және коммерциялық операциялар бойынша кез келген тауарлы – материалдық құндылықтарға бағалардың жағымсыз өзгеру тәуекелін сақтандыру сияқты анағұрлым кең мағынада қолданыла бастады.

Курстың өзгеру тәуекелінен сақтандыру үшін қызмет етеін мәміле «хедж» (англ. *hedge* – қоршау, дуал) атауын иемденеді. Хеджирлеуді жүзеге асырушы шаруашылық жүргізуші субъект «хеджер» деп аталады. Хеджирлеудің екі операциясы бар: жоғарылауға хеджирлеу; төмендеуге хеджирлеу.

Жоғарылауға хеджирлеу, немесе саудамен хеджирлеу жедел мәмілелер немесе опциондар сатып алу бойынша биржалық операцияны көрсетеді. Жоғарылауға хедж болашақта болуы мүмкін бағалардың (курстардың) жоғарылауынан сақтану қажет жағдайында қолданылады. Ол шын тауар сатып алынбас бұрын сату бағасын белгілеуге мүмкіндік береді. Тауар бағасы (валюта немесе бағалы қағаз курсы) үш айдан кейін жоғарылайды, ал тауар нақты сол үш айдан кейін қажет болады деп қарастырайық. Болжанып отырған бағалардың жоғарылауынан

шығынды жабу үшін осы тауармен байланысты қазір және қазіргі баға бойынша жедел мәмілені сатып алу қажет және оны үш айдан кейін тауар сатып алатын уақытта сату керек. Тауарға және онымен байланысты жедел мәмілеге баға бір бағытта пропорционалды түрде өзгеретіндіктен, онда алдыңғы алынған мәмілені осы уақытқа дейін тауар бағасы қаншаға өссе сонша қымбатқа сатуға болады. Сонымен, жоғарылауға хеджирлеуді жүзеге асырушы хеджер болашақтағы бағалардың жоғарылауынан өзін сақтандырады.

Төмендеуге хеджирлеу, немесе сатуды хеджирлеу – жедел мәмілені сатумен болатын биржалық операция. Төмендеуге хеджирлеу жүзеге асырып отырған хеджер болашақта тауар сатуды болжайды, және сол себептен биржада жедел мәмілені немесе опционды сата отырып, ол өзін болашақта орын алуы мүмкін бағалардың төмендеуінен сақтандырады. Бағаның төмендеуінен болжанып отырған шығындарды жабу үшін хеджер осы күні жедел мәмілені жоғары бағамен сатады, ал өз тауарын үш айдан кейін оған бағаның төмендеуінде сату кезінде сондай жедел мәмілені төмендеген баға бойынша сатып алады. Сонымен төмендеуге хедж тауарды кештеу сату жағдайында қолданады.

Хеджер жедел мәмілелерді сатып алу немесе сату көмегімен нарықтағы бағалардың белгісіздігінен болған тәуекелді төмендетуге ұмтылады. Бұл бағаны бекітіп қоюға және шығыстар мен табыстарды кішкене болжанатын қылуға мүмкіндік береді. Бірақ хеджирлеумен байланысты тәуекел жоғалмайды. Оны алдын ала есептеліп анықталған тәуекелге баратын алыпсатарлар яғни, кәсіпкерлер өз жауапкершілігіне алады.

Жедел мәмілелер нарығында алыпсатарлар үлкен орынды алады. Өздеріне бағалардың айырмашылығында ойнау кезінде табыс алуға үміттеніп жауапкершілікті ала отырып олар бағалардың тұрақтандырғышы рөлін атқарады. Биржада жедел мәмілелерді сатып алу кезінде алыпсатар оның тәуекел көлемі анықталатын кепілгерлік жарна төлейді. Егер тауар бағасы (валюта, бағалы қағаз курсы) төмендеген болса, онда алдында мәміле сатып алған алыпсатар кепілгерлік жарна көлеміне тең соманы жоғалтады. Егер тауар бағасы жоғарыласа алыпсатар кепілгерлік жарнаға тең соманы өзіне қайтарады және сатып алынған мәмілем мен тауар бағаларының айырмасынан қосымша табыс алады.

Ресей тәжірибесінде хеджирлеу Ресейде нарықтық қатынастардың дамуымен пайда болған қаржылық тәуекелдің болуынан мүмкін шығындарды жабудың жана әдісі. Жалпы түрде хеджирлеуді тауарды тәуекелден сақтандыру, валюталық, коммерциялық, несиелік және басқа

талаптар мен міндеттерді жасау жолымен сатушы үшін жағымсыз құлдырау, немесе сатып алушы үшін пайдасыз жоғарылау ретінде анықтауға болады. Сонымен, хеджирлеу кәсіпкерлік фирмамен тәуекелді басқа тарапқа табыстау жолымен болжанып отырған табыс деңгейін сақтандыру мақсатында қолданылады. Туынды бағалы қағаздардың түрлерін қолдануға байланысты қаржылық тәуекелді хеджирлеудің келесідей бірнеше түрлері бар:

1. Шынайы активтермен, валютамен, бағалы қағаздармен операциялар бойынша қаржылық тәуекелді зарарсыздандыруға мүмкіндік беретін опциондарды қолдану арқылы хеджирлеу. Бұл жағдайда алдын ала келісілген саны мен баға бойынша бағалы қағазды опционмен қарастырылған мерзімде сату немесе сатып алу құқығына төленетін сыйлықақымен бірге мәміле қолданылады. Опциондарды қолданумен хеджирлеудің үш мүмкін әдістері бар:

- келісілген баға бойынша сатып алу құқығын беретін сатып алуға опцион негізінде хеджирлеу;

- келісілген баға бойынша сату құқығын беретін сатуға опцион негізінде хеджирлеу;

- келісілген баға бойынша сәйкес инструментті сатып алу немесе сатуға бір уақытта құқық беретін екіжақты опцион негізінде хеджирлеу;

2. Фьючерстік мәмілелерді қолдану арқылы хеджирлеу. Фьючерстік мәмілелер – бұл болашақта тауардың жеткізілуі және оның төлемі жүзеге асатын мәмілені бекіту барысындағы баға бойынша биржада жасалатын бағалы қағаздар, алтын, шикізат тауарларын сатып алу – сату мәмілелері. Фьючерстік мәмілелер қолданып хеджирлеу механизмінің принципі егер кәсіпкерлік фирма валюта немесе бағалы қағаздар сатушысы ретінде жеткізу уақытына қарай бағалардың өзгеруінен орын алған қаржылық шығындарға тап болса, онда ол фьючерстік мәмілені сатып алушы ретінде сондай көлемде және сондай бағалы қағаздар немесе валютаның санын ұтады және керісінше.

3. Своп операциясын қолдану арқылы хеджирлеу. Своп – белгілі бір мезгілде қайта сату мәмілесін, контр мәмілелерімен жүретін валютаны, бағалы қағаздарды сатып алу мәмілесі жасалатын сауда – қаржылық айырбас операция. Своп операциялардың бірнеше түрлері бар:

- бағалы қағаздардың жұмыс істеу мерзімін ұзарту мақсатындағы своп анағұрлым ұзақ жұмыс істеу мерзімі бар сондай бағалы қағаздарды сатып алу мен біруақытта сатуды көрсетеді;

- валюталық своп операция келесіде қайта сатып алу шартымен ұлттық валютада бірден төлем жасау арқылы шетел валютасын сатып алуды көрсетеді;

Пайыздармен своп-операция келісімшартта белгіленген мөлшерлеме бойынша қайта төлеу орнына либор (басқа бірінші кластық банктерге лондондық банктер беретін қысқамерзімді несиелер бойынша мөлшерлеме) мөлшерлемесі бойынша қарыз алушыдан алынатын бір тарап (кредитор) басқа тарапқа пайыздарды төлеуге міндеттенеді;

Ресей тәжірибесінде қаржылық тәуекелдерді төмендету әдісі ретінде хеджирлеу қаржылық тәуекелдердің жеткілікті жоғары нәтижелігі себебінен қаржылық тәуекелдерді басқару процесінде барған сайын жоғары назар аудартып келеді.

Қаржылық тәуекелді минималдау үшін фирма тұтастай фирманың белгілі бір қаржылық қызмет немесе қаржылық операцияларды жүзеге асыру бағдарламасын жасау барысында ішкі қаржылық нормативтерін орнату және қолдану жолымен жүзеге асыра алады. Ішкі қаржылық нормативтер жүйесі өзіне келесілерді қосады:

-фирманың өндірістік шаруашылық қызметінде қолданылатын қарыздық қаражаттардың шекті мөлшері;

- бір сатып алушыға берілетін коммерциялық және тұтыну несиесінің максималды мөлшері;

-жоғары өтімді нысандағы активтердің минималды мөлшері;

-бір банкке орналастырылатын депозиттік салымдарының максималды мөлшері;

-бір эмитенттің бағалы қағаздарын сатып алуға шығысталатын қаражаттардың максималды мөлшері және т.б..

Бұл нормативтер ішкі болғандықтан басқалардан гөрі қаржылық және өндірістік қызмет ерекшеліктері фирманың өзіне жақсы белгілі болғандықтан оларды фирманың қаржылық қызметі жасап шығаруы тиіс.

15.2 Басқару шешімнің қабылдануы - кәсіпкерлік қызмет табысының кепілі

Дұрыс шешім қабылдау – кәсіпкерлік қызмет табысының кепілі, себебі ол тәуекелдің дәрежесін бірталай төмендетеді және ақырғы жоғарғы нәтиже алуға мүмкіндік береді. Басқару шешімнің қабылдануы ережелерге бағыну керек, оның негізі американдық социолог М.Рубинштейнмен тұжырымдалған:

1. Кішкентай бөліктерге көңіл аударғанша, мәселені бүтіндей алып қарастыруға тырыс.

2. Мүмкін нұсқаларды қарастырмағанша, шешімді қабылдама

3. Күдіктен - тіпті жалпыға бірдей қабылданған ақиқаттарға да сенімсіздік шақырту керек, оларды теріске шығаруға қорықпа.

4. Алдыңызға алуан түрлі көзқарастағы шыншыл мәселені алып қарауға тырысыңыз,тіпті оған деген табыс мүмкіндік жағдайы төмен болса да.

5. Шешілетін мәселенің мәнін жақсы түсіндіретін бір қалыпты немесе аналогияны іздеңіз.Диagramманы және схеманы қолданыңыз. Олар күрделі және аумақты мәселені бір назармен ұстап алуға көмектеседі.

6.Өзіңізге және серіктесіңізге барынша көп сұрақ қоя беріңіз. Дұрыс қойылған сұрақ кейде жауаптың мазмұнын өзгертеді.

7.Бірінші ойлап тапқан шешіміңізбен қанағаттанбаңыз.Оның осал жерлерін табуға тырысыңыз.Берілген мәселенің басқадай шешімдерін ойлап қараңыз да, оны бірінші ойлаған шешіміңізбен салыстырыңыз

8.Ақырғы шешімге келер алдында,өзіңіздің мәселенің туралы басқа біреумен ақылдасыңыз.

9. Өз көкейіңіздегі шешімге берілмеңіз. Анализ мәселесіне логикалық ойлаудың алып келетін рөлі күдік тудырмайды ,алайда өз көкейіңіздің шешім мәнін төмендетпеңіз.

10. Ұмытпаңыз, әрбір адам өмірге өзіндік көз қараспен қарайды,ал бұдан туындаған,өзіндік ерекшелігі бар мәселелер өзіндік көзқараспен қарайды.

Тәуекелділік жобасы мөлшерлі табыс жеткілікті түрде шығынды жабатындай, қарыздың төлемақысы және кез келген мөлшердегі капитал салым төлемдерді қамтамасыздандыру байсалды болу керек.

Жобаның ең жақсы нұсқасын берілген формуладан алуға болады:

$$C + E_n * K,$$

Бұл жерде, C – азық түліктің өзіндік құны;

K –капитал салымы;

E_n – капитал салымның қолдану нормативті коэффициент әсерлігі.

Капитал салымның өтімділік нормативті мерзімі

$$T_{окв} = 1/E_n.$$

Жобаны қаржыландыру федералды тесттің сенімділігін қанағаттандыру керек,демек белгілі инвесторлар,мысалы,сактандыру компаниясы жобадағы инвестиция мүмкіндігін жүзеге асыру керек..

Тәуекелділіктің дәрежесі күтілетін шығынның мүмкіндігі,яғни болатын шығынның туындысы ретінде анықталады.Қағидамен байланысты тәуекелділіктің тандалатын шешімі арасындағы аумақтың бір біріне байланысы,және осы шешіммен қойылған шығын зиянды,демек ең дұрыс шешім аз ғана тәуекелділікке барған шешім.

Басқа сөзбен айтсақ, аз ғана тәуекелділікпен бара отырып адам белгілі мәселені үйлесімді атқарады. аз ғана тәуекелділікте шешім қабылдау үшін тәуекелдің функциясын қолдануға ұсынады

$$H = A * P_1 + (A + B) * P_2,$$

Бұл жерде H – тәуекелділік;

A және B – таңдалған шешімнің шығыны;

P_2 – осы шешімді қабылдаудағы болатын қатенің сенімділік дәрежесі.

Техникалық және коммерциялық табыстың ықтималдығы, яғни, тәуекелділіктің есебі және оның дәрежесінің бағасы тауарға байланысты анықталады. Оның әрбіреуі жоба табысының қосылуына көмектесіп, таблицанда анықталып тұруы мүмкін.

15.3 Экономикалық тәуекелдің төмендеу жолдары

Тәуекелді басқару жүйесінде маңызды ескерту шараларын және тәуекел минимизациясын дұрыс таңдауының нәтижелігін белгілейді. Тәуекелді ескеруінің аса кең әдістері қолданылады:

- қаражатты резервтеу;
- дисерсификациялау ;
- литимирлеу.

Сақтандыру – тәуекелді басқарудың әдісі ретінде мақсатты сақтандыру қорының ақшалы жарнасы есебінде қалыптастыру себебі бойынша мәмілеге қатысушылар арасындағы шығынды қайтару мен сақтандыру сомасын төлеу экономикалық қалыптасушының жиынтығын қолдануды ұсынады.

Сақтандыру маңыздылығы тәуекелді беруден құралады (негативті салдар нәтижесі үшін жауапкершілік) басқа біреуді белгілі бір марапаттау. Үкіметте сақтандарудың әр түрі бар және нормативті бекітіледі. Аса кең бөлінгендер:

- жеке;
- мүліктік;
- жауапкершіліктің сақтандырылуы.

Мүліктік қызығушылықтардың сақтандырылуының спецификалық формаларының бірі хеджирлеу бұл – қаржылық операция тәуекелдерін шығарып тастауға немесе шектеу мүмкін шама жүйесі. Нәтижесінде сәтсіз валюта бағамының, тауар құнының, пайыздық ставкінің және басқа қаржылық көрсеткішінің өзгеруі.

Хеджерле негізінде тәуекелді басқа жаққа беруі болып табылады, бірақ сақтандырудың дәстүрлі келісімдерінен өзгешелігі сақтандырушының сақтандыру жарналарын төлеуді үнемі қарастырмайды, солай мысалы жақтардың бағаларды белгілеуі бойынша алдынан ала келісілген датасын сату – сатып алуды қарастыратын форфатты операциялар, бірақ сақтандырушы алдынан ала шығынды алып жүреді дегенді болжай алмайды.

Соңғы жылдары сақтандыру жүйесінде жауапкершілік сақтандыруы кең дамиды, олардың ішінде әсіресе несиелерді жабуға жауапкершілігі, экологиялық ластануға жауапкершілігі, мүлікке келтірілген залалға жауапкершілік. Тәуекелдің сақтандырылуымен қатар оның әр түрлігі сақтандыру және қайта сақтандырылуы қолданылады.

Сақтандыру объектісінің құндылығының жоғарлау жағдайында тәуекел құндылығы жоғарлайды және сақтандыру жағдайының келуінде сақтандыру компаниясы үшін (сақтандырушыға) ас қауіпті. Мұндай жағдайда әрбір сақтандырушы өзі үшін сақтандыру сомасының өзгертіліп жасалған шамасын құрады, ол оны өзінен кейін қалдырады, ал сақтандыру сомасының бөлігіне сақтандырушыға басқа компанияға сақтандыруды ұсынады. Бұл жағдай – сақтандыру.

Бұл әдіс типінің жеткіліксіздігіне тәуекелдің төмендеуін ескертуге түрлі жағдайлармен түрлі тарифтері бойынша түрлі компаниялармен келісілген келісімшарттық қажеттілігіне жатқызуға болады (бұл еңбек сыйымдылығы) сақтандыру жеткіліксіздігі қайта сақтандыру саларымен шығарылады.

Қайта сақтандыру – оның маңыздылығы сақтандыру компаниясы өзінің атынан тәуекелдің бір бөлігін беру сынысымен басқа сақтандырушыларға ықылас танылады.

Сақтандыру формасының түрінде тәуекелдің бөлінуі немесе оның бір бөлігін тәуекелден тұруға қатыстылығы тартуда серіктестердің аса кең шебері жобасында беру немесе инвесторлардың берілу жолы.

Қаражатты резервілеу тәуекел жағдайлардың теріс салдарының төмендеу тәсілі ретінде жеке меншік айналымдық қаржы есебінде шығындарды қайтаруда оқашу қорларын кәсіпкер құрады.

Ереже ретінде, тәуекелдің төмендеуі бойынша таңдалады, қаражатты резервілеуде шығындар сақтандыру жарнасына қарағанда аз. Маңыздылығы бойынша қаржыны резервілеу сақтандыру қорын құруда орталықтандырылған формасын береді, сондықтан резервілеуді жиі сақтандыру деп атайды. Резервті қаржы қорлары белгісіз шығындар пайда болған жағдайда құрылады, дебиторлық және кредиторлық қарыздарды және басқаларды жабуға қажет. Резервілеудің маңызды

сипаттарының бірі есепте және сақтандыру қорларының оңтайлы шамасын қалыптастыруда қорытындылануы тәуекелді төмендеу әдісі ретінде, ал бұл енді айналым қаржыларын басқарумен ұштасқан. Резерв шамасының оңтайлануы бойынша тапсырмасы қолар басқару теориясымен байланысты. Кез келген жағдайда резервілеуде шығынның пайда болудың қайнары кәсіпорынның меншікті кірісі болып табылады. Қорлар құруда бұл жинақталған кіріс, мұндай қорлар жоқ жағдайда және тәуекел жағдайлардың келуі бұл- алынбаған кіріс.

Қаржы шығындарының тәуекел минимизациясы және қаржы менеджменті әрекетін жүйесінің жоғарлауы басқаруды нәтижелілігінің критерилерін өңдеуді талап етеді. Қалдыруға болмайтын процестері мен қаржыны басқару құрылымын және қаржы ағымын қорсетуші индикатор ретінде болуы мүмкін;

- қаржы қызметінің жоқтығы сондай немесе оның бухгалтерлік қатынасы бойынша немесе жоспарлы экономикалық жұмысының рөлі;
- басқа бөлімдермен қаржы қызметін атқару (маркетинг, өтім, жоспар бөлімі) қаржы қызметі немесе олардың қызметін қайталау;
- жауапкершілік және өкілеттіктің қанағатсыз бөлінісі;
- басқару есебінің шеңберінде көптеген қызметкерлердің орындалмауы – шығындарды, қорларды, сатып алушылар қарызы, қаржылық шығындар тәуекелін басқару;
- қаржы қызметкерлерінің біліктілігінің жеткіліксіздігі, көптеген тұжырымды қағидаларды түсінбеуі (қаржы ағымы, бюджет, капитал құны, тәуекел) корпоративті стратегияның контекстінде;
- құжат айналымның жетілмеуі (ақпараттық және техникалық), сонымен компьютермен қамтамасыз ету;
- қаржы қызметі қызметкерлерінің уәжділігінің жоқтығы.

Қаржыны басқарудағы мәнсіздік – күшті аналитикалық функцияның, басқарушылық есеп беру мен жоспарлаудың кілтті элементтерінің жоқтығы, ұтымсыз құжат айналым, ақпаратталмаған басқарма, ақша айналымын жаман басқарылуы, қорлар мен дайын өнім портфелін нәтижесіз басқару - өзімен бірге қарыжылық шығынды және онан шығатын салдарды тартады.

Қанағатсыз қаржылық басқарудың негативті салдары қаржылық қоралардың шығынына, шығынға және жіберіліп алынған мүмкіндіктерге және толығынан бизнестің әлсіз сапасына әкелуі мүмкін. Мысалы:

- ақшалай ағымдарының қозғалыс оптимизациясы, олардың болжауын құруға назардың жоқтығы;
- дебиторлармен қанағатсыз жұмыс тарату мәселесін ұштайды, ағымды капиталдың айналуын баяулатады. ал үмітсіз қарыздар

жағдайында тура шығынға әкеледі;

- басқарушылық есеп беру мен бюджеттеудің элементтерінің жоқтығы нәтижелердің нақты емес бағасына, адекватты емес бағаға, кірісті жоғалтуға әкеледі;

- бөлінбеген кірістің жеткіліксіздігі және оның нәтижесіз бөлінуі меншік капиталды жоғалтуға жетелейді.

- кәсіпорынның құндылықты құрудың кілтті факторларының айқындалуы меншіктердің капиталының рентабельдігін төмендетеді және фирма құндылығының өсу ықтималдылығын шектейді.

Мұнан бақа болашақ қаржылық қиындықтардың белгісі: акционерлерге көңіл бөлмеу (олардың құқығын бұзушылық), нормативтен тыс және жатып қалған тауарлар және өндіріс қорлар болып табылады, банктермен қарым – қатынастың төмендеуі, өндірістік процесте қайта амортизирленген жабдықтарды пайдалану, тиімсіз және басқа жағдайларға қатысты қаржыландырудың жаңа қайнарларын пайдалану.

Кіріс шығындарының, еңбек етіп таппаған ақшалар, белгіленген факторлармен параллель таратудың төмендеуі кәсіпорынның қаржылық дағдарысының алғышарттары ретінде аса байыпты жалпы корпоративті мәселелерімен қайшы келеді. Олардың ішінде бұл потенциалды отандық және шетелдік әріптестер көз алдында компанияның инвестициялы тартымды төмендеуі қанағатсыз қаржылық менеджментте реакция ретінде. Тәуекел минимизациясымен айналыспайтын, капитал құрлымын оңтайландырмайтын қаржы ағымдарын дебиторлар және кредиторлар байқалмайтын шығын экономикалық есебін ұйымдастырмайтын, ағымды және инвестициялы әрекетті талдамайтын детальді қаржылы болжамдар мен бюджетті құрмайтын кәсіпорын қаржыландырудың приемлемді қайнарынсыз қалуға тәуекел етеді.

Р. Мир мен Б. Хедгестің «Өндірістік жұмыста тәуекел – менеджмент» атты кітабында пайда болған шығындарды жабу үшін қорларды іздеу мәселесіне бармас бұрын тәуекелді басқару принципін әкелу қажет деп қарастырған.

Олар келесі түрде айтылады:

- өзіне рұқсат беруден көп тәуекел етпес;
- аз үшін көпке тәуекел етпе;
- мүмкіндіктер бағасы.

Оларды пайдалануда саналы тәуекел – менеджер үшін ода пайда болатын қиындықтарды білу қажет. Әрине, берілген ережелер жабушы шығындардан кәсіпорындардың қауіпсіздігі мақсатымен құрастырылған. Алайда тәжірибеден өте жиі жағдайлар пайда болады, оларда тәуекел –

менеджер олардың кейбірімен түсуге міндетті болды.

Бұл принциптерді саналы түрде қолдану үшін тәуекел –мененджер **үш маңызды тапсырманы** шешу қажет.

- кәсіпорынның тәуекелге мәжбүрлеуімен байланысты шығынның максималды потенциалын бағалау;

- берілген жағдайда тәуекелге баламалы реакциялық әдістермен байланысты кіріс пен шығынды белгілеу.

Тәуекелге әсер етушінің кейбір механизмдерімен байланысты шығындар олар беретін кірістермен үнемі келіспейді.

Тәуекел – менеджердің міндетті максимизирлейтін кірістер шығындарға қарым – қатынасы бойынша тәуекелге реакция тәсілін таңдау және тәуекелден қашудан бастап және өзіне тәуелді қабылдауын аяқтаудан кез келгені осындай механизмі бола алады.

Қауіпсіздік көзқарасынан әдетте аса нәтижелі сәйкес келетін әрекет түрінен бас тарту жолымен құтылу болып табылады, алайда мұндайда аса табысты трансферт немесе тәуекелдің қысқаруы болуы мүмкін. Тәуекелге реакция тәсілінің себебі бойынша соңғы шешімді қабалдау басқарманың жоғары деңгейінде іске асу мүмкін, алайда ұсынылған ұсыным үшін жауапкершілік тәуекел – менеджерде жатады.

Үлкен шығындар. Үлкен деп үлкен бұзушы потенциалды және кәсіпорынның әрі қарай болуына қауіптілігін әкелетінді айтуға болады. Үлкен шығындар деп тану үшін екі сипаттаманы назарға алған дұрыс : шығын потенциал және қорлар көлемі, оларды жабу қажеттілігі. Шығындарды салыстыру және қажетті қорлар үшін маңызды болатын білімге қатысты олардың қашан талап ететін шамасы оларды жабу мен фирма қорларының қандай түрінде бөле алады.

Қажетті қорлардың қайнар көздері. Шығындарды жабу үшін кәсіпорын қарауында бар үш жаққа қарама – қарсы және шығынның факторына шығатын қорларды үш үлкен топқа бөлуге болады: кәсіпорынның ішкі қорлары; несилік қор; притензиялар, сақтандыру компаниялары мен басқа субъектілерге қарама – қарсы шыққан үшінші топқа талаптар жатады, ол келісімшарт шеңберінде тәуекелге берілген, ал сонымен қатар шығынды шақыран ұқыпсыздық үшін үш жақтық жауапкершілігімен байланысты талап - арыздар.

Кәсіпорынның ішкі қорлары. Шығынның пайда болуында соңғы мұқтажығында меншіктіліктің бүкіл түрі бір уақытта зақымданыды. Ішкі қорларға:

- банктағы қолма –қол ақша, ол мекеме мен ғимараттың физикалық зақымдануында зиян шекпейді;

- мекеме мен ғимараттың кәсіпорынның банқтық есеп шотына әсер ететін жалған мен ысырап қылушылықпен байланысты шығынды

зиян шекпейді;

- жапа шеккен меншіктіліктің қалдықты құндылығы;
- өндірістік жұмыстың жиілік жалғасынан кірісі;
- кірісті инвестициясынан дивиденттер мен пайызыдық кірісі;
- бизнес иелерінің оны қолдау және т.б. енген қосымша

қаражаттар;

- қаражаттың максималды потенциалының арасындағы айырмашылықты жабу үшін қаражат іздеу, шығынды жабу және кәсіпорынның ішкі қоры үшін қажет және тәуекел - менеджер мәселесін береді.

Несиелік қор. Бүкіл шығынды жеке меншік қаражатымен жабу кәсіпорынға міндетті емес. Оның жартысын несиеге немесе несиелік қорларды пайаланумен істеуге болады.

Алайда қол жеткізе алатын несиелік қорларда шектілік бар. Және олардың бастысы өндірістік жұмыстың болашақ кірістің жүргізудің перспективасы болып табылады. Несиелік қорлардың қол жеткізушілігі шығын пайда болғаннан кейін кәсіпорынның қалдықты құнына көбінесе байланысты. Содықтан тәуекел – менеджерге шығын пайда болғанға дейін оларды жеңіп шығу жоспары болу керек, ол несиелік ұйымдарды кәсіпорынның кірісінің перспективасында сендіру үшін. Тәуекел – менеджер қажетті қорлар санасы, мерзім және оларды алу каналы туралы нақты түсінікті болған жөн.

Ескерген жөн, шығын пайда болғанға дейін кәсіпорынның несиелік қорларды қолдану олардан кейін алуды қиындатады.

Шығын пайда болғаннан кейінгі несиелік қорларды тартудың басқа шектілігі бағалы болуы мүмкін. Несиелік қорларды қолдану шығын пайда болғаннан кейінгі кезеңде кәсіпорынның қаржылық жағдайын әлсіздендіруі мүмкін, өйткені оған бір уақытта несие бойынша және пайызды төлеу және қарыздың өзін төлеуге тура келеді. Шығынды жабушы ретіндегі несиелік қорлар өндірістік жұмыстың нәтижелігін жоғарлатпайды және пайыздық төлемдермен байланысты қосымша шығындарды тартады. Ереже ретінде, осы мақсаттар үшін несиелік қорларды қолдану қолда бар қаржы мен қажетті қаражат жағдайының сомасын ұлғайтуда қажеттілігінің мерзімін білдіреді.

Бұл жағдай несиелік қорлардың тартымдылығын шығынды жабу үшін қаржы көзі ретінде төмендетіледі, бірақ шығынды әкелетін басқа тәсілдермен салыстыруы бойынша олардың артықшылығы шығарып тастамайды.

Өткен шығынның есебінде үшінші жаққа қарсы талап – арыз. Қажетті қорлар бөлшегі үшінші жаққа қарсы талап –арызды шығару жолының алынуы мүмкін. сонымен бірге берілген талап – арыздар

шығынның өзінің фактілерінен шығады. Бұл қорларды екі үлкен топқа бөлуге болады: талап – арыз, бөлінген соманың есебінде ұсынылған, заң бойынша міндеттелумен сәйкестігі үшінші жаққа жауапкершілігі мен келісім бойынша талап арызы бөлінген сома есебі тәуекелді беру. Бірінші топ әрмен қарай шарталған жауапкершілікке және абсалютті жауапкершілікке бөлінуі мүмкін, екінші топ – тәуекелді беру тәсілі, сақтандырудан жақсы.

Шығынды жабу үшін берілген қорлар қайнарын қолдау үшін үш лимитирлейтін факторлар бар:

- заң бойынша үшінші жақтың абсалютті жауапкершілігі болуы керек;
- үшінші жақ өзіне міндеттелген жауапкершілікті жабу үшін жеткілікті қаржысы болу керек;
- жауапкершілікті жабудаға қаржы есебі тез түсуі керек, яғни, сонда, кәсіпорын оларды керек етпейді.

Тәуекел – менеджер контрактке түсінік берушілікті өндіру мүмкін, екінші заң бойынша өзіне жүктелген жақтан жауапкершілікті жеңілдетете білуі керек. Тәуекел – менеджерге контрактіге осындай түсініктемені енгізу бұрын білікті заңгерлік кеңесті алған жөн, өйткені қарама – қарсы жақтың өзімен қабылданған ұозғалатын жауапкершіліктен тура байланысында қызмет үшін төлем мөлшері бар.

Тәуекелді беру туралы келісім. Контрагентке тәуекелді беру өтеді, гер жақтардың келісілген келісімшартында сол немесе басқа жағдайларда жақтардың жауапкершілікке қатысыты ережесі бар. Тәуекелді өзіне қабылдаған жақ, әдетте екінші рет жауапкершілікті сақтандыру келісімшартын жасап барып оны береді. Ендеше орындаудың болжалмаған шегі мен кешігуінен толық қорғалған келісімшартының түрлері жоқ.

Даулар рұқсатының тәртібі туралы келісінде тәуекел-менеджерге жасалған контрактің жеке тармағының енуінде келесі фактілерді қарастырған жөн:

- жасалған келісімді қолдануда келтірілген заңды тәсілдер;
- тәуекелді басқару мен шығынды жабуда жақтардың салыстырмалы қабілеттілігі,
- трансфер үшін төлейтін баға.

Бұл мәселелер тәуекелді беруде белгілі қиындықтарды құрады. Нақтырақ мәселелерді қарастырайық, олар тәуекелді басқаруда кәсіпкерде пайда болады:

- кәсіпкер алдында тұрған тәуекелдер белгісі. Нақты уақытта барлық жақтар, контракт жасағандар, көптеген тәуекелдер (және азаматтық жауапкершіліктің барлық тәуекелі) контрагент иығына

ұсынуға тырысады. Мұнан осындай контрактіде екі маңыздылықтың және қайшылығы жағайлардың кездесуі мүмкін. Тәуекел – менеджер берілген тәуекелдер кәсіпорын жұмысына қауіпті екеніне сеніп қана қоймай және келісімшарпен байланысты тәуекелге әсер ететін заңды аспектілерді шығарған жөн және ықтимал шығындарды жабу бойынша қаржылық ықтимал трансферлерге қатысты белгісіздікпен байланысты тәуекелді бағалау керек;

- тәуекелді беру – тәуекелді басқарудың міндетті емес ең қауіпсіз және ең нәтижелі тәсілі. Трансферлер шығынын жабу үшін жеткілікті қарадаты бола алмауы керек, ол әдетте шығын немесе тәуекелдің қсқаруы үшін ешқандай нәтижелі рычагтарының жоқтығы. Сақтандыру да осындай қатынаста жеткіліксіздік пен қауіптіліктен айырылмаған. Сонымен бірге тәуекел трансфері сияқты емес, трансферді аса ұқыпсыз ететін мәселелер боып табылады (бұл тым даулы мәселе), ал ол оны ынталандыратын аса қауіпті болуы мүмкін. Шығынды сақтап қалатын жақсы бағдарлама тәуекел –менеджер жағынан уақыттың үлкен шығыны мен күшін талап етеді, ал әр кезде және недәуір қосымша шығындарды талап етеді. Тәуекел – менеджер жағынан дәлелдеу қиын, ал жоғары басқарушы жағынан шығынды сақтап қалатын жақсы бағдарламасы туралы мазасызданады, басқа біреу өзіне шығынның жоқтығымен байланысты көрінентін шығындардың барлық түрін жабатын міндеттерді алады. Тәуекел –менеджер үнемі ескерген жөн, ол тәуекелді берудің шексіз айналысуы кәсіпкердің шығынды сақтап қалу мен тәуекелді басқару бағарламасының нәтижелігін төмедетеді;

- тәуекелді беру тәуекелді басқарудың бағдарламасының орындалуының қамтамасыз ету процесін қиындатуы мүмкін. Басқа мәселелермен салыстырғанда, талқыланған, әкімшілік қиындықтар тәуекел трансферімен байланысты екінші дәрежесі болып табылады.

Бірінші мұндай мәселе келісімшарт жасау бойынша басқарма мен жұмыс координацияда заңды және кәсіпорынның басқа бөлімшелерінің арасындағы өзара әрекетінің жеткіліктілікті қамтамасыз етуі болып табылады.

Екінші әкімшілік мәселесі беріктілікке жеткізу мақсатымен контрагенттің тексерілуі болып табылады., ол қабылданған келісімшарт тың орындалуының қаржылық кепілдігімен қамтамасыз етуі мүмкін. Тәуекел – менеджер жауапкершіліктің сақтандырылуы туралы берілген кепілдік немесе келісімшарт алынғанына куәландырадырылуы керек. Кепілдік пен сенімділікті алу үшін принципті жүктеуші міндетін және сақтандыру полюстері болып табылады, ол сенімділікпен қамтамасыз етеді, компания жүктеушісі немесе сақтандыру компаниясы қорларға потенциалды шығындарды жабу үшін трансфер қоларына толықтыруды

жеткіліктілігіне ие.

Тәуекел – менеджердің берілген мәселесіне рұқсат беруде беріктілікті алады, ол келісімшарт компания үмітімен жасалған жақсы іскер атағы бар және келісімшарт қаржылық шығынды максималды толық жабылуын қамтамасыз етеді, егер осындайлар пайда болса.

Мұнда қарастырылатын әкімшілік мәселелер шығындар пайда болғаннан кейін тәуекел- менеджерінің алдынан тұрады. Тәуекел – менеджеріне шығын пайда болғаннан кейін контрагентке қарсы шыққан талап бойынша барлық қажетті қадамдар қабылдауға тура келеді. Және кейбір жағдайларда шығарылған талапқа қанағаттану үшін трансферге қысым көтеру қажет болуы мүмкін.

Тәуекел берудің идеалды шарттары.

- келісімшарттар жақтарының арасындағы тәуекелдердің бөлінуі анық және екі мәнді болу керек;

- трансферлер өзіне қабылданған қаржылық міндеттердің ықтималдылығы мен тез орындау тілегі болу керек;

- әрбір трансферлі тәуекелдің қысқаруы мен бақылауы үшін недәуір өкілеттілігіне ие болу керек және аса жақсы түрде бұл беру туралы шешім нәтижелік критеріінің қабылданған жөн (қымбатты емес немесе аса кірісті әдісі ретінде) тәуекелдің сенімді әдістерін алып жүруі бойынша ұқсастықтармен салыстыруда;

- тәуекел келісімшарттың әрбір жағы үшін бірдей тартымды баға бойынша берілуі керек.

Тәуекелді берудің барлық түрінен сақтандыру идеялды талаптарға аса жақын жауап береді. Ереже ретінде, шығынды жабу үшін қорлар сақтандыру ұйымынан басқа қайнарынан бизнестің өзінің ішіндегі қорлардан жылдам алынады. Сақтандыру мәнді шегінің бірі қаржылық шығынның тәуекелді басқарудың әдісі етінде баға болып табылады, кейде сыйақы, тәуекелді өзіне қабылдауда сақтандырушының сұранымы берілген тәуекел ойлы деп пайымдайтын потенциалды сақтандырушы сол бағаны асырады. Сатандырудың қолданудың басқа шегі оның қолайлығында болып табылады. Кейбір тәуекелдер сақтандырушы қабылданбайды. Сақтандырудың бағасы мен қолайлығы тура өзара байланысты: сақтандырушы тәуекелді өзіне тәуекелдің қанша тұрақтылығын бағалай алатын мүмкіндік болғанда қабыдай алады.

Кәсіпорынның сақтандыруының мақсаты қаржылық шығынынан қорғануда қолайсыз жағдайлардың келуінің салдары болып табылады.

Өнеркәсіптік кәсіпорынның сақтандыруының келісімшартын жасауға дейін келесі жағдайларға көңіл бөлген маңызды.

Сақтандыруды кең түрде қолдану. Өз - өзін сақтандырудың белгілі

деңгейі бұл – кепілдік, кәсіпорын тәуекелдің төмендеуі бойынша техникалық және ұйымдастырушылық іс – шараларды жүргізеді, ол сақтандыру сыйақыларының төмендеуінен әкеледі. Сақтандыру бойынша іс - шаралар үлгісіне күтпеген шығындарды жабу үшін сақтандыру қорларының құрылуына қымет етеді, олар мүліктік сақтандырудың түрлі түрлері сияқты кәсіпорынның көбінде құрылады.

Осы уақытта тәуекелдердің сақтандырудың ықтималдылығының дамуына қосымша қаржылық тәуекелдердің мүмкіндіктерін пайдалана отырып ерекше көңіл бөлген жөн.

Кәдімгі мүліктік тәуекелдердің сақтандыруның кеңеюімен сақтандыру қажеттілігі «қосымша тәуекел» деп аталатын «сақтандырушы қызығушылығы» пайда болады, яғни, соқтығыстық сипатты тәуекелдер (сақтандыру жағдайларының келуінде қосымша қаржылық шығындардың пайда болуы). Төменде баяндалған сақтандырудың әдістері Қазақстанда іс жүзінде қолданылмайды және сақтандыру нарығының бұл секторын бірінші меңгерген сақтандыру компаниялары ірі сақтандыру портфельдерін қалыптастыра алады.

Қаржылық шығынның қосымша тәуекелдерін сақтандырудың аса қызықты түрлері, Д. Хэмптоном мен Л.И. Рейтман атты авторлармен сипатталған мәнділік пен әдістемесі келесілер болып табылады.:

- қолайсыз кірстерді шығындарын сақтандыру. Қолайсыз табыс немесе кірістерден шығындарды сақтандыруда шығындардың келу ықтималдылығын қаржылық тәуекелдерге жатады. Бұл кәсіпорынның кәдімгі мүліктік шығындардан басқасына байланысты кәсіпорын жұмысының сипатына байланысты өндірістік сауда процесінің уақытша тоқтауынан немесе қызмет көрсету процесінен қолайсыз (кіріс) түрінде қосымша шығындарды алады. Өндірістік жұмыстың сипатына байлаысты сонымен қатар кәсіпорынның сақтандыру жағдайының келуінде жиі кейбір шығындар түрлерін алып жүруін жалғастырады. Олардың шығындарынан» қосымша (немесе төтенше) шығындар» деп аталатын сақтандырумен қауіпсіздендіруге болады;

- жеңілдіктің табыс (кіріс) шығынын сақтандыру. Қосымша тәуекелдердің сақтандырылуының барлық түрлері өндірістік процестің тоқталуының барлық түрлері өндірістік процестің тоқтатылуымен немесе қандай бір қызмет көрсету процесімен байланысты, ол өз кезегінде келесі факторлармен байланысуы мүмкін: апаттар, қолайсыз ауа райы, техникалық - факторлар, коммерциялық факторлар, қоғамдық – саяси факторлар. Әрбір кәсіпорын бойынша жеңілденген табыс шығындарын сақтандыру келісімшартының бүкіл нұсқалары бойынша тарифтік ставкаілері қатаң жеке дифференциалануы дұрыс.

Сақтандырушы зақымдалған мүлікті өткізілімін жасап немесе

жұмыскерлерді басқа жұмыс орындарына жіберіп табысты етіп белгілетіп және шығарылуын алуы мүмкін. Шығын жеке есептеледі.

Бұл сақтандырудың түрі ұйымның сақтандыру ісінің белгілі жағдайларын талап етеді;

- қосымша шығындардың сақтандырылуы. Қосымша (төтенше) шығындарды сақтандыру жеңілдіктен кірісті жоғалту сақтандыруына қосымша ретінде және сақтандырудың өз бетінше түрін қарастыруға болады.

Осындай сақтандырудың мақсаты сақтандыру жағдайы мен оның қалыпты әрекетінің жалғасы үшін қажеттілігінде кәсіпорында пайда болатын қосымша шығындарды қалыпқа келтіру болып табылады. Егер қосымша шығындар жоқ болса, онда сақтандыру компаниялары ешқандай жауапкершілікті алып жүрмейді;

- қосымша шығындарды сақтандырудың басқа түрлері. Кәсіпорындар шығындарының бөлігін құрайтын жалға төлемдер табысты жоғалтудан сақтандыру келісімшарты бойынша немесе қосымша шығындардың сақтандырылуынан қайтарылуы мүмкін.

Жалға төлемінің құнын сақтандыру орнның жалға берілмеуіне қарамастан жалғастырылатын ағамды шығындардың қайтарылын болжайды. Көшіп – қону нәтижесінде пайда болатын қосымша шығындар қайтарылмайды.

Қосымша тәуекелдердің сақтандырылуының басқа тобы өзіне сақтандырудың өліп қалған «мүмліктің қайта қалыптасуы үшін қажетті, тура уақытпен байланысты емес шығын мөлшерінің мынадай түрлерін еңгізеді.

Оларға мысалы, нарықтың конъюктурасының өзгеруінің нәтижесінде табысты жоғалтудан және уақытша кірістен сақтандыру жатады.

Мысалы, сақтандыру объектісімен уақытша табыстың сақтандырылуында табысты сақтандырылушы егер, тәуекелді сақтандыру келісімшартында ескерту пайда болмаған жағдайында алушы еді.

Тәуекелді басқарудың принциптері, шығынды жабу үшін қорлар қайнары мұнда қарастырылған. Алайда жоғарыда келтірілген ережелермен басқаруда тәуекел – менеджер өз жұмысында жетістігіне тырысу керек, өзінің мақсатын анық беру қажет.

Тәуекел – менеджер жұмысының мақсатты аса экономикалық түрінде шығындардың қатыстық нәтижелігінен бизенесті сақандыру болып табылады. Тәуекелді басқарудың барлық принциптерін сақтау қайта қалыптасқан мақсаттарын жетілдіру мақсатымен бірқатар шекті беретін ескерген жөн.

Бірінші шек, динамикалық тәуекелдер нәтижесінде үлкен шамалы потенциалды шығындар құтыла алмайтын болып табылатыны болады. Жаңа еңгізу, саяси өзгерістер және экономикалық тұрақсыздық шығындардың осындай шамаларын кәсіпорынның мәнді санына күшсіздігін шығаруға жай шақыруы мүмкін, статистикалық тәуекелдер нәтижесі болып табылатын кейбір үлкен шығындардан сонымен бірге құтылу мүмкін емес.

Үлкен шығындарға тек кәсіпорындар активтері ғана емес және оның кірістері де ұшырауы мүмкін. Мысал, ауа райының күтпеген маусымсыз өзгерістері жұмыс көптеген түрінде кірістердің байыпты шығынын шақыру мүмкін. Бұл шығындар шығарылып тасталуы немесе сақтандырылуы екі талай болуы.

Үлкен қаржылық шығындар жауапкершілікпен байланысты тәуекелдері әкелуі мүмкін. Тәуекелдердің берілген категориялары үшін жақсы нәтиже олардың шығынынан құтылумен жеңуін береді, бірақ олар да істелмеген. Үшінші жақтың құқығын бұзу міндетті емес сипатын ниетсіз алып жүру мүмкін. Тәуекелді басқарудың мақсаттарының бірі шығындардан құтылу болып табылатынын белгілеу деген, бұл орындалмайтынын меңгеру мақсатын қою сөз.

Үлкен шығындардан құтылу принциптері мен олардың мүмкіндік есебінің принциптерінің пайда болуы арасында тағы бір жанжал пайда болуы мүмкін. Жауапкершіліктің сақтандырылуы мысалында берілген шекті факторды қарастырайық.

Жауапкершіліктің сақтандырылуының шегін құру әдетте тәуекел – менеджер үшін маңызды мәселені береді. Ереже ретінде, жауапкершіліктің сақтандырылуы бойына сақтандыру сомасын құруда кісіпорын өткен тәжірибесімен, өзінің сияқты, өз саласындағы кәсіпорынмен басқарылады. Алайда басқармада болашақта берілетін сома жоғарлатылмайды деген өнімділіктің болуы мүмкін емес. Экономиканың түрлі салаларындағы инновация үнемі талаптар шығару үшін жаңа және аса кең мүмкіндіктерді береді. Бірақ олардың ықтимал «қосымша шығындарынан» сақтандыру қорғанысына төлем күткен пайданы асыруы мүмкін. Осындай түрде, егер сақтандырушы «мүмкіндіктерді бағаласа» (яғни, тәуекелдің тұратынынан көп төлемесе), онда ол кейбір үлкен шығындардың пайда болу ықтималдылықтарын қалдырады.

Үшінші принципке қатысты шағын үшін үлкен тәуекел етпеу оның рөлі тіптен өз бетінше екі ұшты. «Шығын» және «үлкен» түсінігінен тыс қатысты. Сақтандыру жарнасы сақтандару сомасында жүз мың теңгеде бірнеше миллионда үлкен үшін тәуекел шағын. Алайда егер біз жарнаны бірнеше жылға сомаласак (әсіресе, егер, сақтандыру

жағдайы әлі келмегенде), онда сақтандыру сомасына жақын соманы аламыз. Мәселеге осылай қараса сақатандыру бұл –шағы үшін үлкен тәуекел етеміз деуге болады.

Тәуекелді басқару саясатының нәтижелігінің шамасындағы қиындықтар тіптен шығындар мен кірістер белгілі болса пайда болады. Негізінен бұл тәуекелді қабылдаудың субъективтілігімен байланысты. Адам тәуекелінің сол бір қайталанатын жағдайы арандатушылық бейімділіктермен рахат таба алады, яғни, өзі үшін қосымша пайданы шығарып алу, ал басқа адам (және адамдардың көбісі) – қаржылық басқарудың қабылдаудың жүйелігі мен әдістерін тәуекелдер минимизациясының әдістеріне жатқызуға болады:

- тәуекелден құтылу. Бұл тәуекелдің нейтрализациясының бағыты аса радикалды болып табылады және оны тым таңдаулы қолдауының тәжірибесі. Ол ішкі шаралардың сипатының өңдеуімен қорытындыланады, тәуекелдің нақты түрін толық шығарып тастайды. Осындай шаралардың негізгілерінің санына жататындар:

- тәуекел деңгейінің операциясының іске асырылуынан бас тарту, төтенше жоғарылығы бойынша. Осындай шаралардың жоғары нәтижелігіне қарамастан оның қолданылуы шектеулі сипатын алып жүреді, өйткені көптеген қаржылық операция кәсіпорын негізгі өндірістік коммерциялық жұмысының жүзеге асырылуымен байланысты, оның таза табысының қалыптасуы мен кірістің тұрақты түсінігімен қамтамасыз етеді;

- заемды капиталдың жоғары көлемінде пайдаланушылықтан бас тарту. Көптеген кәсіпорындар өздерін несиелік қорларда шектейді. Шаруашылық айналымда заемды қаражат жағдайларының еншісінің төмендеуі кәсіпорынның аса мәнді қаржылық тәуекелдер – қаржылық тұрақтылығының шығындарынан құтылуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге тәуекелдің мұндай құтылуы өзімен бірге қаржылық левирдж нәтижесінің төмендеуін әкеледі, яғни, капитал салымға таза табыстың қосымша сомасын алуға ықтимал.

Яғни, болжалатын ықтималдылық шешімді қабылдау үшін қаржылық шығындардың тәуекелді басқарудың әрбір әдісімен байланысты қаржылық сомасын белгілеуде қолданылады, әдістердің қайсысы мүмкіншіліктер бағасыныңның принципінің көзқарасымен оңтайлы болып табылады.

Үлкен шығындардың рөлі. Үлкендер астарынан шығындарды күдіктендіреміз, олар қаржылық қарым – қатынастағы бұзу болып табылады. Үлкен қаржылық шығындар өндірістік кәсіпорынның жұмысын нәтижелігін төмендетеді және әдетте өзімен бірге үлкен қосымша шығындар санын тартады: табыс шығыны, кәсіпорынның

іскерлік атағын, контракті құқық, несиеқабілеттілік және т.б.

Шығындардың аса мәнді потенциалы енді өзімен өзі сақтандыру жарнасының мөлшерінен тәуелсіз сақтандыруды тартымды етеді. Яғни, үлкен шығындарды пайда болу перспективасында олармен байланысты тәуекелдерді беру аса табысты әдісі болады.

Әдетте үлкен шығындардан құтылудың ережесі толықтай «мүмкіншілікті бағала» принципімен үйлеседі, алайда бірқатары кедеседі.

Тәуекелді басқарудың мақсаты басқарудың кез келген салалары сияқты фирма жұмысының нәтижелігінің максимизациясы болып табылады. Алайда, берілген мақсаттың кең, табыстар мен шығындарды нақтырақ белгілеу үшін нәтижелік бағасына қосылады. Жекешелікте, осындай көрсеткіштегі мүмкін емес қатаң математикалық баға психологиялық ыңғайсыздық сияқты тәуекелді алып жүрумен байланысты. Мәселені, сол сияқты сол қатыстық белгісіздігі қандай табыстар мен шығындар өткізілімді болады дегені ұсынылады. Тәуекел –менеджердің шешімді жиі адекватты емес ақпараттар және сарапшылық бағалар негізінде қабылауға тура келеді. Басқарушылық мәселелерін рұқсат беру үшін аса мәнділігінде жағдайда талдауда техниканы алады, ыңғайсыздықты, тәуекелді қабылдаумен байланысты қабылдаумен байланысты қосымша шығындарды алып жүреді. Алдымен тәуекел –менеджермен табыстың қаржылық бөлігі қарастырылады және оны өлшеуде маңызды детальдерді өткізіп алуға болады.

«Мүмкіншілікті бағала» принципі. Басқарудың берілген принципі шаруашылық тәуекелімен іргетасты болып табылады және бізге оның нақтырақ қарастыру маңызды.

Тәуекелді басқару әдісінің таза бағасы болжалған кірістің азаюы жолымен белгіленеді, берілген әдіспен байланысты болжалатын шығындарға оның іске асуы байланысты. Кірістер мен шығындар болжалатын және қосымша бөлімдерден тұрады. Қосымша бөлімдер шығындар пайда болған жағдайда ғана пайда болады, болжалған бөлім шығындардан тыс байланыста болады.

Қосымша белгісіз кірістер мен шығындардың қаржылай мәнділігінде белгілеу екі бағаны талап етеді, қаржылық қолар сомасы, ол шығындар немесе бұзушылықтар орынға ие болуы ықтималдылығы мен шығындар пайда болады. Осы қосымша кірістер мен шығындардың бағалық шамасы бір бағасына көбейтудің әрбір жағдайында белгіленеді.

- төмен ликвидті түрдегі өңделген активтердің шамадан тыс қодануда құтылу. Көптеген кәсіпорындар өндірісте өнімнің төмен бағасы мен өтім көлемінің ұлғаюын есептеп, арзан материалды

пайдалануды қалайды. Активтердің ликвидінің деңгейінің жетілуі болашақ кезеңде кәсіпорынның төлемқабілетсіздігіктен тәуекелдің құтылуына рұқсат береді. Алайда тәуекелдің мұндай құтылуы кәсіпорынды шикізат сақтандырылған қорларының мөлшерінің дайын өнімдердің материалының төмендеуіне операциялық процестерінің қалпының бұзылуымен байланысты жиі жаңа тәуекелдерді тудыратын және несиеде өнім сатылуының көлемін кеңейтуімен қосымша табыстардан құр қалдырады;

- қысқамерзімді қаржылық салымдарда еркін қаржылық активтерді уақытша қолданудан бастару. Мұндай қарым – қатынас кәсіпорын мөлшері бойынша орташада төлемдік дағдарыс басымдырақ уақыттан сақталынған. Бұл шара депозиттік және пайыздық тәуекелден құтылуға мүмкіндік береді, алайда инфляциялық тәуекелді тудырады, сонымен қатар пайданы жіберіп алуға әкеледі. Бұл және басқа тәуекелден құтылу түрлері кәсіпорынды таза табыстық қалыптасудың қосымша көзінен айырады, ал оның экономикалық дамуының қарқынына және меншік капиталының нәтижелі пайдалануына сәйкес теріс әсер етеді.

Сондықтан тәуекелдің бейтарапсыздығының ішкі механизмдерінің жүйесінде олардың құтылуы келесі негізгі шарттарда аса салмақталған болып жүзеге асырылуы керек:

- егер құтылу тәуекелдің бір түрінен тәуекелдің басқаға жоғарылығының пайда болуын немесе бір мәнде деңгейін тарталаса;

- егер тәуекел деңгейі табыстың қаржылық операциясының «табыстық – тәуекел» шкаласы бойынша деңгейімен сәйкес болмаса;

- егер қаржылық шығындар тәуекелдің берілген түрі бойынша кәсіпорынның т.б. меншік қаржы жағдйның есебінде олардың қайтарып алу ықтималдылығын жоғалатады;

- тәуекелдің лимитирлеген концентрациясы бұл – лимиттің құрылуы, яғни, шығындардың, сатылымдардың несиелердің және т.б. шектеулі сомасы. Лимитирлеу тәуекел дәрежесінің төмендеуінің банктерде, овердрафтқа келісімшарт жасауда және т.б. субъектілердің шаруашылық жүргізуінде ол тауарды несиеге сатуда, заемдерді ұсынуда, капитал және т.б. соманы белгілеуде қолданылады.

Тәуекелдердің контрациясын лимитирлеу механизмі әдетте жіберілген деңгейі шегінен шыққан олардың сол түрлерінде, операция бойынша дағдарыстық немесе апаттық тәуекелдер аймағында жүзеге асырылатынында қолданылады. Мұндай лимитирлеу кәсіпорынға қаржылық қорлардың сәйкес ішкі тұтыну нормативтерінің құрылу жолымен өткізіледі.

Қаржылық шығындарды тәуекелдерінің концентрациясын

лимитирлеуін қамтамасыз етуінің нормативтер жүйесіне енгізуге болатындар:

- кәсіпорынның шаруашылық жұмысында заемдың қаржылардың шектеулі мөлшері (үлесті салмағы);

- жоғары тарату түрінде активтерді минималды мөлшері (үлесті салмағы). Көптеген кәсіпорында ағымды есеп айырысуда минималды төлемқабілеттілігін қамтамасыз ететінін қалайды;

- сатып алушыға ұсынылған тауарлы (коммерциялық) немесе тұтынушылық несиенің максималды мөлшері, яғни, консигнационды негізінде минималды сияқты, максималды сатып алу партиясында белгіленеді;

- бір банкте орналасқан депозиттік салымның максималды мөлшері;

- дебиторлық қарызда қаржының ауытқуының максималды кезеңі. Бұл өнім үшін есеп айырысуының ақырғы күні келісімшартта белгілену жолымен жетіледі.

- диверсификация. Диверсификация - өзара бір – бірімен байланыспаған салмының түрлі объектілерінің арасында капиталдың бөліну процесін ұсынады. Диверсификация – аса тәуекел дәрежесінің төмендеуінің негізгі және азырақ шығын сыйымдылығы әдісімен қатыстылығы.

Диверсификацияның негізгі түрі ретінде оның келесі түрлері қолданылады:

- әрекет түрлерінің диверсификациясы - өнімнің кең ассортиментінің өндірісінен, түрлі қажылық операциялар – қысқа мерзімді қаржылық салымдардан, несиелік портфельдің қалыптасуынан, шынайы инвестицияның және т.б. жүзеге асырылынан табысты алудың баламалы мүмкіндігін қолдануын қарастырады.

- кәсіпорынның валюталық портфелінің диверсификациясы – валютаның бірнеше түріндегі сыртқы экономикалық операцияның жүргізу үшін таңдауы қарастырылады;

- депозиттік портфелінің диверсификациясы – бірнеше банктерді ірі салаларды уақытша еркін қаржылық жағдайын сақтауда орын қарастырады.

- несиелік портфельдің диверсификациясы – оның несиелік тәуекелін азайтуға бағыталғанын және кәсіпорын өнімін сатып алушылардың әр алуан түрлісін қарастырыды;

- шынайы инвестірлеу бағдарламасының диверсификациясы- бағдарлама бойынша жалпы инвестициялық тәуекелдің төмендететін баламалық салалық және аймақтық бағыттылығымен байланысты түрлі инвестірлеудің инвестициондық жобаларының бағдарламасында енуін

қарстырады.

Көптенген кәсіпорындар өнiмiнiң белгiлi түрiне сұранымның түсуiмен байланысты қаржылық шығындардың төмендеуi үшiн диверсификация шеңберiнде өнiмiнiң түрлi түрiн меңгередi және шығарады, немесе онымен қатар негiзгi жұмыс түрiмен көмектесуi және сәйкес жұмыстың орындалуын жүзеге асырады.

Диверсификация механизiмiн тұтастай сипаттауды ескерген жөн, ол жеке тәуекелдердiң негативтi салдарының төмендеуiне таңдаулы әсер етедi. Жүйенi емес топтың тәуекелдерi нейтрализациясында сөзсiз нәтижесiн қамтамасыз етуде ол жүйелi тәуекелдер бөлiгiн басатын нейтрализацияда нәтиже бермейдi, олар экономиканың жалпы жағдайына шартталған және мынадай факторлармен байланысты : соғыс, инфляция, салық салымның жаһандық өзгеруi.

Қаржы саясатының және т.с. өзгеруi. Сондықтан бұл механизмдi қолдану кәсіпорынға шектеулi сипатын бередi; тәуекелдердiң бөлiнiсi. Бұл бағыттағы тәуекелдердiң қаржылық шығындар минимизациясының механизmi жеке перация бойынша трансфертте (беруде) бөлшегiнде негiзделген. Сонымен бiрге шаруашыл серiктестерге кәсіпорын тәуекелдiң оларды негативтi салдарының нейтрлизациясының үлкен мүмкiндiгi бар және iшкi сақандыру қорғауының аса нәтижелi әдiсi оныққан сол бөлiгiн бередi.

Кәсіпорында кең таралуын келесi тәуекелдердегi негiзгi бағыттағы бөлiнiсi алды:

- инвестициялық жобаның қатысушылары арасында тәуекелдiң бөлiнiсi. Мұндай бөлiнiс процесiнде кәсіпорын ұдайышыларға тәуекелдер трансфертiн құрылыс – монтаждық жұмыстың күнтiзбелiк жоспары жағдайында, осы жұмыс сапасының төмендiгi, оларға берiлген құрылыс материалдарының және кейбiр басқаларының жоғалуында жүзеге асыра алады. Кәсіпорын үшiн мұндай тәуекелдер жүзеге асырылатын олардың нейтрлизациясы ұдайышылар есебiнде жұмысты қайта iстеуiнен, тұрақсыз сомасын және айыппұлды төле және шығарылған шығынды қайтарып алудың басқа түрлерiмен қорытындыланады;

- кәсіпорындар және шикiзат пен материал жеткiзушi арасындағы тәуекелдiң бөлiнiсi. Мұндай бөлiнiстiң сабағы бәрiнен бұрын мүлiк (активтер) шығынымен (дұға) байланысты қаржылық шығындар оларды транспортирлеу процесiнмен тиеп –түсiру жұмыстарының жүзеге асырылуы;

- Лизингтiк операцияға қатысушылар арасында тәуекелдiң бөлiнiсi. Солай кәсіпорынның оперативтi лизингiнде жалға алушыға қолданылатын активтiң моральдi орналасу тәуекелiн, техникалық

өндіруде шығындар тәуекелін береді;

- өз - өзін сақтандыру (ішкі сақтандыру). Тәуекелдер минимизациясының бұл бағытталған механизмі қаржылық қорлар бөлігінде кәсіпорынның резервирленуіне негізделген, сол қаржылық операциялар бойынша негативтік қаржылық салдары жеңіл шығуына рұқсат беруші мұндай тәуекелдер контрагенттер жұмысымен байланысты емес.

Тәуекелдер нейтрализациясының бұл бағытының негізгі түрлері:

- кәсіпорынның резервтік (сақтандыру) қорының қалыптасуы. Ол кәсіпорынның заң талаптары мен жарғысына сәйкес құрылады;

- мақсаттық резервтік қорлардың қалыптасуы. Мұндай қалыптасудың мысалы болып қызмет ете алатындар: жөндеу қоры, үмітсіз дебиторлық қарыздарды жабу қоры және т.с. кәсіпорынның айналымдық активтерінің жеке элементтері бойынша материалдық және қаржылық қорларының сақтандыру қорларының жүйесін қалыптастыру. Айналымдық активтердің жеке элементтері бойынша сақтандыру қорларының тұтыну мөлшері (шикізат, материалдар, дайын өнім, қаржы жағдайы оларды қалыпқа келтіру процесінде құрылады.

Мұдай қорлардың қалыптасу көзі кәсіпорынның бөлінбеген табысы болып табылады. Әрбір кәсіпорын сол немесе басқа көлемде тәуекелдердің минимизациясының берілген әдісін қолданады. Қаржылық жарна есебіндегі сақтандыру келісімін жүзеге асыруда мақсаттық сақтандыру қолы қалыптасды, ол шығынды қайтарып алу және қалыптастыру сомасын төлеу үшін қолданылады.

Сақтандыру мәнділігі кәсіпорында өндірістік қаржылық жұмыста құтылу үшін өз табыстарынан бас тартуға дайын, яғни тәуекелдің дәрежесінің төмендеуіне нөлге дейін төлеуге дайын.

Тәуекелдерді сақтандыру жүйесінде мүлктік сақтандыру мен жауапкершілікпен сақтандырылуы таратылған. Аса жиі мүлік жою немесе зақымдану жағдайында сақтандырылады, нәтижесінде апаттар, сәтсіз жағдайлар, өрт және т.б. жауапкершіліктің сақтандырылуы үшінші жаққа шығынды қайтарып алуын әрекет ету нәтижесінде мүлктік тиген немесе әрекетсіздікті болжайды.

Жиі несиелік жаппағаны үшін жауапкершілік сақтандырылады:

- тәуекел дәрежесінің минимизациясының басқа әдістеріне мүмкін келесілер жатады;

- тәуекел үшін қаржылық операцияның қосымша деңгейінің сыйақысы бойынша контрагенттен қажеттілігінің қамтамасыздығы;

- контрагенттерден белгілі кепілдік алуы;

- контрагенттермен контрактідегі форс - мажорлық жағдайлар тізімінің қысқаруы;

- қарастырылатын айыппұл санкция жүйесі есебінде тәуекел

бойынша ықтимал қаржылық шығындар өтемдермен қамтамасыздығы.

Кезекті саты алу – сату келісімінде, валюталық операцияда несиелеу немесе инвестірлеуде, шығындарды қалыптастыру мен қаржыландыруда, есеп беруді іске асруда және т.б. қаржылық шығындарды минималды қысқартудың немен қалай құтылу сұрағы, үнемі қаржы менеджерлерінің ойын алады. Кәсіпорынның қаржылы – шаруашылық жұмысы бәсекелестік ортада дәрежесімен ұштасады. Алайша ол үшін кәсіпорынның нарықта өмір сүре алуын ғана емес, өз позициясын бекіту және максималды табыс алуын, кәсіпорын басшылығы өз уақытында тәуекелді шығаруын және бағалауын білу керк, сонымен қатар олардың минимизациясы бойынша нәтижелі басқарушылық шешімді қабылдай алуы қажет. Сондықтан кәсіпорын үшін қазірде өзекті мәселе тәуекелді басқарудың адекваттық жүйесін ұйымдастыру.

Тәуекел –менеджер терминдерінде бизнес тәуекелдің табыс үшін түрінде адекватты марапаттау үшін танымдық қабылдауы екен деп айтуға болады. Әрбір ұйым өз мақсатына жету үшін өзіне тәуекелді қабылдауға тиісті және тәуекел – менеджмент тәуекел таңдауын оптимизациялауға болады.

Тәуекел –менеджмент шетелдерде баяғыдан қазіргі замаңғы басқарудың әрекетті құралы деп мойындалған. Тәуекел – менеджменттің құрылуы мен даму Батыста Қазақстандықтан тез ерекше жағдайда өтеді: қаржылық нарықтық ақпараттық қанықтығы, формализмденген процедура және басқару техникасының өтемі, қазіргі замаңғы ақпараттық технологиялардың қолданылуы.

Қазақстанда тәуекелді басқарудың тәжірибесі кәсіпорындарда кең таратылымды ала алмаған. Бірақ мағыналығы, кез келген тұрақты дамуына таласатын кәсіпорын өз арсеналында тәуекелді басқарудың жүйесіне ие болу керек. Кәсіпорында тәуекелді басқарудың жүйесін құру жоғарғы кәсіпорындардың басшылығымен тәуекелдердің болуы мен олардың рационалды қабылдауының қажеттілігін сезінуінсіз мүмкін емес.

15.4 Қаржылық тәуекелдерді бейтараптандыру механизмдері және олардың тиімділігі

Кәсіпорынның қаржылық тәуекелдерін басқару әдістерінің жүйесінде негізгі рөл оларды бейтараптандырудың ішкі механизмдерінде.

Қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың ішкі механизмдері кәсіпорын тарапынан өткізілетін тәуекелдердің жағымсыз зардаптарын минимализациялау әдістерінің жүйесі ретінде қарастырылады.

Қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың ішкі механизмдердің қолданудың артықшылығы – басқа шаруашылық субъектілерінен тәуелсіз жоғары дәрежелі баламалы басқару шешімдерін қабылдау мүмкіндігінде. Бұлар кәсіпорынның нақты қаржылық әрекетінің талаптарынан және оның қаржылық мүмкіндіктерінен туындайды, жағымсыз зардаптарды бейтараптандыру кезінде ішкі факторлардың оларға қалайша әсер ететіндігін көруге мүмкіндік береді. Қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың ішкі механизмдері жүйесі келесі әдістерді қолдануды ұсынады:

1. Тәуекелден жалтару. Қаржылық тәуекелдерді бейтараптандырудың аса радикалды бағыты болып саналады. Бұл қаржылық тәуекелдің нақты түрі пайда болмас үшін ішкі шараларды дайындаумен сипатталады. Осы шаралардың негізгілеріне келесілер жатқызылады:

- тәуекел деңгейі шамадан тыс жоғары болып табылатын қаржылық операциялардан бас тарту. Бұл шараның жоғарғы тиімділігіне қарамастан, оны қолдану өте шектеулі болып табылады. Себебі қаржылық операциялардың көбі кәсіпорынның негізгі өндірістік-коммерциялық әрекетін жүзеге асырумен байланысты болатындықтан, тұрақты түрде табыс түсіру мен пайданың қалыптасуына әсер етеді;

- қарыз капиталының жоғары көлемін қолданудан бас тарту. Шаруашылық айналымдағы қарыз қаражаттарын қысқарту негізгі қаржылық тәуекел – кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығынан айырылу қаупін алдын алуға мүмкіндік береді. Сонымен қоса, осы әдіс арқылы тәуекелді алдын алу қаржылық леверидж эффектінің төмендеуіне алып келеді, яғни салынған капитал бойынша қосымша пайда табу мүмкіндігі туады;

- ликвидтілігі төмен айналымдағы активтерді шамадан тыс қолданудан бас тарту. Активтердің өтімділігін жоғарылату болашақтағы кәсіпорынның төлемқабілетсіз болып қалу қаупін алдын алуға мүмкіндік береді. Бірақ осы әдіс өндіріс көлемінің жоғарылуынан кредитке сатылған өнімдерден қосымша пайда табу мүмкіндігінен кәсіпорынды айырады және шикізаттың сақтанған қорлары, материалдар, дайын өнімдер көлемінің төмендеуіне байланысты жаңа тәуекелдердің пайда болуына себепші болуы мүмкін;

- қысқа мерзімді қаржылық салымдарда уақытша бос қаражаттарды қолданудан бас тарту. Бұл шара депозиттік және пайыздық тәуекелден құтылуға мүмкіндік бере тұра, инфляциялық және жоғалтылған пайда тәуекелдердің пайда болуына әкеліп соғуы мүмкін.

Жоғарыда аталған және қаржылық тәуекелден жалтарудың басқа да түрлері жеке түрлерді алдын алуда өзінің радикалдылығына қарамастан, кәсіпорынды қосымша пайда табу мүмкіндігінен айырады, сәйкесінше оның экономикалық дамуы мен меншікті капиталын пайдалану тиімділігіне жағымсыз әсер беріп отыр. Сондықтан тәуекелдерді бейтараптандырудың ішкі механизмдері кезінде тәуекелдерден жалтару төмендегідей негізгі талаптарды ескере отырып жүзеге асқандығы жөн:

- егер осы қаржылық тәуекелден бас тарту одан зардабы жоғары болатын тәуекелдің туындауына негіз болмаса;

- егер қаржылық операциядан келетін табыс тәуекел деңгейімен сәйкес болмаса «табыс-тәуекел» шкаласы бойынша;

- егер бұл тәуекел бойынша қаржылық жоғалтулар кәсіпорынның меншікті қаражаты есебінен қайта өтелуінен жоғары болса;

- егер тәуекелдің белгілі бір тобы үшін атқаратын операциядан болатын табыс аса жоғары болмаса, яғни жағымды ақша ағынының ішінде аса үлкен орын алмаса;

- егер кәсіпорынның қаржылық әрекетіне сәйкес келмейтін қаржылық операциялары инновациялық сипатқа ие болса және қаржылық тәуекелдер деңгейін анықтау және осыған қатысты басқару шешімдерінің қабылдау бойынша ақпараттық қордың болмауы.

2. Тәуекелдің шоғырлануын шектеу. Тәуекелдердің шоғырлануын шектеу механизмі олардың белгіленген деңгейінен шығып кеткен түрлері бойынша, яғни критикалық немесе апатты тәуекелдер аясында жүзеге асырылатын қаржылық операцияларға қолданады. Бұндай шектеу кәсіпорынның қаржылық саясатын қалыптастыру барысында белгілі бір ішкі қаржылық нормативтердің белгіленуімен жүзеге асады.

Тәуекелдердің шоғырлануын шектеуді қамтамасыз ететін қаржылық нормативтер жүйесінің ішіне келесілер кіреді:

- шаруашылық әрекетте қолданатын қарыз қаражаттардың шектік көлемі (меншікті салмағы). Бұл шектеу операционды және инвестициялық қызмет үшін әртүрлі болып табылады, ал кейбір жағдайларда жеке қаржылық операциялар үшін де әртүрлі болады (нақты инвестицияланып жатқан жобаны қаржыландыру, айнымалы активтерді қалыптастыруды қаржыландыру және т.с.с.);

- жоғары ликвидті нысандағы активтердің минималды көлемі (меншікті салмағы). Бұл шектеу «ликвидті жастық» деп аталатын кәсіпорынның кейінге қалтырылмайтын қаржылық міндеттемелерін өтеуге арналған өтімділігі жоғары активтер резервін қалыптастырады. «Ликвидті жастық» ретінде ең алдымен кәсіпорынның қысқа мерзімді қаржылық салымдары және кәсіпорынның дебиторлық берешегінің қысқа мерзімді түрлері қарастырылады;

- бір ғана сатып алушыға берілетін тұтыну несиесі немесе тауарлық (коммерциялық) несиенің жоғарғы (максималды) көлемі. Несиелік тәуекелді төмендетуге бағытталған несиелік шектеу мөлшері өнімді сатып алушыларға өткізу саясатын қарастырған кезде белгілейді;

- бір банкке салынған депозиттік салымның максималды мөлшері. Депозиттік тәуекелдің шоғырлануын шектеу осы қаржылық құралды кәсіпорын капиталын инвестициялау кезінде жүзге асады;

- бір эмитенттің бағалы қағаздарға салынатын қаражаттардың максималды шегін белгілеу. Шектеудің бұл түрі бағалы қағаздар қоржыны қалыптастыру кезіндегі жүйелік емес (арнайы) қаржылық тәуекелдердің шоғырлануын төмендету кезінде қолданылады.

Институционалдық инвесторлар тізіміндегі бұл шекетеу міндетті нормативтер жүйесіндегі мемлекеттік қадағалау үрдісінде орнатылады;

- қаражатты максималды түрде дебиторлық берешекке уақытша аудару Бұл қаржылық норматив әсерінен төлеу аламау тәуекелді, инфляциялық тәуекелді, сонымен қоса, несиелік тәуекелді лимиттеуге мүмкіндік береді.

Қаржылық тәуекелдерді жеткілікті түрде шектеу – тәуекелдер менеджментінде ең етек жайған ішкі механизмдері болып табылады. Ерекшелігі сонда, үлкен қаржы шығындарын қажет етпейді. Хеджирлеу. Тәуекел жағдайы орын алғанда хеджирлеу туынды бағалы қағаздармен жүргізілетін операциялар барысында мүмкін болатын қаржылық жоғалтуларды азайтуда аса ұтымды механизм болып табылады. Дегенмен белгілі бір шығындарға әкеледі, яғни брокерлерге сыйақы, опциондар бойынша үстемақы т.с.с. Олай болса да, шығын деңгейі қаржылық тәуекелдің сыртқы сақтандырудағы шығын деңгейінен әлдеқайда төмен. Отандық тәуекел-менеджмент тәжірибесінде хеджирлеудің көптеген формалары кең таралған. Туынды бағалы қағаздардың қолдану түрлеріне байланысты қарылық тәуекелдің хеджирлеу механизмі келесідей ажыратылады:

- Фьючерстік келісімдерді қолданумен байланысты хеджирлеу. Бұл тауар және қор биржасындағы операциялардың қаржылық тәуекелдің болдырмау механизімімен сипатталады, яғни түрлі биржалық келісімдердің қарама-қарсы шарттардың қолдануынан көрініс табады. Фьючерстік келісімдерді қолданатын биржалық келісімдердің үш түрінің орындалуын талап етеді:

1. Болашақ кезеңде нақты активтер сатып алу(сату) немесе бағалы қағаздарды жабдықтау (форвардык биржалық келісім).

2. Фьючерстік келісімдерді баламалы көлемінде активтер немесе бағалы қағаздарға сатылуы, сатып алынуы(фьючерстік келісімдер бойынша позицияны ашу).

3. Нақты активтер немесе бағалы қағаздарды қарама-жарсы(офсетті) шарт жасасқан кезінде фьючерлік келісім позициясын жою.

Биржалық келісімшарттың бірінші екі түрі қаржылық тәуекелді болдырмау кезіндегі басында жүргізілсе, үшінші түрі аяқталу кезінде орын табады. Фьючерстік келісімдерді қолданған кезде хеджирлеу механизімі келесіге негізделеді:

- егер кәсіпорын бағалы қағаз немесе нақты активтерді жабдықтау кезінде бағаларының өзгеруі салдарынан қаржылық жоғалтуларға иеленсе, онда ол фьючерстік келісімнің сатып алушысы ретінде нақты активтер немесе бағалы қағаздардың санына сәйкес, сол көлемінде ұтады және керісінше. Осыған байланысты осы топтағы қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механизімінде екі операция ажыратылады – сатып алумен байланыста хеджирлеу және шарттарды сатумен байланысты хеджирлеу;

• Опциндарды қолданумен байланысты хеджирлеу. Бұл бағалы қағаздармен валютамен, нақты активтермен немесе басқа да деривативтер түрімен байланысты операциялардың қаржылық тәуекелдерді бейтараптандыру механизімімен сипатталады. Хеджирлеудің осы формасының негізінде үстеме пайда арқылы (опцион) шарт жасасқан, алдын ала келісілген бағамен және белгілі бір көлемінде шартта көрсетілген мерзімге сай бағалы қағазды, валютаны, нақты активтер немесе дериватив сатуға немесе сатып алуға құқық беріледі. Туынды бағалы қағаздардың бұл түрін қолданғанда қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механизімінде келесі хеджирлеу бағыттарын ажыратады:

- сатып алуға негізделген опцион(келісілген бағамен сатып алуға құқық береді);

- сатуға негізделген опцион(келісілген бағамен сатуға құқық береді);

- күрделі(келісілген бағамен қаржылық немесе нақты активтерді сату немесе сатып алуға бірдей құқық береді).

Опцион сатып алу кезінде кәсіпорынның төленетін бағасы өзінің мәні жағынан сақтандыру сыйақысы болып табылады.

• «Своп» операциясын қолданумен байланысты хеджирлеу. Бұл кәсіпорынның қаржылық міндеттемесімен, бағалы қағаздармен, валютамен жасалынатын операциясымен байланысты қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механизімімен сипатталады. «Своп» операциясының негізінде сәйкестенген қаржылық активтер немесе қаржылық міндеттемелердің мүмкін болатын жоғалтуларды төмендету мен құрылымымен жақсарту мақсатында айырбас(сатып алу-сату).

Қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механизміндегі хеджирлеудің бұл формасы валюталық своп орациясын қолданады (болашақ міндеттемерді бір валютада сәке келетін міндеттемелерді басқа валютада ауыстыру); кор свопы (міндеттемелерді белілі бір бағалы қағазға ауыстыру, мысалы айналымдағы облигацияарды эмитенттілгн акцияа ауыстыру); пайыздық своп (кәсіпорынның мерзімдік міндеттемелерін нақты пайыз ставкасында қалқымалы пайыз ставкасындағы міндеттемелерге ауыстыру немесе керісінше)

Нәтижелігі жоғары болғандықтан қаржылық тәуекелді хеджирлеудің түрлі формаларында бейтараптандыруы тәуекел-менеджмент тәжірибесінде өркендейді.

4. Диверсификация. Диверсификация механизімі, ең алдымен, жүйелі емес (арнайы) тәуекел түрлерінің жағымсыз әсерін бейтараптандыруда қолданылады. Сонымен қоса ол белгілі бір деңгейде жүйелі тәуекелді, яғни валюталық, пайыздық және бірнеше басқа тәуекелді азайтуға көмектеседі. Диверсификация механизімінің принципі олардың концентрациясына жағымсыз әсер ететі тәуекелді үлестіру негізінде жатады.

Кәсіпорынның қаржылық тәуекелдер диверсификациясының негізгі формалары ретінде келесі бағыттары қарастырылуы мүмкін:

- қаржылық қызмет түрлерінің диверсификациясы. Әртүрлі қаржылық операцияларының баламалы көздерінен пайда табуды көздейді, яғни қысқамерзімді қаржылық жұмсалымдар, несиелік қоржынның қалыптасуы, нақты инвестицияны орындау, ұзақ мерзімді қаржылық салымдардың құрылуы.

- кәсіпорынның валюталық қоржынының диверсификациясы. Сыртқыэкономикалық операцияларды жүргізген кезде бірнеше валюталарды таңдауды көздейді. Диверсификацияның бұл бағыты кәсіпорынның валюталық тәуекел бойынша қаржылық жоғалтулардың қысқартуын қамтамасыз етеді;

- депозиттік қоржынның диверсификациясы. Қомақты мөлшердегі уақытша бос ақша қаражаттарын бірнеше банктерде сақтауды көздейді. Себебі ақшалай активтерді орналастыру шарттары қатты өзгеріске ұшырамайды, яғни диверсификацияның бұл түрі пайда деңгейінің өзгеріссіз қалуымен депозиттік тәуекелді төмендетуге бағытталған;

- несиелік қоржынның диверсификациясы. Кәсіпорын өнімінің сатып алушыларының көптүрлілігін көздейді және оның несиелік тәуекелін төмендетуге бағытталған. Негізінен, қаржылық тәуекелдің бейтараптандыру жүйесінде несиелік қоржынның диверсификациясы несиелік операциялардың концентрациясын шектеу арқылы, яғни

несиелік шектеуді сатып алушылардың топтары бойынша саралауды орнату арқылы жүзеге асады;

- бағалы қағаздар қоржынының диверсификациясы. Диверсификацияның бұл бағыты қоржынның жүйелі емес тәуекелін табыстылық деңгейін төмендетпей (осы механизмнің ковариация арқылы бейтараптандыруы жоғарыда айтылып кеткен) төмендетуге бағытталған;

- нақты инвестиция салу бағдарламасының диверсификациясы. Инвестиция салу бағдарламасына жергілікті және баламалы салалық бағыттылығы бойынша инвестициялық жобаларды қосуды көздейді.

Диверсификация механизмін жалпы сипаттаған кезде, қаржылық тәуекелдің жағымсыз әсеріне таңдаулы ықпал ететінін атап кетуіміз жөн. Қаржылық тәуекелдің комплексті, қоржынды сияқты жүйелі емес (маманданған) топта күмәнсіз эффект тудырғанымен, инфляциялық салықтық және басқа да жүйелі топтарға бейтараптандыру эффектісін бермейді. Сол себепті бұл механизмді қолданған кезде, кәсіпорынға шектеулі сипатында болады.

5. Тәуекелді үлестіру. Қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механизмінің осы бағыты серіктестеріне қаржылық операцияларының белгілі бір түрі бойынша бөліктік трансферттерімен түсіндіріледі. Ішкі сақтандырудың ұтымды әдістеріне және олардың жағымсыз салдарын бейтараптандыру кезінде үлкен мүмкіндіктерге ие кәсіпорынның қаржылық тәуекелдің бұл бөлігі шаруашылық серіктестеріне беріледі.

Қазіргі замандағы тәуекел-менеджменті тәжірибесіне сәйкес тәуекелді үлестірудің аса таралған бағыттары келесідей (серіктестерге берген трансферттер):

- инвестициялық жоба қатысушылар арасында тәуекелді үлестіру. Кәсіпорынның бұл үлестіру үрдісінде қаржылық тәуекелдің мердігерлеріне трансферттер жасай алады. Себебі мұнда күнтізбелін жоспар бойынша құрылыс-монтажды жұмыстардың уақытында орындалмауы, атқарылған жұмыс сапасының төмендігі, жіберілген құрылыс материал мен заттарының ұрлануы сияқты мәселелер орын алуы мүмкін. Осындай тәуекелдің трансфертін жүзеге асырған кәсіпорын, оларды бейтараптандыру барысында мердігер есебінен жұмыстарды қайта өңдету, айыппұлдарды төлету және басқа да жоғалтуларды жабу формаларын сұратады.

- материал мен шикізат жабдықтаушы мен кәсіпорын арасында тәуекелді үлестіру. Осындай үлестірудің пәні ретінде, ең алдымен, жеткізу кезінде меншіктің бүлінуі немесе жоғалуы салдарынан болатын қаржылық тәуекелдер шығады. Тәуекелді үлестірудің бұл формасы

халықаралық талаптар арқылы қадағаланады. Атап айтсақ - «ИНКОТЕРМС-90»;

• лизинг операция қатысушылары арасында тәуекелді үлестіру. Кәсіпорынның жедел лизинг кезінде жалға алушыға қолданылатын активтің моральді тозуы бойынша тәуекелді табыстайды. Оның техникалық өндіруінің жоғалту шарттарын арнайы алдын ылы қарастырылған келісімде көрсетілуі тиіс (пайдалану шарттарын сақтаған кезінде);

• факторингтік (форфейтингтік) операцияның қатысушылары арасында тәуекелді үлестіру. Осындай үлестірудің пәні ретінде кәсіпорынның несиелік тәуекелі болады. Ол өз ішіндегі артықшылығына байланысты өз үлесін уәкілетті қаржылық институтқа — комерциялық банкке немесе факторингтік компанияға табыстайды. Тәуекелді үлестірудің бұл формасы ақылы сипатта болады, дегенмен несиелік тәуекелдің қаржылық жағымсыз салдарын маңызды көлемінде бейтараптандырады.

Тәуекелдерді үлестіру деңгейі және олардың жағымсыз қаржылық салдарын бейтараптандыруы шартты келісім жүргізуде пәні болып табылады, сонымен қоса барлық шарттардың қабылдануы болып табылады.

б. Өзін-өзі сақтандыру (ішкі сақтандыру). Қаржылық тәуекелді бейтараптандыру механизмінің бұл түрі қаржылық ресурстардың бір бөлігін қорға жинаумен, яғни контрагенттердің қызметімен байланыссыз қаржылық операциялардан кеткен жағымсыз әсерді алдын алумен түсіндіріледі. Қаржылық тәуекелді бейтараптандырудың негізгі әдістері келесідей:

• кәсіпорынның сақтандыру мақсатындағы нысаналы (резервті) қор. Ол кәсіпорынның жарғысы мен заң талаптарына сай құрылады. Оның қалыптасуына кәсіпорынның есепті кезеңге сәйкес 5% пайдадан кем емес сома аударылады.

• мақсатты нысаналы қорлардың құрылуы. Осындай құрылудың мысалы ретінде бағалық тәуекелді сақтандыру қорын (нарықтық конъюктурасының уақытша нашарлау кезеңіне байланысты); сату кәсіпорындарындағы тауардың бағасын азайтудағы қорын; кәсіпорынның несиелік операциясы бойынша үмітсіз дебиторлық қарызды өтеу қорын және т.с.с жатқызуға болады. Осындай қорлардың тізімі, құрылу көздері және аудару сомалары кәсіпорын жарғысымен және басқа да ішкі нормативтерімен анықталады;

• жауаптылықтың түрлі орталықтарына жеткізілетін бюджет жүйесінде қаржылық ресурстар сома қорларының құрылуы. Әдетте.

осындай қорлар күрделі бюджеттің барлық түрлерінде және ағымды икемді бюджетте қарастырылады;

• кәсіпорынның айналым активтерінің жекелеген элементтері бойынша, атап айтсақ, қаржылық және материалды ресурстардың сақтандыру қорларын құру жүйесі. Бұндай сақтандыру қорлары ақшалай активтер, шикізат, материалдар, дайын өнімдер есебінен құрастырылады. Айналым активтерінің жекелеген элементтері бойынша сақтандыру қорларына мүмкіндік көлемі олардың нормаландыру кезінде құрылады;

• есепті кезеңде алынған пайданың бөлінбеген бөлігі. Оның үлестірілуіне дейін ол қаржылық ресурстардың қоры ретінде қарастырылуы мүмкін, яғни бөлек қаржылық тәуекелдердің жағымсыз әсері орнаған жағдайларды қолданылады. Қаржылық тәуекелді бейтараптандыру кезіндегі бұл механизмді қолданған кезде, барлық формалардағы сақтандыру қорлары кәсіпорынның қаржылық жоғалтуларын тез арада жабуға көмектескенмен, аса қомақты қаражатты «қатырып» қояды. Осының салдарынан кәсіпорынның меншікті капиталын ұтымды қолдануы төмендейді, сыртқы қаржыландыру көздерімен байланыстырады. Бұл қорға жиналға қаржылық сомаларды оңтайландыруды қаржылық тәуекелдің тек жекелеген түрлерін бейтараптандыруға бағытталған позициясын ғана анықтайды. Бұндай тәуекелдер санына келесілерді жатқызуға болады:

- сақтандыруға келмейтін қаржылық тәуекелдердің түрлері;
- пайда болу ықтималдылығы төмен мүмкін болатын және қиын деңгейдегі қаржылық тәуекелдер;
- күтілетін залалдың есепті бағасы төмен мүмкін болатын деңгейдегі қаржылық тәуекелдер.

Бақылау сұрақтары

1. Тәуекелді басқарудың негізгі мақсаттылығы қандай?
2. Тәуекелді басқарудың негізгі кезеңдерін атаңдар.
3. Шешімнің қандай нұсқасы тәуекел премлімдігінің дәрежесі есебімен қабылдана алады?
4. Тәуекелді басқарудың қорытынды кезеңінде қандай нұсқаулық материалдар жасалауда?

ҚОРЫТЫНДЫ

Әр елдің және әр банктің несиесі қатынастарын реттейтін несиелеу жүйесі орын алғанымен оларға бірдей моделді қолдану мүмкін емес, бұл жерде банктердің операция көлемі, ішкі ережелері, қойылатын талаптары болатыны сияқты, клиенттердің несиесіне қабілеттілігін бірдей шартпен талдау мүмкін еместігін айта кеткен жөн. Яғни бір модель бір банк үшін сәтті болса да, екінші банк үшін қолайсыз болуы мүмкін. Осы аталғандарға қатысты, осы еңбекте несиесіне тәуекелділігін басқару жүйесінің, несиесіне қабілеттіліктің және несиесіне портфелінің теориясы зерттеліп, оларға байланысты авторлық анықтамалар берілді.

Несие жүйесіндегі тәуекелдерді басқару ұғымымен қатар, несиесіне тәуекелділігі жүйесіндегі қарыз алушының несиесіне қабілеттілігін талдауға байланысты атақты отандық және шетелдік авторлардың еңбектері зерттелді. Осы зерттеу нәтижесінде, еңбектерде білдірілген пікірлерге байланысты тұжырым жасалды, несиесіне тәуекелділігінің түрлері анықталды, несиесіне тәуекелділігімен қатар жалпы банк тәуекелділігінде қолданылатын ұғымдардың ерекшеліктері ажыратылды. Несиесіне тәуекелділігін қарыз алушы түріне қатысты бөлу үлгісі дайындалды. Несиесіне операциясының технологиясын басқару жолдары сараланып, несиелік комитет атқаруға тиіс қызметтер белгіленді және қарыз алушының несиесіне қабілеттілігін бағалауда алға тартылатын белгілер жинақталып жүйелендірілді.

Банк қызметіндегі несиесіне тәуекелдері жүйесіне басқару және оның ішінде қарыз алушы несиесіне қабілеттілігін жүйелі басқару жөнінде жазылған отандық еңбектер жоқтың қасы, көп еңбектерде жазылған теориялық материалдардың іс жүзінде практикадан алшақтығы сезіліп жатады. Сол себепті, несиесіне тәуекелділігін басқару жүйесіндегі және қарыз алушыларды несиелеу кезінде туындайтын төлемсіздікті, жалпы тәуекелділікті төмендету үшін ескерілуге тиіс бірнеше факторлар анықталды: Банктік несиелеуде тәуекелділік туғызатын ішкі және сыртқы факторлар; Банк пен қарыз алушы тарапынан туындайтын тәуекелдер және оған әсер ететін факторлар; Кәсіпорынның қаржы (несиесіне) тәуекелділігінің деңгейіне әсер етуші негізгі факторлар және ұқсас клиенттердің несиесіне қабілеттілігіне әсер ететін факторлар және себеп-салдарлары анықталды, аталған факторлардың алдын-алу шаралары ұсынылды, бұл болашақта банк жүйесінде шешімдер жасауға, тәуекелдердің алдын алуға көмек болады.

Қазақстанда несиесіне тәуекелділігін басқарудың толық жүйесіне әлі қол жеткізілген жоқ, несиесіне тәуекелділігін басқару жүйесінде жекелеген элементтер ғана қызмет етуде. Сондықтан, несиесіне тәуекелділігін

басқаруға байланысты айтарлықтай қиындықтарға әкелетін олқылықтар және олардың мүмкін себептері зерттелді, несие тәуекелділігін талдаудағы басты міндеттер анықталды.

Қарыз алушының несие қабілеттілігін талдау мен бағалау үлкен шеберлікті талап ететін іс, сол себепті банктің қарыз алушының несие қабілеттілігін ұтымды бағалай алатын талдау кешені болғаны дұрыс. Біз өз зерттеуімізде, қарыз алушының несие қабілеттілігін бағалаудың кешенді талдауын ұсынып: қарыз алушының несие қабілеттілігін бағалауда алға тартылатын белгілерін, қарыз алушының несие тәуекелділігін басқару әдістерін және қарыз алушыға қатысты несие тәуекелділігін басқару әдістері мен элементтерін, қарыз алушының несие қабілеттілігін бағалаудың қалыпты әдістемесін талдадық.

Несие жүйесіндегі тәуекелдерді басқару мен бағалаудың отандық және шетел тәжірибелерін қарастыра келе, әдістер мен әдістемелердің әр түрінің зерттеу барысында айтылған өзіндік ерекшеліктері мен басымдықтары бар, тек қарыз алушы субъектті жақсы тани біліп, тиісті әдістер мен әдістемелерді орынды қолдана білгенде ғана қарыз алушының несие қабілетін анықтауға мүмкіндік болады деп санаймыз, бұл жерде басты назар несие менеджерінің іскерлік қабілетінде болуы тиіс.

Глассарий

Ақшалай қорлар	Нақты бір экономикалық субъектіге (меншік иесіне) қатысты нақты бір мақсатқа негізделген (жұмыс күшінің қоры, еңбек ақы қоры, амортизациялық қор) ақшалардың белгілі бір құны.
Еңбек ақы	Атқарылған еңбекке төленетін ақшалай қаражат; жұмысшыға кәсіпорында еңбекпен өндірілген өнімнің бір бөлігінің берілуі
Қорлар	Тұлғаға оның қызмет түріне байланыссыз қалыптасатын қаражаттар.
Инвестициялық қорлар	Өндірістің қаржысын ұйымдастыруға алынатын бастапқы капитал. Ұйымның меншікті қаржыларында – пассивте (акционерлік, жарналық, қоймалық) орналастырылады
Несие	Ақшалай қаражаттарды немесе тауарларды белгілі бір уақытқа пайыз мөлшерлемесін бекіте отырып, қаразға беру (алу)
Айырбас құны	Бір тауардың екіншісіне қатысты сатып алыну қабілеттілігін сипаттайтын тауар өндірісімен және айналысының құбылысы. Айырбас құны бұл айырбасталатын тауарлар арасындағы сандық пропорция болып табылады.
Аударымдар	Кәсіпорын жүзеге асыратын төлемдер мен шығындар. Аударымдар олардың кірістерінен алынып, мемлекеттік және жергілікті бюджетке аударылады. Аударымдардың келесідей түрлерін бөліп көрсетуге болады: амортизациялық аударымдар, әлеуметтік сақтандыруға жұмсалатын аударымдар, пайдадан резервті қорға аударылатын аударымдар және т.б.
Капитал айналымы	Жүйелі түрде жаңарып отыратын үрдістегі капитал айналымы. Капиталдың бір айналымы капиталдың ақшалай түрде берілген уақытынан бастапқы қалпына келтірілгенге дейінгі уақыт кезеңін қамтиды.
Айналыс	Сатып алу мен сату арқылы жүзеге асырылатын тауар өндірісінің, еңбек өнімдерінің, ақшаның және меншіктің басқа да, объектілерінің айырбасқа келу нысаны
Капитал айналысы	Нарықтағы ақшалардың тауарға немесе тауарлардың ақшаға айналу үрдісі. Капитал айналысы капиталдың айналымының құрамдас бөлігі болып табылады.

Өндірістің жалпы рентабельділігі
Бастапқы құн

Баланстық пайданың негізгі өндірістік қорлардың ортажылдық құнына және пайыз түрінде есептелінетін айналыс құралдарының мөлшеріне қатынасын береді. Негізгі қорларды сатып алуға жұмсалынған, оларды жеткізу мен жөндеуге кеткен және төленген салықтар мен активтерді жұмыс орнына жеткізіп, пайдаланғанға дейінгі барлық шығындарды қоса есептегендегі жұмсалаған қаражаттар.

Тұтыну құны

Адамның кез-келген қажеттілігін еңбек өнімінің қамтамасыз ету қабілеттілігі. Тұтыну құнының жиынтығы жиынтық ішкі өнімнің және ұлттық табыстың натуралды-заттай мазмұнын құрайды.

Қосылған құн

Жалдамалы жұмысшының еңбегімен еңбек күшінің құнының үстіне қосылған құны.

Пайда

Жиынтық табыстың шығындардан артық қалыптасуы яғни жиынтық табыс пен шығынның айырмашылығы. Микроэкономика ғылымында пайданы есептеу барысында оның құрамына меншікті капиталды қосады, ал ссудалық капиталдың пайызының көлемі шығындарға жатқызылады.

Тұтыну қорлары

Қоғамдық және жеке тұтынуға арналған қаражаттар (физиологиялық, әлеуметтік, ішкі жан дүниелік және тағы басқа қажеттіліктерді қанағаттандыратын құндылықтар)

Тұтыну

Қажеттіліктерді қамтамасыз ету үрдісінде өнімнің пайдаланылуы, тұтынылуы. Өндірістік тұтыну өндіріс құралдары мен жұмыс күші пайдаланылатын өндіріс үрдісін айтамыз. Ал өндірістен тыс тұтынуға өндіріс өнімдері (тамақ, киім, аяқ киім) үрдісіндегі тұтыну жатады. Өндірістік тұтытуда өнім өндірілсе, өндірістен тыс тұтытуда олар тұтынылады.

Резервті капитал

Қызмет ету барысында орын алатын жоспарланбаған шығындарды жабу үшін, заңдылықты және құрылтайшылардың құжаттарына сәйкес қалыптасатын кәсіпорынның қаражаттарының сомасы.

Сақтандыру қорлары

Адамдардың өмір сүру барасында мемлекетте, ұйымдарда қалыптасатын кездейсоқ табиғи және тағы басқа құбылыстардың нәтижесінде қалыптасатын әлеуметтік-экономикалық шығындарды жабуға бағытталатын қаржылар

Өндіріс аясындағы құралдар Тауар-ақша қатынастары	Өндіріс үрдісіне тікелей қатынасатын еңбек құралдары мен еңбек заттары. Оларға: негізгі қорлар, материалдық емес активтер және еңбек заттары кіреді. Қоғамдық өнімді өндіру, бөлу және айырбастау үрдісінде орын алатын экономикалық қатынастардың жиынтығы.
Жарғылық капитал	Құрылтайшылардың құжаттары негізінде кәсіпорынның қызметін құруға салынатын кәсіпорын құрылтайшыларының ақшалай түрдегі салымдарының (негізгі қорлардың құны, материалдық емес активтердің құны, айналым және ақша қаражаттарының құны) жиынтығы
Тұтыну қоры	Өндірістен тыс аядағы ұйымдарды қаржыландыруға және өндірістік емес тұтынуды қамтамасыз ететін ұлттық табыстың бір бөлігі. Құрамына материалдық игіліктер мен қызметтер кіретін тұтыну қоры дегеніміз қажетті өнім мен қосымша өнім.
Жинақтау қоры	Өндірісті ұлғайтуға, өндірістік емес қорларды кеңейтуге, сонымен қатар ел экономикасының резервті қорларын өсіруге пайдаланылатын ұлттық табыстың бір бөлігі
Қаржылық ресурстар	Ұлттық табыс пен жиынтық қоғамдық өнімді өндіру, бөлу және қайта бөлудегі мемлекетпен және басқада экономикалық агенттермен жинақталатын ақшалай қаражаттар.
Қаржылық қор	Қаржылық әдістермен қалыптасатын белгілі бір қажеттіліктерді қамтамасыз етуге пайдаланылатын мақсатты ақшалай қаражаттар.
Қаржылар	Қоғамның субъекттерімен ақшалай қаражаттардың қалыптасу, бөлістірілу жүйесін сипаттайтын объективті экономикалық құбылыс
Қаржылық қорлар	Жаңа құнның қалыптасуы мен жүзеге асырылуын және құнның басқа құнға ауыстырылуын (амортизациялық және еңбекақы қорлары) қамтамасыз ететін ақшалай қаражаттар
Қаржыландыру	Кәсіпорынның жеке қаражаттарының, бюджеттік қаражаттарының негізінде халық шаруашылығының дамуын, әлеуметтік-мәдени шараларды, қорғаныс саласын қажетті қаржылық ресурстармен қамтамасыз етілуі.

Қаржылық қатынастар	Өндірістік қатынастардың құрамдас бөлігі; мемлекет пен жеке шаруашылық субъекттері арасында ақшалай нысандағы экономикалық байланыстарды сипаттайды.
Баға	Тауар мен қызметтің бір бірлігіне берілетін ақшалай түрдегі құн..
Экономикалық көрсеткіштер	Экономикалық үрдістер мен құбылыстарды, заңдылықтарды, экономикалық өсуді сандық түрде сипаттау үшін пайдаланылатын абсолютті және салыстырмалы өлшемдер.
Бюджеттен тыс қорлар	Бюджетке енетін шығындарды қаржыландырумен байланысты ақшалай қаражаттар.
Валюталық саясат	Мемлекет пен халықаралық валюталық-қаржылық ұйымдардың валюталық қатынастар аясындағы экономикалық, заңдылықты, ұйымдық әдістердің жиынтығы
Табыс саясаты	Субъектінің қоғамдағы, ұжымдағы орны мен әлеуметтік-экономикалық қызметімен сипатталады және аз шығын шығарып, көп пайда табу қағидасына негізделеді.
Инвестициялық саясат	Контрагенттердің ұқсас жақтарымен салыстырғанда салынған қаржылардан минимум көлемде нәтиже алу.
Халықаралық төлем құралдары	әр түрлі мемлекеттер арасында сыртқы экономикалық байланыстар мен халықаралық есеп-айырысудағы ақшалай бірліктер.
Салық саясаты	Салықтың әр түрі бойынша салық құрамын, мөлшерлемесін, көлемін анықтауды жүзеге асыратын саясат түрі
Жалпы мемлекеттік қаржылар	Мемлекеттік бюджеттегі қаржы ресурстарының орталықтандырылған қоры ретінде қаржылық ресурстар тұрғысында және арнайы бюджеттен тыс қорларда қоғамдық қажетті қаржыландырудың қосалқы көзі ретіндегі қаржылық қатынастарды сипаттайды.
Міндетті-шығын саясаты	Экономикалық субъекттердің мемлекеттік тауарға салық түріндегі төлем қатынастарын (қорғаныс, ұлттық басқару және ұлттық кәуіпсіздікті қамтамасыз ету) сипаттайды
Тұтыну саясаты	Жеке тұлғалармен, заңды тұлғалармен, мемлекетпен мемлекетаралық құрылымдармен жүзеге асырылатын ЖІӨ қоғамда пайдалынуы.

Шығын саясаты	Әр түрлі тауарлар мен қызметтердің шығындарына қатысты субъекттердің өзара байланысы
Сақтандыру саясаты	Қоғамда сақтандыру қорларын қалыптастыру мен пайдалану барысындағы экономикалық субъекттердің материалдық қатынастарын жүзеге асыру және қорғаумен байланысты қатынастар.
Трансферт	1. Шет елдік валютаны бір елден екінші елге ауыстыру 2. Бір тұлғаның екінші тұлғаға бағалы қағаздарды иелену құқығын беруі 3. Келісім бойынша бір шоттан екінші шотқа ақшаның аударылуы
Қаржылық жүйе	Ақша қорларының қалыптасуы мен пайдалануы негізінде қалыптасатын қатынастар жиынтығы
Ұйымдардың қаржысы	Негізгі капитал мен айналым қаржыларының қалыптасуы мен пайдалануы, өнімді өндіру мен өткізу, ұлттық шаруашылықта ақшалай қаражаттарды жинақтау үрдісіндегі экономикалық қатынастар жиынтығы.
Қаржылық саясат	1. Субъектінің қаржылық қатынастарын жүзеге асыру мен қорғау қағидасын білдіреді. 2. Қаржы аясындағы өздерінің мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру барысында мемлекет пен басқада экономикалық агенттермен жүргізілетін іс-шаралардың жиынтығы.
Қаржылық механизм	Қаржыны ұйымдастыру, жоспарлау және басқару түрлерінің, нысандарының және әдістерінің жүйесі болып табылады. .
Қаржылық стратегия	Алға қойылған мақсатқа жету үшін пайдаланылатын қаржылардың жалпы бағыттарын анықтайды яғни қоғамның әлеуметтік дамуы мен экономиканың ірі көлемді міндеттерін атқару үшін дайындалатын, ұзақ мерзімді келешекке бағытталған жоспар.
Қаржылық тактика	Алға қойылған мақсатқа жету барысындағы жеке байланыстар мен қатынастардың жүйесі яғни күтуді қажет етпейтін міндеттерді шешуге, елдің, аймақтың, экономикасының және қалыптасатын қаржылық ауытқуларды шешуге қатысты жеке байланыстардың жиынтығы және стратегияның нақтылануы.
Фискалдық саясат	Мемлекеттің салықтық-бюджеттік саясаты және оны экономикалық процестердегі жүзеге асыру

	механизмі.
Қаржылық менеджмент	Қаржылық қатынастарды, құндылықты (ақшалай) қатынастарды және қоғамның субъектлернің корларын басқару жүйесінің ғылыми түрде негізделуі.
Қаржылық реттеу	Жоспарлы тапсырмаларды орындау үшін қаржы ресурстарын шебер және икемді жұмсау
Басқарудың автоматтандыру жүйесі	Алға қойылған мақсатқа сәйкес күрделі объектіні немесе үрдісті мақсатты басқаруды қамтамасыз ететін экономика-математикалық, техникалық құралдардың және ұйымдастырушылық кешендерінің жиынтығы.
Бюджетті құру	Бюджеттік кірістер мен шығыстарды құру үрдісі
Қаржы ресурстарының балансы	Белгілі бір кезеңге және нақты күндегі барлық түсімдер мен шығындардың теңестірілуі
Ұйымның балансы	Қаржы көздерімен (пассив) олардың пайдалану бағыттарын(активтер) сипаттайтын заңды тұлғаның арнайы қаржылық құжаттары
Дебитор	Кәсіпорыннан, ұйымнан алатын қарызы бар заңды және жеке тұлға
Дебиторлық қарыздар	Өзара шаруашылық қатынастар жүргізу нәтижесінде заңды және жеке тұлғалардың кәсіпорынға төленбеген қарыз сомалары
Индикативті (ұсынбалы, нұсқамалық) жоспарлау	Ол ақпараттық үйлестіруші ролді атқарады және қаржы қызметінің субъекттеріне экономикалық реттеушілер арқылы жанама түрде ықпал етеді.
Кредиторлық қарыздар	Жабдықтаушылармен есеп айырысу барысында қалыптасатын қарыздар яғни кәсіпорынның ақша айналымында кредитордың қаражаттарының болуы
Оперативті жоспарлау	Белгілі бір уақыттағы ағымдағы жоспарлау
Жоспар	Іс әрекет шараларды белгілі бір уақыт аралығында жүзеге асыруға бағытталған өзара байланысты мақсаттардың жиынтығы
Жоспарлау	Жоспардык құрылуы, ұйымдастырылуы, орындалуы және бақылануын қамтитын үрдіс
Арнайы баланстар	Экономикалық субъекттердің қаржылық қызметінің әр түрлі аясын, ақша қаражаттарының жағдайы мен қозғалысын сипаттайды

Тактикалық жоспарлау	Стратегиялық жоспарлаудың нақтылануы
Қаржылық жоспарлау	Қаржылық өзгерістердің нақты шамаланған бағыттары яғни қаржылық қызметтің жағдайын мақсатты түрде шамалау мен дайындаудың субъективті үрдісі
Қаржылық жоспар	Шаруашылық субъекттердің, саланың, жүйелердің, аймақтардың және толығымен мемлекеттің ақшалай кірістері мен жинақтарын қалыптастыру мен пайдалану жоспары
Қаржылық бағдарламалау	Мемлекеттік бюджетті құру барысында және қаржының басқа да буындарының кірістері мен шығыстарын құрамын дайындауда мақсатты-бағдарламалау әдістерін қолдану
Қаржылық нормалар мен нормативтер	Қаржылық ресурстарды құру, бөлу, реттеу және бөлістіруде қаржылық жоспарлауға ықпал ететін минималды, орташа және максималды шекті өлшемді көрсеткіштер
Бюджет заңнамасы	Белгілі бір уақыт аралығында орындалуын міндеттейтін бюджеттің заңдылықты негізі және билік органдарның қаржылық-құқықтық актілердің жиынтығы
Міндеттеу әдістері	Азаматтар мен қызметкерлердің заңды орындауына негізделеді
Санкциялар	Қаржы – құқықтық нормаларды бұзушыларға қолданылатын жауапкершілік шараларды білдіреді.
Қаржылық құқық	Бұл қоғам дамуының тиісті кезеңіндегі мемлекеттік міндетті төлемдерін жүзеге асыру үшін қажетті ақша қорларын жасау, бөлу және пайдалану үрдісінде (процесінде) пайда болатын қаржы қатынастарын реттейтін заң нормаларының жиынтығы
Қаржылық-құқықтық нормалар	Құқықтық негіздің бастапқы элементтері, яғни мемлекет белгілеген және қаржы қатынастарындағы мәжбүрлеу шарларымен қамтамасыз етілген іс-әрекеттің қатаң белгілі бір ережесінің пайдаланылуы
Қаржылық тәртіп	Барлық кәсіпорындар мен қызметкерлерге арналған қаржылық қызметтің жүзеге асырылу тәртібі
Аудиторлық бақылау	Тәуелсіз аудиторлық фирма мен шаруашылық жүргізуші субъекттерінің жасаған келісім-шарты негізінде қаржылық-шаруашылық қызметтің жағдайын тексеру

Акт	Заңды күші бар арнайы құжат
Ревизия (тексеріс) актісі	Шаруашылық субъектінің шаруашылық-қаржылық қызметінің нәтижелері рәсімделетін арнайы құжат
Бюджеттік бақылау	Бюджеттік қаражаттардың қалыптастыруын, бөлістірілуін және пайдалануын бюджетті даярлау барысында тексеретін мемлекеттік қаржылық бақылаудың бір бөлігі
Сыртқы бақылау	Республикалық бюджеттің орындалуын бақылаушы есеп комиссиясымен және ревизия комиссиясымен жүзеге асырылатын мемлекеттік қаржылық бақылау
Ішкі бақылау	Рталық ішкі бақылау органымен және ішкі бақылау қызметімен жүзеге асырылатын мемлекеттік қаржылық бақылау
Үстеме бақылау	Мемлекеттік қаржылық бақылау объектісіне қатысты ақпарат алу қажеттігіне байланысты үшінші бір тұлғаларды бақылау, ол операциялардың бір деңгейлігіне қарай бір-бірімен өзара байланысты құжаттарды салыстырып қарауды білдіреді
Ведомстволық қаржылық бақылау	Жеке министрліктің, ведомствоның өкілдері шегінде олардың жүйесіне кіретін шаруашылық жүргізуші қаржы-шаруашылық қызметіне тексеру жүргізу
Ішкі шаруашылық бақылау	Нақты шаруашылық субъектіге жүргізілетін бақылау
Іріктеулі ревизия	Қаржы-шаруашылық қызметтің жеке жақтарына бақылаудың жүргізілуі
Кейінгі (келесі) қаржылық бақылау	Қаржы операцияларын жасағаннан кейінгі нақтылықты анықтайтын бақылау әдісі
Мемлекеттік қаржылық бақылау	Мемлекеттік қаржылық бақылау аясындағы экономикалық заңдылықтар талабының сақталуы, жалпы қоғамдық өнім мен ұлттық табыстың бөлінуін, бюджеттің орындалуы мен оның атқарылуына бақылау жүргізу
Тиімділікті бақылау	Мемлекеттік қаржылық бақылау объектісінің республикалық немесе жергілікті бюджет қаражаттарын, мемлекет активтерін, мемлекет кепілдік беретін қарыздарды, мемлекеттік мекемелердің тауарлары мен қызметтерін өткізуден түскен ақшаның мақсатты түрде жұмсалуын бақылау

Кешенді бақылау	Мемлекеттік қаржылық бақылау объектісінің нақты кезеңдегі қызметін жалпыға ортақ әдіспен тексеру және бағалау
Бақылау әдістемесі	Қаржы ресурстарының жүзеге асырылуын тексерудің әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы
Бақылау үрдісі	Тікелей бақылаушылық қызмет
Алдын ала қаржылық бақылау	Ақшалай қаражаттардың қалыптасуы, бөлістірілуі және пайдаланылуы бойынша операциялардың жүзеге асырылуы
Тақырыптық бақылау	Мемлекеттік қаржылық бақылау объектісінің нақты кезеңдегі қызметін жекелеген мәселелер бойынша жаппай әдіспен тексеру
Ағымдық қаржылық бақылау	Ақшалай операциялардың жүзеге асырылу үрдісіне бақылау
Қаржылық бақылау	Ақшалай қаражаттардың қалыптасуы мен пайдаланылу үрдісіне қоғамның экономикалық субъекттерінің бақылау жасауы
Акционерлік қоғам	Жарғылық қоры акциялар тұрғысында беріліп, акционерлерге пайданы алуға құқық беретін және олардың арасында бөлістірілетін заңды тұлға.
Айналымды қаражаттар	Кәсіпорынның активтерінің жаңа құндылықтарын құру мақсатындағы өндіріс факторларының өзара байланысына тікелей әсер ететін инвестициялық қордың өзгертілген түрі.
Айналымнан тыс активтер	Кәсіпорын қызметінде бір жылдан аса жүзеге аса отырып, өзінің құнын біртіндеп, өндірілетін активтерге аударатын кәсіпорындардың активтер.
Бәсекелестік	Жеке пайдаға ие болу барысындағы жеке және заңды тұлғалардың бәсекелеске келуі.
Амортизация мөлшері (нормасы)	Белгілі бір уақыт аралығындағы амортизациялық аударымдардың негізгі өндірістік қорлардың баланстық құнына пайыздық түрдегі қатынасы
Айналым қаржылары	Өндірістік қорлар мен айналыс қорына авансталған ақшалай қаражаттар
Жөндеу қоры	Бұл қор шаруашылық субъекттерде негізгі қорлардың барлық түріне күрделі жөндеу жүргізу үшін қалыптасады
Резервті қор	Ұйымның кездейсоқ қалыптасатын шығындарын жабуға және арналған және бөлістірілмеген пайда негізінде қалыптасатын ақшалай қаражаттар болып

Өзін-өзі жабу	табылады Бұл шаруашылық жүргізудің негізгі қағидасы болып табылады және ол шаруашылық субъектінің өнімін өткізуден түскен табыс негізінде өнімді өндіру мен жеткізуге кеткен барлық шығындарды жабуға міндетті болып табылады.
Меншікті капитал	Бұл міндеттемелерді төлегеннен кейінгі қалған субъектінің активтері болып табылады. Кәсіпорынның меншікті капиталына құрылтайшылардың алғашқы жарналары, амортизациялық аударымдар және таза табыс жатады.
Жиынтық жылдық табыс Жарғылық қор (капитал)	Занды және жеке тұлғалардың бір жыл ішіндегі әр түрлі көзден құралған жиынтық табысы. Алғашқыда шаруашылық жүргізуші субъекттерді құрған кезде өндірістік капиталдарды, материалдық емес активтерді, айналым қорларын сатып алуға жұмсалатын ақшалай қаражаттар жатады.
Шаруашылық субъекттердің қаржылары	Өнім мен қызметті өндіру мен өткізу барысында ақшалай кірістерді, жинақтар мен қорларды пайдалану мен бөлуге қатысты экономикалық қатынастар жиынтығы
Қаржылық қорлар	Заттық құнды қалыптастыру мен жүзеге асыруға сәйкес қалыптасатын ақшалай қаражаттар (амортизациялық қор, элеуметтік қор, сақтандыру қоры, өндіріс шығындары, түсім, пайда, еңбек ақы қоры)
Айналыс қорлары Жинақ қорлары	Айналым аясындағы тауарлы және ақшалай түрдегі ресурстар (ұдайы өнім және ақшалай қаражаттар) Өндірістік емес қорларды кеңейтуге, ұлғаймалы өндірісті дамытуға және ел экономикасында резервті қаражаттарды өсіруге пайдаланылатын ұлттық табыстың бір бөлігі.
Тұтыну қорлары	Өндірістік емес қажеттіліктерді қанағаттандыруға, сонымен қатар өндірістік емес аядағы ұйымдарды қаржыландыруға пайдаланылатын ұлттық табыстың бір бөлігі болып табылады. Материалдық игіліктер мен қызметтерден тұратын тұтыну қорының негізгі көздеріне қажетті көлемдегі өнім мен қосалқы өнім жатады.

Нақты төлемдер	Ұжымның қызметіне байланыссыз факторлардың негізінде қалыптасқан кәсіпорынның пайдасының бір бөлігінің мемлекеттің кірісіне алыну нысанын айтамыз.
Қаржылық қызмет	Меншікті капитал мен заемдік қорлардың құрамының көлемінің өзгерісімен сипатталатын заңды және жеке тұлғалардың қызметі болып табылады.
Кәсіпорынның қаржылық жағдайы	Кәсіпорынның қалыпты шаруашылық қызметін жүргізуіне және өз уақытысында ақшалай есеп айырысуына қажетті ақшалай қаражаттармен қамтамасыз етілуімен, қамтамасыз етілмеу жағдайы
Қаржылық резервтер	Кәсіпорындарда, банктерде, экономика салаларында кездейсоқ шығындар мен арнайы қажеттіліктерді жабу мақсатында резервте жинақталатын ақшалай қаражаттар
Таза пайда	Жиынтық пайда мен пайдаға салынатын салық арасында айырмашылық түрінде анықталады.
Мемлекеттік резервтер	Мемлекетпен жүзеге асырылатын шикізаттардың маңызды түрлерінің, отынның, машинаның кейбір түрлерінің, бидайдың, азық-түлік тауарларының, қорғанысқа қажетті басқа да тауарлардың жинақталған қоры
Мемлекеттік шығындар	Мемлекеттің қызметіне жұмсалатын ақшалай шығындар
Мемлекеттік табыстар	Мемлекеттің қызмет етуіне қажетті материалдық базаның негізін құрайтын мемлекеттің меншігіне келіп түсетін және экономикалық қатынастар нәтижесінде құралатын қаражаттардың жиынтығы.
Кіріс	Белгілі бір қызметтің нәтижесінде түскен түсімнен шығындарын алып тастағаннан кейінгі қалған ақшалай түсімдері
Дотация	Кәсіпорынның шығындарын жабуға арналған бюджеттік қаржылардан немесе бюджеттен тыс қорлардан қайтарымсыз түрде берілетін ақшалай қаражаттары
Капиталдық салымдар	Халық шаруашылығының барлық салаларында негізгі қорлардың өндірісін ұлғайтуға бағытталған материалдық, еңбек және ақшалай ресурстардың жиынтығы.
Бөлістірілмеген пайда	Кәсіпорынның таза пайдасы яғни кәсіпорынның шығындарының көлемінен артық түсімінен

корпоративті табыс салығын шегергеннен кейінгі қалатын сумма.

Жәрдемақы

Жұмыстан белгілі бір жағдайға байланысты қол үзген жағдайда берілетін мемлекетпен кепілдендірілген ақшалай қаражат.

Субвенция

Халықты әлеуметтік қамтамасыздардыру бойынша бағдарламалар мен арнайы шараларға бөлінетін мемлекеттік қаржылық көмек.

Акциздер

Тауардың құнына кіретін және сатып алушымен төленетін салықтың түрі.

Мемлекеттік төлемдер

Мемлекеттік органдарға және өкілетті органдарға заңды негізді іс-әрекеттер үшін төленетін міндетті төлем.

Салық салу бірлігі

Салық есептеуінде қолданылатын салық объектісінің өлшеуші бірлігі (1 тенге, 1 га, 1 метр)

Корпоративті табыс салығы

Бұл тікелей салықтың бір түрі; бұл салықты Ұлттық банк және мемлекеттік ұйымдардан басқа барлық қызмет жүргізуші резидент және резидент емес заңды тұлғалар төлейді.

Жанама салықтар

Бағаға немесе тарифке үстеме түрінде белгіленген салық төлеушінің кірістері мен мүлкіне байланыссыз салықтар. Бұл салықтарға: қосылған құнға салынатын салықтар, акциздік салықтар, сыртқы экономикалық қызметтерге салынатын салықтар (кедендік төлемдер мен экспортқа және импортқа салынатын салықтар) жатады

Қосылған құнға салық

Бұл жанама салықтың бір түрі болып табылады. Кәсіпорынның өнім өндіру айналымының жалпы көлемінен алынып, бюджетке аударылатын салықтың түрін айтамыз.

Салық базасы

Салық салу объектісі мен салық салуға байланысты объектінің құндық, заттай немесе өзге де сипаттамалары, олардың негізінде бюджетке төленуге тиіс салықтар және басқада міндетті төлемдердің сомасы анықталады.

Үстеме пайда салығы

Салық кодексінде бекітілген нормативтен жоғары алынатын табысқа салынатын салық.

Салық жеңілдіктері

Заңға сәйкес салық төлеушінің жартылай немесе толықтай салық төлеуден босатылуы.

Салық салу міндеті

Салық төлеуден босатылатын салық төлеушілердің аз бөлігі.

Салық мөлшерлемесі	Салық мөлшерлемесі салық базасының өлшем бірлігіне салық есептеулерінің шамасын береді.
Салықтық үлес (квота)	Салық төлеушінің табысынан алынатын пайыз түріндегі салық мөлшерлемесі.
Салықшыл Салықтық режим	Субъектінің бір объекіден төлейтін салық сомасы. Бюджетке салық пен басқада төлемдерді төлеуде қолданылатын салық заңдылығының нормаларының жинтығы.
Салық міндетемесі	Салық заңдылығына сәйкес орын алатын салық төлеушінің мемлекет алдындағы салық органында арнайы салық тіркеушінің тіркеуінен өтуі, салық салу объектісін анықтауы, мемлекеттік бюджетке салықтар мен басқа да төлемдерді төлеуі туралы міндеттемесі.
Салық кезеңі	Жеке салықтар мен басқа да міндеттемелерге қатысты белгіленген уақыт кезеңі.
Салық жүйесі	Мемлекетте алынатын салық түрлерінің, оны құру меналудың нысандары мен әдістерінің салық қызметі органдарының жиынтығы
Салықтар	Белгілі бір көлемде, белгілі бір уақытқа сәйкес алынатын мемлекетпен бекітілетін міндетті төлемдер.
Салық салуды ұйымдастыру	Салық қатынастары нысандарының элементтерін, яғни салық түрлерінің нақты атауларын сандай-ақ оларды қолданудың тәртібі мен әдістерін, іс қимылдың тәсілдерін біріктіретін салық механизмін құру мен жүзеге асыру үрдісі.
Төлемақылар	Жер учаскелерін, су қорын және т.б. табиғи қорларды пайланғаны үшін және қоршаған ортаны ластағаны үшін төленетін ақшалай төлем.
Төлемдер	Заңды және жеке тұлғалардың мемлекеттік органдардың оларға көрсететін қызметтері үшін төленетін міндетті төлемдерін айтады. Төлемдердің тіркеуге арналған. кедендік, соттық, пошталық, мұрагерлік, патенттік, биржалық және т.б. түрлері бар.
Роялти Арнайы салық режимі	Пайдалы қазбаларды игеруге төленетін төлем түрі. Салық төлеушілердің жекеленген санаттарына – шағын бизнес субъекттері, шаруа қожалықтары, заңды тұлғалар – ауыл шаруашылығы өнімін өндірушілер, кәсіпкерлік қызметтің жекелеген түрлері үшін белгіленетін және салық төлеудің

	оңайлатылған тәртібін қолдануды көздейтін бюджетпен есеп-айырысудың ерекше тәртібі
Алымдар	Занды және жеке тұлғалардың мемлекеттік органдарға тіркеуге алғандары үшін және қозғалмалы мүлікке иелік ету куәлігі үшін төлейтін міндетті төлемінің түрі.
Бюджеттің тепе-теңдігі (Баланс)	Бюджеттің кірістері мен шығыстарының теңдігін көрсетеді.
Бюджеттік несиелер	Мемлекеттік бюджеттен ақылы негізде берілетін, жедел қайтарылатын ақшалай қаражаттар.
Бюджеттің жіктелуі (классификациясы)	Мемлекеттің қаржылық органдарының бюджеттік қызметіне жататын бюджеттік кірістер мен шығыстардың бір текті нысандары бойынша топтастырылып, жүйеленуі.
Бюджеттік бағдарлама	Мемлекетті басқару қызметі мен саясатын жүзеге асыру жөніндегі бюджеттің шығыстары бюджеттік бағдарлама деп аталады.
Бюджеттік субвенция	Төменгі бюджеттердің жоғарғы бюджеттерден заңнамалық актлермен және маслихаттардың шешімдерімен бекітілген сомалар шегіндегі алынатын ресми трансферттері.
Бюджеттік алынымдар	Заңнамалық актлермен немесе маслихаттардың шешімдерімен бекітілген сомалар шегінде төменгі бюджеттердің жоғарғы бюджеттерге беретін ресми трансферттері
Бюджеттік жүйе	Экономикалық қатынастар мен заңнамалық нормаларға негізделген бюджеттің барлық нормаларының жиынтығы
Бюджеттік құрылым	Бюджет жүйесінің қалыптасу қағидасы мен оның буындарының (звенья) өзара байланысының ұйымдастырылуы
Бюджеттік үрдіс(процессе)	Бюджет жүйесін басқару, жоспарлау, талқылау, бекіту, орындау, анықтау, түзету, бюджеттік есепті ұйымдастыру және мемлекеттік қаржылық бақылау жөніндегі салық заңнамасымен реттелетін қызметтер.
Бюджеттік кірістері	Салықтар мен басқада міндетті төлемдер, ресми трансферттер, мемлекетке бюджетке өтеусіз негізде берілетін, қайтаралмайтын, ақшалай қаражаттар.
Бюджеттің тапшылығы	Бюджеттік түсімдер мен шығыстар арасындағы кері айырманың қалыптасуы

Бюджет механизмі	Ақшалай қаражаттарды қалыптастыру мен пайдалану жүйесі
Бюджетаралық қатынастар	Бюджет үрдісіндегі жоғарғы мен төменгі бюджет арасындағы қатынастар
Салықтық түсімдер	Саық кодексімен бекітілген бюджетке төленетін салықтар мен басқа да міндетті төлемдер
Салықтық емес түсімдер	Республиканың актлерімен бекітілген бюджетке төленетін міндетті қайтарымсыз төлемдер
Бюджеттік несиелерді жабу	Бюджеттік несиені алушылардың (заемщиктер) жағынан ақшалай қаражаттардың түсуі.
Бюджет профициті	Бюджеттік түсімдер мен шығыстар арасындағы оң айырмашлықтың болуы яғни бюджеттік шығыстардан түсімдеркөлемінің артуы
Бюджет тапшылығын қаржыландыру	Қарыз алу және бюджет қаражаттарының бос қалдықтары есебінен бюджет тапшылығын жабуды қамтамасыз ету. Оның көлемі алынған қарыздар сомасының, бюджет қаражаты қалдықтары қозғалысының қарыздар бойынша негізгі боорышыт өтеу сомасынан асып түсуі ретінде белгіленеді.
Мақсатты ағымды трансферттер	Республикалық немесе жергілікті бюджетте бекітілген жеке ағымдық бюджеттік бағдарламаларды жүзеге асыру мақсатында жоғарғы бюджеттен төменгі бюджетке бөлінетін арнайы трансферттер
Таза бюджеттік несиелеу	Бюджеттік несиелеумен оны жабу арасындағы айырмашылық
Бюджеттен тыс қорлар	Мемлекеттің қатаң белгілі бір мақсаттарға пайдаланылатын және заң жүзінде қалыптасуының бекітілген көздері бар ақша ресурстарының жиынтығы
Міндетті зейнетақы жарналарының салымшысы	Міндетті зейнетақы жарналары негізінде зейнетақымен қамтамасыз етуші ұйымдармен келісімге отырған және зейнетақы жинақтаушы қорында жеке зейнетақы шоты бар жеке тұлға.
Еркін зейнетақы жарналарының салымшысы	Келісім шартқа сәйкес өзінің жеке қаражатынан еркін зейнетақы жарналарын жүзеге асыратын заңды және жеке тұлға.
Кәсіпкерлікті және бәсекелестікті қолдау бойынша бюджеттен тыс қорлар	Нарықтық қатынастарды дамыту мен баламалы экономикалық құрылымдарды ұйымдастыруға және әр түрлі меншік нысанында кәсіпорындарға қолдау көрсетуге бағытталған қорлар.

Бюджеттен тыс қаражаттар	Бюджеттік ұйымдарға бюджеттен тыс қорлардан берілетін қаржылар
Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қоры	Жалғыз құрылтайшысы және қатынасушысы мемлекет болып табылатын акционерлік қоғам нысанындағы коммерциялық емес ұйым
Мемлекеттік зейнетақы жинақтау қоры	Заң негізінде зейнетақы салымшыларын тарту, зейнетақы төлемдерін төлеу, сонымен қатар зейнетақы активтерін қалыптастыру бойынша қызметтерді атқаратын заңды тұлға
Еркін зейнетақы қорлары	Салымшының өз қалауы бойынша зейнетақы қорларына жарналарын салуы
Жол қоры	Жалпы пайдаланудағы автокөлік жолдарын соғу, жөндеумен байланысты ақшалай қаражаттарды жинақтайтын қор
Инвестициялық қор	Экономиканың жеке салаларына қаржылық көмек көрсету мақсатында және болашағы зор жобаларға инвестицияны тартуды жүзеге асыратын қорлар
Инновациялық қор	Инновациялық қызметті жүзеге асыру, инновациялық қызметке қолдау көрсету, ғылыми негізде өндірісті жаңарту мақсатында құрылған ақшалай қаражаттар
Зейнетақы қорлары	Зейнетақы төлемдері мен аударымдарын жүзеге асыруды қамтамасыз ететін, сонымен қатар республиканың заңының негізінде анықталған зейнетақы қорларынан алымдарды ұйымдастыруды жүзеге асыратын ақшалар мен басқа да қаржылық құралдар.
Жеке әлеуметтік код	Жеке азаматтар мен тұлғаларға зейнетақымен қамтамасыз ету құқығын беретін тұрақты жеке код.
Жинақтаушы зейнетақы қорларының меншікті капиталы	Жинақтаушы зейнетақы қорларының олардың міндеттемелернің сомасын алып тастағаннан кейінгі активтерінің құны.
Бюджеттік несиелеу	Мемлекеттік бюджеттен қайтарымды және ақылы негізде бекітілген тәртіппен заңды және жеке тұлғаларға, төменгі сатылы бюджеттерге ақшалардың бөлінуі
Сыртқы қарыздар (заемдар)	Қарыз берушінің қарыз алушыға белгілі бір көлемде, белгілі бір уақыт аралығына және белгілі бір пайызбен(немесе пайызсыз) ақшалай қаражаттарын

	беруі
Сыртқы мемлекеттік қарыз	Мемлекеттің басқа бір шет елдік несиесіне берушіден белгілі уақытта аралығында қайтаруға міндетті қаржылық міндеттемелерінің көлемі. Бұл несиені мемлекет белгілі бір уақыт өткеннен кейін қайтаруға міндетті болады.
Ішкі мемлекеттік қарыз	Бұл мемлекеттік қарыздың құрамдас бөлігі болып табылады. Оған мемлекет ішіндегі үкіметтің, жергілікті билік органдарының және Ұлттық банктің кредитор-резиденттер алдындағы займдары мен борыштары жатады
Кепілдендірілген несиесі	Бір кәсіпкердің екіншісіне банк, фирманемесе үкімет органдары арқылы кепілдендіріп берген несиесі.
Мемлекеттік несиесі	Мемлекетпен берілген және төленбеген (пайыздарды қоса алғанда) мемлекеттік займдар бойынша қарыздар сомасы.
Мемлекеттің кепілдендірілген қарыздары	Белгілі бір уақытқа алынған, белгілі бір уақыт аралығында төленбеген және республиканың мемлекеттік кепілділігіне ие мемлекеттік емес займдарының көлемі
Мемлекеттік займ	Мемлекет борышкер тұрғысында қатынасатын несиесіне қатынастары
Мемлекеттік несиесі	Жалпы мемлекеттік қаржының басты буындарының бірі және несиесіне қатынастарының жиынтығы. Бұл қатынастарда мемлекет несиесінің де, қарыз алушының да, гаранттың да ролінде қатынаса алады.
Несие менеджменті	Несие қатынастары мен ссудалық құндылықтар ағынын басқару жүйесі
Кредитор	Несие келісімінің белсенді субъектісі яғни еркін құндылықтардың иегері
Несие нарығы	Ссудалық қорды сатып алу мен сату бойынша кредитор-сатушымен қарыз алушы –сатып алушылардың өзара байланысы
Несие (Кредит)	Қажетті қаражаттарды жеделділік, қайтарымдылық және төлемділік шарттары негізінде қалыптастыру мен пайдалану жүйесі
Қысқа мерзімді ссудалар	Айналым капиталының қозғалысы мен кездейсоқ шығындарды қамтамасыз етумен байланысты қарыз алушылардың ағымдық қажеттіліктерін қамтамасыз ету

<p>Үкіметтік борыштың шектеулігі (лимиті) Халықаралық несиесі Халықаралық мемлекеттік несиесі</p>	<p>Сәйкес қаржылық жылға арналып, республикалық бюджетпен бекітілген үкіметтің алынған және жабылмаған қарыздары және бұл қарыздар үкімет бекіткен көлемнен аспауы тиіс</p> <p>Бір мемлекетке, банктерге, заңды және жеке тұлғаларға басқа мемлекеттен берілетін қарыздар</p> <p>Халықаралық экономикалық қатынастар аясында елдердің материалдық ресурстарының тауарлы және ақшалай түрдегі қозғалысы және оларға уақытша қолданғаны үшін қайтарымдылық негізінде пайыздық-төлемдердің жүруі.</p>
<p>Қайта қаржыландыру Мемлекеттік борышты басқару Акционерное страхование</p>	<p>Мемлекеттік берешекті жана қарызды шығар (беру) арқылы жабу</p> <p>Мемлекеттік несиенің тиімділігін қамтамасыз ету бойынша е мемлекеттік өкілетті органдардың қызметі</p>
<p>Сақтандыру түрлері Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру</p>	<p>Организационная форма страховой деятельности, при которой в качестве страховщиков выступают акционерные общества и страховая компания</p> <p>Сақтандырушыға сақтандыру ұйымынан келісім негізінде ұсынылатын сақтандыру өнімдерінің түрлері</p> <p>Азаматтарды еңбек ету қабілетін жоғалтуна және жұмысынан айрылуына, сонждай-ақ асыраушысынан айрылуына байланысты кірістің бір бөлігін өтеу үшін мемлекет ұйымдастыратын, бақылайтын және кепілдік беретін шаралардың жиынтығы</p>
<p>Сақтандыру Сақтандыру нарығы</p>	<p>Кездейсоқ әртүрлі жағдайларда олардың орнын жабуға қажетті ақшалай қаражаттардың мақсатты қорларын қалыптастыру мен пайдалану жүйесін беретін экономикалық құбылыс</p> <p>Сату және сатып алуда негізгі объект ретінде – сақтандыру қызметі пайдаланылатын ақшалай қатынастар аясы</p>
<p>Сақтандыру қоры</p>	<p>Сақтандыру жағдайлары қалыптасқан жағдайда шығындарды жабуға пайдаланылатын материалдық және ақшалай қаражаттардың резервтері</p>
<p>Сақтандыру төлемі</p>	<p>Кездейсоқ жағдай болған уақытта сақтандыру ұйымынан және сақтандырушыға төленетін ақшалай қаражаттар</p>

Сақтандыру жарнасы	Келісім-шарт негізінде сақтандырушының сақтанушыға төлейтін міндетті төлемі
Өзін-өзі сақтандыру немесе тәуекелділік қоры	Шаруашылық субъектінің натуралды қосалқы бөлшектері түріндегі орталықтандырылған қор
Экономиканы мемлекеттік қаржылық реттеу	Бұл макроэкономикалық тепе-теңдікке және экономиканың жұмыс істеуінің әрбір нақтылы нақтылы кезеңінде оның үдемелі дамуына әсер етуі үшін, сондай-ақ қаржы ресурстарын тиімді пайдаланудың күнделікті үрдісін қамтамасыз ету үшін шаруашылық субъектіге мемлекеттік қаржылық ықпал етудің әдістері мен нысандары
Өршімелі инфляция	Жоғарғы қарқынды инфляция
Гиперинфляция	Инфляцияның ірі көлемі яғни айналымдағы ақша массасы мен тауарлардың бағасы өте жедел қарқынмен өсіп, ақша бірліктері күрт төмендейді, және қалыпты шаруашылық байланыстар мен төлем айналысы бузылады
Инфляция	Тауарлар мен қызметтердің құнының және ақша жүйесінің құнсыздануы
Баға индексі	Белгілі бір уақыт аралығындағы тұтыну тауарлары мен қызметтерінің сомасының базалық кезеңдегі сомасына қатынасы
Сұраныс инфляциясы	Заңды және жеке тұлғаларда ақшалай қаражаттардың массасының көбеюіне байланысты тауарлар мен қызметтерге, өнімдерге сұраныстың арту жағдайы

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дүйсенбаев К.Ш., Төлегенов Э.Т., Жұмағалиева Ж.Г. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау/Оқу құралы. – Алматы: Экономика. 2006ж.
2. Савицкая Г.В. «Экономический анализ». - Москва, Новое знание, 2005.
3. Балабанов И.Т. Риск-менеджмент. – М.: Финансы и статистика, 2006.
4. Бланк И.А. Стратегия и тактика управления финансами. – Киев: ИТЕМЛтд, АДЕФ-Украина, 2006.
5. Ван Хорн Дж.К. Основы управления финансами. – М.: Финансы и статистика, 2004.
6. Вишняков Я. Д., Колосов А. В., Шемякин В. Л. Оценка и анализ финансовых рисков предприятия в условиях враждебной окружающей среды бизнеса //Менеджмент в России и за рубежом–2000 г.№3, с.15-17.
7. Глухов В.В., Бахрамов Ю.М. Финансовый менеджмент. – С.-Петербург: Специальная литература, 2005.
8. Грабовой П. Г. . Риски в современном бизнесе. – М.: Аланс, 2004. - 240с
9. Толысбаев Б.С. Организация и управление производством в перерабатывающих предприятиях АПК: теория, методология, практика : На материалах Республики Казахстан Дисс... на соиск. учен. степени д.э.н. М. 2006. - С.36.
10. Лапуста М.Г., Шаршукова Л.Г. Риски в предпринимательской деятельности. – М.: Финансы и статистика, 2003.
11. Станиславчик Е. Н. Риск-менеджмент на предприятии. Теория и практика. М.: «Ось-89», 2002. – 80 с.
12. Стоянова Е.С. Финансовый менеджмент. Российская практика. – М.: Перспектива, 2003.
13. Чернова Г. В. Практика управления рисками на уровне предприятия. – СПб: Питер, 2000. – 176с
14. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Методика финансового анализа М: ИНФРА, 2005.
15. Э.А. Уткин «Финансовый менеджмент»: Москва.- учебник для вузов. – 2004 г.. - 179 с;
16. Балабанов И.Т. Финансовый менеджмент: Учебник. – М: Изд-во «Финансы и статистика», 2002. – 489 с.
17. Анафияева Ж.А. Формирование и функционирование экономического механизма зернового подкомплекса региона. Дисс... на соиск. учен. степени д.э.н. М. 2002. - С.36.

18. Лялин В.А., Воробьев П.В. Финансовый менеджмент (управление финансами фирмы). – СПб: Изд-во «Юность», 2004. – 574 с.

19. Управление по результатам: Пер. с финск. / Общ. ред. и предисл. Я.А. Леймана. – М.: Издательская группа "Прогресс", 2003. – 320 с.

20. Финансовый менеджмент: теория и практика: Учебник / Под ред. Е.С. Стояновой. – М: Изд-во«Перспектива», 2000. – 656 с.

21. Теплова Т. В. Финансовые решения: стратегия и тактика: Учебное пособие. – М.: Изд-во «Магистр», 2001, – 264 с.

22. Хоминич И. П. Финансовая стратегия компаний: Научное издание. – М.: Изд-во Росс. экон. академии, 2003, – 156 с.

23. Международные финансы / Под ред. Г. Фишера. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 782с.

24. Масалимова С.Ш., Зиядин / «Қаржылық менеджмент».

25. Исакаев.Б Қаржылар теориясы.Оқу құралы.– Астана, 2011 – 202 бет.

26. Абленов Д.О. Финансовый контроль и углубленный аудит: теория, методология, практика: Учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2007 – 608с.

27. Ахметова А.А. Кредитные риски в коммерческих банках и механизм управления ими – Астана, Издательство «ПарасатӘлемі», 2005

28. Баймуратов У. Инвестиции и инновации: нелинейный синтез. Том 3. Алматы, БИС, 2005 г.

29. Бандурко Ж.Ю. Влияние глобализации на мировые финансовые рынки. М.2007.

30. Бибатырова И.А. Государственное регулирование национальной экономики. Учебное пособие.— Астана: Данекер, 2006.

31. Бланд Д. Страхование: принципы и практика. – М.: Финансы и статистика, 2009

32. Боровкова В.А. Рынок ценных бумаг. – СПб.: Питер, 2005 – 320 с.

33. Буkenov A.Ж. «Финансово-кредитные ресурсы в инвестировании экономического развития: моделирование показателей взаимовлияния на региональном уровне». Астана.2001

34. Додонов В. Ю. Портфельный менеджмент на развивающихся фондовых рынках. - Алматы: ИД «Китап», 2008.

35. «Инвестиции», под ред. Подшиваленко, М., Кнорус, 2008

36. Исакаев У., Макынш С., Бокаев Д. Банковский сектор Казахстана: Учебник. – Алматы: Экономика, 2005.

37. Исакаев У.М., Бохаев Д.Т., Рузиева Э.А. Финансовые рынки и

посредники.- Алматы: Экономика, 2005. – 298 с.

38. Ғ. Керімбек «Кәсіпорын экономикасы және кәсіпкерлік» пәні бойынша оқу құралы: Астана «Фолиант» 2005ж

39. Капитоненко В.В. Инвестиции и хеджирование, СПб, СШЭ, 2006

40. Карагузов Ф. С. Ценные бумаги и деньги в системе объектов гражданских прав. – Алматы, Жетіжарғы, 2007. – 432 с.

41. Международные финансы: Учебное пособие/ РАН ИНИОН. – М., 2007. – 130 с.

42. Сейткасымов Г., Бекболатулы Ж., Каримжанов С. Банковская система Казахстана: Учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2008.

43. Шеффер П., Финансирование и инвестиции, СПб, Питер, 2007.

Басуға 12.05.2014 жылы қол қойылды
Пішімі 60/84 /16
Тапсырыс 083

Шартты баспа табағы 17,4
Таралымы 100 дана

«Мастер ПО» ЖШС басылды
010008, Астана қ., Пушкин көшесі, 15-76
e-mail.: masterpo08@mail.ru